Kristóf Luca

KULTÚRCSATÁK

KULTURÁLIS ELIT ÉS POLITIKA
A MAI MAGYARORSZÁGON

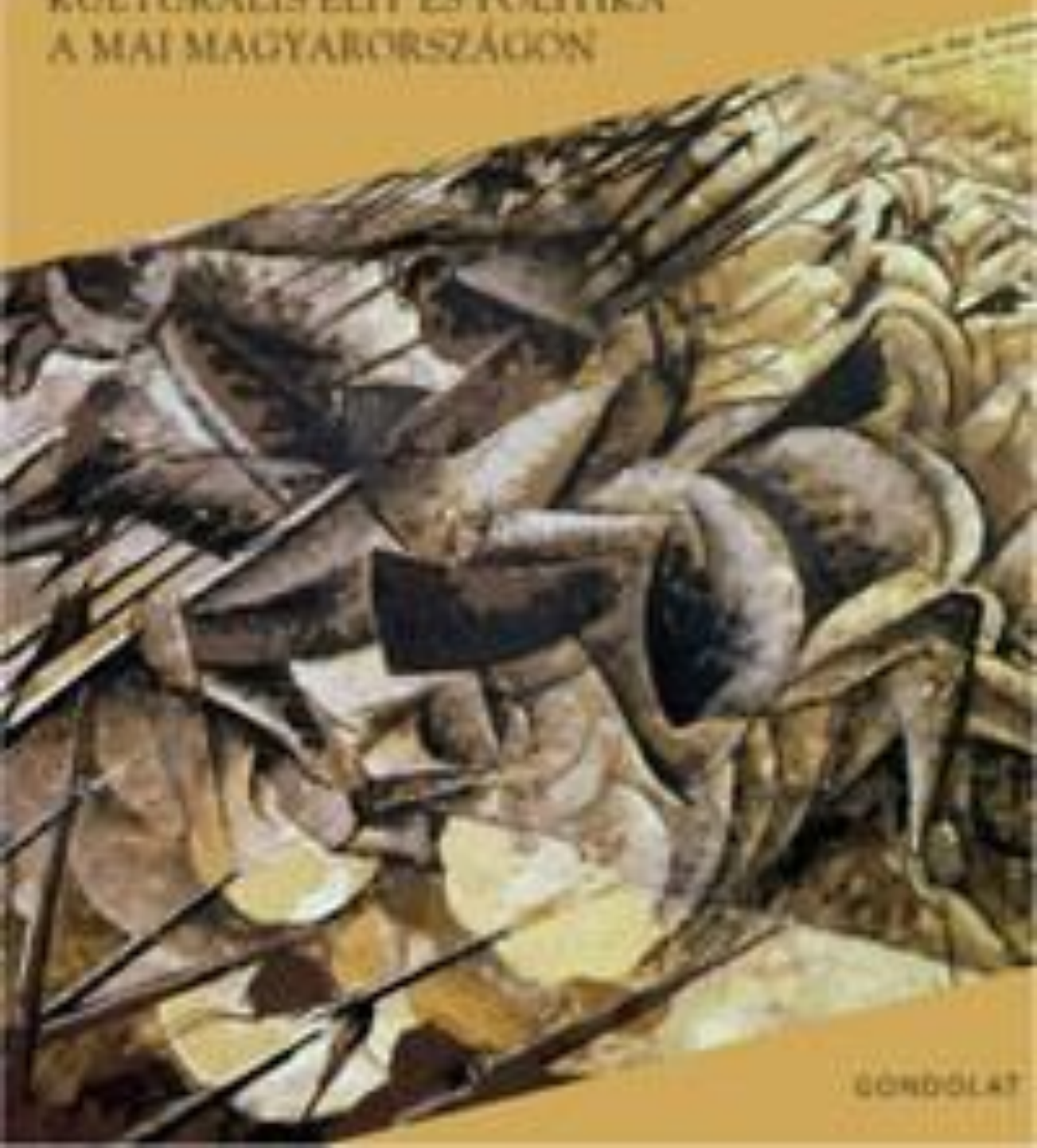

GONDOLAT

Kristóf Luca

KULTÚRCSATÁK

Kristóf Luca

KULTÚRCSATÁK

Kulturális elit és politika a mai Magyarországon

Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont
Budapest, 2021

Készült az NKFIH és a Társadalomtudományi Kutatóközpont támogatásával.

Lektorálta
CSURGÓ BERNADETT

© Kristóf Luca, 2021
© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadásért felel a két kiadó vezetője
Szöveggondozó Gál Mihály
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 556 121 6

Tartalom

BEVEZETÉS 7

1. FEJEZET. IDEOLÓGIA ÉS INSTRUMENTALIZÁCIÓ:
KULTURÁLIS POLITIKA A NER-BEN 13
Kulturális politika vagy kultúrpolitika? 14
A kulturális politika és a NER: elméleti háttér 15
A NER kulturális politikájának elemzése 18
Összegzés 32

2. FEJEZET. ELITCSERE ÉS MEGOSZTOTTSÁG:
KIKBŐL ÁLL A MAI MAGYAR KULTURÁLIS ELIT? 35
Az elit fogalma 35
A 2018-as magyar kulturális elit 40
Összegzés 52

3. FEJEZET. ELFOGULTSÁG ÉS SZEKÉRTÁBOROK:
POLITIKAI POLARIZÁCIÓ ÉS REPUTÁCIÓ AZ ELITBEN 54
A reputáció fogalma és szerepe a kulturális mezőben 54
A reputációs rangsorok 56
Reputáció és politikai homofília a kulturális mezőben:
hasonló a hasonlónak örül! 60

4. FEJEZET. KULTÚRHARC ÚJRATÖLTVE:
REPUTÁCIÓ A MEGOSZTOTT IRODALMI ELITBEN 71
Reputációs rangsorok az irodalmi mezőben 72
Az irodalmi elit interjús kutatásának eredményei 77
Összegzés 100

5. FEJEZET. AZ ELITCSERE KORLÁTAI?
A SZÍNHÁZ ESETE A POLITIKÁVAL 102
A stratégiai akciómezők 103
A magyar színházi mező szerkezete 104
Az elitcsere és az intézményi átalakulások 108
A síró harmadik: a független társulatok és az állami finanszírozás 120
Reputációs markerek: állami kitüntetések és szakmai díjak 126
Következtetések: az elitcsere következményei a kulturális mezőben 130

6. FEJEZET. KORTÁRS KÁNONOK: A KULTURÁLIS ELIT MEGÍTÉLÉSE A TÁRSADALOMBAN 138
A reputáció politikai meghatározottsága 150
Összegzés 152

FÜGGELÉK 157
IRODALOM 169

Bevezetés

A kulturális elit az elitkutatások „mostohagyereke". Jóval kevesebb kutatói figyelem irányul rá, mint a társadalmi folyamatokat közvetlenebbül befolyásoló politikai vagy gazdasági elitre, noha a nyilvánosságban sokszor kerül a figyelem középpontjába. Magyarországon is jellemző, hogy a politikai és még inkább a gazdasági elit kutatásának gazdag szakirodalma van, a kulturális elitről viszont jóval kevesebb elemzés születik.

E könyv megírásának fő motivációja az volt, hogy szerettem volna megérteni, mi történt az elmúlt tíz évben a magyar kulturális elittel. Több mint egy évtizede kutatom, hogyan jön létre a kulturális tekintély. Egy teljesen más korszakban kezdtem el a kulturális elittel foglalkozni (az első cikkem a témában 2005-ben jelent meg a ma már nem létező *Századvég* című folyóiratban). Doktori disszertációmat[1] egy olyan, 2009-ben készült kérdőíves elit-adatfelvétel alapján írtam, amely, mint utóbb kiderült, a NER előtti korszak végének vált a lenyomatává.

2017-ben elnyert NKFIH- (OTKA-) kutatásomban[2] folytattam a kulturális elit kérdőíves kutatását, ekkor már egy nagyon megváltozott társadalmi és politikai környezetben. A kutatás alapját képező több mint 400 fős kérdőíves elit-adatfelvétel mellett 2015 és 2018 között interjúkat is készítettem a kulturális elit tagjaival: írókkal, színházi emberekkel, kulturális intézmények vezetőivel. Esettanul-

[1] *Véleményformálók. A magyar elitértelmiség reputációja.* Budapest: L'Harmattan, 2014.

[2] *Cirkuláció és disszenzus a magyar kulturális elitben.* NKFIH FK 404212

mányaim az irodalomról és a színházról ezeken az interjúkon, továbbá a nyilvános diskurzusok elemzésén alapulnak. Mindezekhez a kutatásokhoz, a fókusz tágításának érdekében egy 2017-ben készült, 1000 fős országos reprezentatív mintán felvett kérdőív eredményeit is társítottam. Ebben a könyvben ezeknek a különböző módszerekkel készült kutatási eredményeimnek egybegyúrására vállalkoztam, azt remélve, hogy ezáltal teljesebb képet tudok nyújtani a kulturális elit és a politika kapcsolatáról a 2010-es évek Magyarországán.

Az elmúlt évtizedben kialakult és megszilárdult Nemzeti Együttműködés Rendszerét (NER) a rezsimtipológiai irodalom leggyakrabban valahová a demokrácia és az autokrácia közötti szürke zónába kategorizálja, ami azt jelenti, hogy az adott rezsimben a minimális (választási) értelemben vett demokratikus keretek között a hatalomgyakorlás autoriter elemei figyelhetők meg. Ezért 2010 után, mint a nagyobb társadalmi változásokkor korábban is, felerősödött a magyar elitek iránti érdeklődés, a közvéleményben és a társadalomtudományban egyaránt. Úgy tűnik azonban, hogy a bevett hármas elitfelosztás (politikai, gazdasági, kulturális) ellenére a társadalmi változásokat elemző paradigmák, mint a tranzitológia, az új elitelmélet vagy a hibrid rezsimek irodalma, kevésbé tudnak mit kezdeni a kulturális elitcsoporttal. A kultúraszociológia és különösen a Pierre Bourdieu-féle mezőelmélet azonban alkalmas keretet nyújt az elitet érintő folyamatok elemzésére. A könyvben ezért főként ezt az elméleti keretet használom, hogy empirikusan feltérképezzem a kulturális mezők működését és a politikai rendszer rájuk gyakorolt hatását.

Korábbi kutatásaim egyik tanulsága az volt, hogy a kulturális elit a legstabilabb elitcsoport. Olyan mechanizmusok működnek a kulturális mezőkben, amelyeknek nagy a tehetetlenségi erejük, és a mező elitjét ellenállóvá teszik a változásokkal szemben. A stabilitás mellett ugyanakkor a magyar kulturális élet ideológiai megosztottságának hagyománya is régi és erős. A kulturális mező szekértáboros szerkezete a kulturális teljesítmény megítélésére is kihat, jelentős mértékben torzítva azt. Ezt az eleve megosztott és polarizált, ráadásul erősen államfüggő kulturális elitet a 2010-es években komolyan érintették a politikai hatalom – a kulturális elit egy része által is támogatott

– változtatási kísérletei. A 2010-es kormányváltás után jelentős, politikailag motivált elitcsere, valamint a kulturális pozíciók és erőforrások részbeni újraosztása zajlott le. Az Orbán-kormányok erőteljes kísérleteket tettek az elit körében a korábbi baloldali többség megváltoztatására. A szimbolikusan legfontosabb kulturális területeken: a színház és az irodalom terén dúlt leginkább a kultúrharc. Ez a harc ugyanakkor nemcsak a pozíciókért és az erőforrásokért, hanem a kulturális reputáció elnyeréséért is zajlik.

Ezeket a folyamatokat elemzi a könyv. A téma kifejezetten értéktelített, és naivitás lenne a teljes tárgyilagosság célkitűzése, hiszen a kutatónak ugyanúgy vannak értékválasztásai, mint bárki másnak. Megközelítésem szándékom szerint mégsem normatív, nem arra helyezem a hangsúlyt, hogy szerintem miként kellene működnie kultúra és politika kapcsolatának. Leíró, magyarázó, állításait empirikusan alátámasztó könyvet szerettem volna írni, amely reményeim szerint segít mélyebben, analitikusabban megérteni kultúra és politika kölcsönhatásait, a kulturális elitben zajló folyamatokat.

Mindezek a társadalmi és politikai folyamatok persze itt és most történnek, így végső következtetések levonására egyelőre aligha vállalkozhatom. Összességében úgy tűnik, hogy amíg a kulturális intézményeket vezetők cseréje 2010 után viszonylag sikeres volt, addig a kulturális tekintélyük alapján az elitbe tartozók cseréje sokkal inkább sikertelen maradt. Ugyanakkor a meccs nincsen még lejátszva, a kulturális kánon átírásának kísérletei a kormányzó elit részéről többé-kevésbé folyamatosak.

A könyvben első lépésben bemutatom azt a politikai és intézményi kontextust – a NER kulturális politikáját –, amelyben a magyar kulturális elit működik. Rekonstruálom azt a két narratívát, melyet egyfelől az Orbán-kormány (maga a miniszterelnök, illetve a hozzá lojális értelmiségi szereplők), másfelől a kormányzat kritikusai alkottak a NER első néhány évében a kormány kulturális politikai célkitűzéseivel kapcsolatban. Ezután azt elemzem, hogy valójában milyen közpolitikai intézkedések történtek a szimbolikus kulturális ügyek, az intézményes és a financiális változások szintjén. Bemutatom, hogy a kormányzat antiliberális retorikával kísért intézkedései az erőforrások

újraelosztására és az elit részleges cseréjére irányulnak, így próbálva a régi elitstruktúrákat lebontani, és a kulturális kánont átírni.

A második fejezetben a kulturális elit kérdőíves adatainak elemzése alapján vizsgálom meg, hogy a kormányzat politikai törekvései milyen hatással voltak a kulturális elit összetételére, elemezve a 2010 utáni elitcserére utaló jeleket és az elit politikai megosztottságát. Eredményeim szerint a korábbi kutatásokból ismert baloldali túlsúly továbbra is fennáll a kulturális elitben. Kissé meglepő lehet ugyanakkor, hogy az adatok alapján a kulturális elit nagyfokú polarizációja nem a 2010-es, hanem már a 2000-es évek fejleménye. 2010 utáni fordulat viszont, hogy az állam által kinevezett kulturális vezetők csoportja immár jobboldali túlsúlyúvá vált. Az elitbe 2010 után bekerült elittagokat megfigyelve, jóval kevesebb közöttük a baloldali, illetve a budapesti születésű, ami arra utal, hogy az elit rekrutációs szempontjai a statisztikai adatok szintjén is érzékelhetően megváltoztak az Orbán-kormányok ideje alatt.

A következő fejezetekben részletesebben megvizsgálom, hogyan hat a politika a kulturális mező működésére: a reputáció, az intézményrendszer és az erőforrások megoszlására. A harmadik fejezet a kulturális reputáció termelését állítja fókuszba. Bemutatom – a tíz évvel korábbi hasonló felméréssel összehasonlítva –, kik a legnagyobbra tartott kulturális szereplők az elitben, és milyen tényezők hatnak a tekintélyük kialakulására. Az elittagok szavazataiból kialakuló reputációs hálózat statisztikai módszerekkel történő elemzése megmutatja a két nagy szekértábor, a jobb- és a baloldal egymáshoz való viszonyát. Egyrészt a legnagyobb kulturális sztárok, akiknek tekintélye kiterjed az egész mezőre, a NER nyolcadik évében is baloldaliak. Másrészt, a szekértáborhoz való tartozás pedig egyértelműen erőforrásként működik: a baloldaliak, és kisebb mértékben ugyan, de a jobboldaliak is, a kulturális teljesítménytől függetlenül nagyobb eséllyel tartják nagyra a hozzájuk hasonló politikai nézeteket vallókat.

A következő két fejezet kvalitatív eszközökkel próbál mélyebbre hatolni egy-egy kulturális területen. A negyedik fejezet egy erősen megosztott kulturális mező, az irodalom példáján mutatja be, hogy milyen mechanizmusok hozzák létre, illetve termelik újra a megosz-

tottságot; ugyanakkor azt is, hogy a politikai beavatkozások miért nem tudják alapvetően befolyásolni a reputációs viszonyokat. Ebben a mezőben, ahol nem fontosak a formális, intézményes pozíciók, a kánon kormányzati eszközökkel megrendíthetetlennek tűnik.

Az ötödik fejezet a színházzal, vagyis azzal a kulturális területtel foglalkozik, amely az elmúlt évtizedben valószínűleg a leginkább terepévé vált a kultúrharcnak. Ez a fejezet éppen ezért az elitcserére fókuszál, a színház esetén vizsgálva azt a kérdést, megváltoztatható-e egy kulturális mező működése külső erőforrások segítségével. A folyamat jelenleg is zajlik, de az látszik, hogy míg a pozicionális elit, azaz a színházigazgatók cseréje, illetve a finanszírozás megváltoztatása komoly krízist okozott a mezőben, ezek a lépések a reputációs viszonyok alapvető átalakításához mégsem voltak elegendők, ami részben magyarázatot adhat a kézirat lezárásának idején is egyre fokozódó kormányzati nyomásra a színművészeti egyetem ügyében.

Végül a hatodik, utolsó fejezet fontos kitekintést ad arra, hogy a társadalomnak az a része, amely nem tartozik az elithez, mit és hogyan érzékel egyáltalán az eliten belüli harcokból. A kulturális élet szereplőinek kimondottan apolitikus társadalmi megítélése arra mutat rá, hogy végső soron a kultúrharc többé-kevésbé az elit belügyének számít.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretném megköszönni mindazoknak, akik e könyv megírásához valamilyen módon hozzájárultak. Kisfalusi Dorottya és Vit Eszter társszerzőim voltak a politikai homofíliával kapcsolatos kutatásokban. Inspiráló élmény volt velük közösen dolgozni. A kulturális elit kérdőíves mintájának összegyűjtésében Székely Anna segített, Neményi Mária és Körösényi András kollégáim pedig voltak olyan kedvesek és megengedték, hogy rajtuk teszteljem a kérdőívet. A kérdőíves adatok összegyűjtésének bonyolult műveletét Názer Anna és Hann Endre vezetésével a Medián csapata végezte professzionális módon. Anna és Bandi előzetes várakozásaimat messze felülmúló személyes elköte-

lezettsége és a kutatási téma iránti lelkesedése a kutatás sikere szempontjából és nekem személyesen is sokat jelentett.

A könyv kéziratához vagy az annak alapjául szolgáló korábbi cikkek szövegéhez tett észrevételekért, bírálatokért is számos kollégámat illeti köszönet, ők Csurgó Bernadett, Kmetty Zoltán, Körösényi András, Róbert Péter, Péli Gábor, Egle Rindzevičiute, Szabari Veronika, valamint a so[illegible]nu, a *Szociológiai Szemle*, az *Intersections* és az *International Journal of Cultural Policy* anonim bírálói.

Hálás vagyok továbbá mindazoknak, akik kollégiumi zsűritagként vagy bírálóként részt vesznek az OTKA- és a Bolyai-pályázatok elbírálásában, lehetővé téve ezáltal a kutatásaimat, és Alexandra Elbakyannak, akinek munkája folyamatos segítséget ad a kurrens szakirodalom megszerzéséhez.

A legtöbbet, mint mindig, Mike Károly segített, ezúton is mindent köszönök neki.

1. FEJEZET

Ideológia és instrumentalizáció: Kulturális politika a NER-ben

A 2010-től kezdődő időszakot jelentős fordulat jellemezte a magyar politikában: a politikatudományi szakirodalom uralkodó értelmezése szerint az Orbán-kormány uralma alatt a posztszocialista korszak demokráciáját olyan rezsim váltotta fel, amely a demokrácia és autokrácia közötti átmeneti zónába sorolható (Krastev 2007; Kornai 2015; Bozóki–Hegedüs 2017a, 2017b; Gyulai 2017; Körösényi–Illés–Gyulai 2020). Ennek a fordulatnak a kulturális politikában is következményei vannak: számos autokratikus hatalomgyakorlásra utaló jel figyelhető meg, és nem egy állami beavatkozás történt a kulturális szféra autonómiájának korlátozására. A kulturális politika az a politikai kontextus, amelyben a kulturális elit működik. Ebben a fejezetben röviden bemutatom a kulturális politika idevágó elméleteit, majd a NER kulturális politikájával foglalkozó szakirodalmat. Ezután elemzem az Orbán-kormányok kulturális politikáját annak ideológiai tartalma, a kulturális politika pártpolitikai célra való használata (instrumentalizáció), valamint a kulturális erőforrások újraelosztása és az ezzel összefüggő elitcsere szempontjából.[3]

[3] A fejezet a From Cultural Policy towards Cultural Politics? The Case of the Hungarian Cultural Sphere. *International Journal of Cultural Policy*. 2021/2 [illegible] *szám* kibővített és átdolgozott változata.

KULTURÁLIS POLITIKA VAGY KULTÚRPOLITIKA?

A kulturális politika *(cultural policy)* közpolitikai értelemben azt a folyamatot jelenti, ahogy a politikai rendszer szereplői beleavatkoznak a kulturális alkotások, termékek, szolgáltatások előállításába, elosztásába és fogyasztásába. Az angol kifejezésnek nincs az a negatív konnotációja, mint a magyar „kultúrpolitika" szónak, ami többnyire kifejezetten politikai, ideológiai célú beavatkozási szándékra utal (pl. „Aczél György, a Kádár-rendszer legfőbb kultúrpolitikusa" értelemben használva). A *cultural policy* szókapcsolat kulturális politikának való fordítása a politikai rendszer és a kulturális mező közötti kapcsolatot semleges módon fejezi ki (Vestheim 2012).

A kulturális politika leginkább használatos komparatív tipológiája (Hillman-Chartrand–McCaughey 1989) szerint a *facilitátor* állam a piacra és a magánmecenatúrára hagyja a kultúra finanszírozását (ilyen pl. az USA); a *pártfogó* állam a gazdag kegyúr szerepét játssza, önmagukért támogatva a kultúrát és a művészeteket (Nagy-Britannia); az *építész*, azaz a beavatkozó állam közpolitikai programokkal, infrastrukturális és financiális eszközökkel egyaránt aktívan támogatja a kultúra termelését és fogyasztását; míg a *mérnök* típusú állam a nem demokratikus politikai rendszerekre jellemzően tervezett és kézivezérelt kultúrpolitikát valósít meg. A legtöbb nyugat-európai országot jelenleg a facilitátor és az építész modellek keveréke jellemzi (Vestheim 2012). A kelet-európai országok a rendszerváltásaik során a mérnök típusból vagy az építész, vagy – például a balti államok esetében – a facilitátor típusra váltottak (Rindzevičiūtė 2012).

Ebben a tipológiában a rendszerváltás utáni Magyarország az *építész* típusba tartozik, ahol egy beavatkozó állam aktívan támogatja a kulturális termelést. A piac a legtöbb kulturális területen csak kisebb szerepet játszik, ami a magyar kultúrafogyasztó közönség nem túl nagy mérete és a kulturális termelés nemzetközi beágyazottságának alacsony foka miatt is van. A többi kelet-európai országhoz hasonlóan a magánmecenatúrának nem alakult ki egy erős rendszere a rendszerválás után, így a kultúra, ahogy a szocializmus korszakában is, továbbra is erősen függ az állami támogatástól. A kelet-közép-európai országok

kulturális politikájának fontos regionális jellemzője továbbá, hogy a politikai szereplők szándéka szerint a kultúra fontos szerepet kap a nemzeti identitás megerősítésében (Dragićević-Šešić–Šešić–Dragojević 2005). Mint látni fogjuk, a magyar kulturális politikának ez a funkciója különösen megerősödött az Orbán-rendszer idején.

A NER-hez hasonlóan a demokrácia és az autokrácia közötti „szürke zónába" sorolt rendszerek fontos jellegzetessége, hogy a demokratikus normák és a hatalomgyakorlás autoriter módja egyszerre formálja a köz- és így a kulturális politikát. A közpolitika szintjén az autokratikus hatalomgyakorlást olyan döntéshozatal jellemzi, ami nem általános elveken, hanem a döntéshozó egyedi, diszkrecionális döntésein alapul (Mazzuca 2010). Az ilyen döntéshozatal a pártpolitikai célokat a közpolitikai célok elé helyezi. A diszkrecionális döntéshozatal jellemző következménye a klientelizmus és a patronázs, azaz az állami intézmények vezetőinek politikai alapú kinevezése (Mazzuca 2010).

Nem csak az autoriter rendszerekre igaz azonban, hogy a kulturális politikában a közpolitikai célok sokszor alárendelt szerepet kapnak. Hadley és Gray szerint a kulturális politikának mindig gyenge a pozíciója más közpolitikai területekkel szemben, amelyek szorosabban kapcsolódnak a politikai legitimitáshoz, vagy szavazatszerzési szempontból hasznosabbak. A kultúrával kapcsolatos közpolitikai célok sokszor csak akkor minősülnek relevánsnak, ha instrumentalizálhatók, azaz hozzájárulnak a kormányzat pártpolitikai ambícióihoz. Szélsőséges esetben a kultúra egyszerűen más politikai célok eszközévé is válhat (Hadley–Gray 2017).

A KULTURÁLIS POLITIKA ÉS A NER: ELMÉLETI HÁTTÉR

Bár a NER-rel széles körű politikatudományi szakirodalom foglalkozik, kifejezetten a kulturális politikájáról kevés elemzés született. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik az esszékre és publicisztikai jellegű megszólalásokra, hiszen a közéleti diskurzusban ez sokat vitatott téma (Bajomi-Lázár et al. 2013; Magyar 2013).

Találhatunk azonban két olyan elemzést, amely fontos megállapításokat tartalmaz a kulturális politika NER-en belüli jellegzetességeiről. Az Orbán-rezsimről szóló könyvükben Körösényi, Illés és Gyulai a kulturális politika három jellegzetességét hangsúlyozzák: (1) a nyertes mindent visz elvét az intézményi pozíciókban, (2) a kulturális döntéshozatal folyamatának drasztikus megváltoztatását az autonóm kulturális testületek rovására és az állami hatáskör javára, és (3) az új közpolitikai intézkedések nyilvánosan is felvállalt politikai-ideológiai (antiliberális) legitimációját (Körösényi–Illés–Gyulai 2020).

Barna Emília és szerzőtársai pedig politikai gazdaságtani szempontból vizsgálták a kulturális termelés folyamatát (Barna et al. 2019). A kulturális mezőben zajló politikai konfliktusokat ők szintén arra vezetik vissza, hogy a kulturális szereplők nem tudnak megélni a piacról. Érvelésük szerint, ahogy a szocializmusban a kultúra rendszer-legitimáló szerepet játszott, úgy ez a funkció az Orbán-rendszer számára is fontos, bár természetesen a rendelkezésére álló eszközök sokban különböznek a szocialista éra eszközeitől. Barna és szerzőtársai szerint az ideológia az Orbán-rezsimben erősen változó mértékben van jelen a különböző kulturális területeken. Például a filmipart alapvetően profitorientált módon közelíti meg a kormányzat, helyet adva mindenféle politikai nézetű művészeknek. Az ideologikus kánonátírási kísérletek azokban a kulturális szférákban tűnnek fel, amelyek különösen fontosak az értelmiség számára, mint az irodalom vagy a színház. A strukturális változások mellett a kulturális politika néha a patrónus-kliens alapú politikai rendszer esetleges kimeneteleitől függ. Az Orbán-kormány kulturális politikáját ezért jobban alakítják a különböző hatalmi körök közötti rivalizálások, mint bármilyen kidolgozott közpolitikai program (Barna et al. 2019).

A politikatudományi irodalomban nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy van-e az Orbán-kormánynak világos ideológiai orientációja, a jó társadalomról alkotott koherens vízió értelmében. Szikra Dorottya összefoglalása szerint az álláspontok erről három kategóriába sorolhatók (Szikra 2017). Az első típusú érvelés szerint az Orbán-kormányzat intézkedéseit nem valamiféle ideológiai orientáció, hanem egyszerűen az uralkodó elit érdekei határozzák meg. A maffiaállam elnevezés erre

a koncepcióra épül (Magyar 2013). A második megközelítés szerint az ideológia fontos szerepet játszik, de messze áll a koherenstől, inkább valamiféle barkácsolás, „bricolage" jellemzi (Szikra 2014; Körösényi 2015). A harmadik megközelítés szerint az ideológia vezető szerepet játszik a közpolitikai döntésekben (Csillag–Szelényi 2015).

Csillag Tamás és Szelényi Iván a rendszer ideológiáját „posztkommunista tradicionalizmusnak" nevezi, a szerepét pedig az „irányított illiberális demokratikus kapitalizmus" legitimálásában látja. A posztkommunista tradicionalizmus egyes elemeiben a konzervativizmusra hasonlít („Isten, haza, család"), azonban mégsem tekinthető klasszikusan konzervatív ideológiának, hiszen jellemző rá az etatizmus, azaz az államra való támaszkodás, és nem tartja teljes mértékben tiszteletben az egyéni szabadságjogokat. A fő jellemzői, hogy 1. társadalmilag konzervatív, 2. populista, abban az értelemben, hogy kultúrharcot generál vagy vállal fel a társadalmilag konzervatív ügyek körül (pl. anti-LMBT), 3. különbséget tesz érdemes és érdemtelen szegények között, 4. migrációellenes és általában ellenzi a pozitív diszkriminációt, valamint 5. patrióta és vallásos. A szerzők ugyan leginkább a putyini Oroszország és az orbáni Magyarország vonatkozásában dolgozták ki koncepciójukat, de megjegyzik, hogy valójában az egész kelet-európai régió fogékonynak bizonyult erre az ideológiára: többek között Mečiar, Fico, Băsescu, Babiš, Lukasenka és Janukovics nevét említik (Csillag–Szelényi 2015).

A posztkommunista tradicionalizmus Csillag és Szelényi szerint a Max Weber nyomán „neoprebendálisnak" nevezett gazdasági rendszer ideológiája. Ebben a rendszerben az erős politikai hatalom visszavonja a tulajdont azoktól a tulajdonosoktól, akik nem bizonyulnak hozzá eléggé lojálisnak vagy esetleg túl nagy politikai ambícióik vannak, és új, lojális tulajdonosokhoz helyezi át. 2010 óta tehát Csillag és Szelényi szerint az uralkodó politikai elit újraosztotta a tulajdonjogokat, valamint az állami és az európai uniós forrásokat a hozzá lojális eliteknek, amelyeket szoros kontroll alatt tart.[4]

[4] Empirikusan dokumentálták ezt a folyamatot Laki Mihály esettanulmányai a trafikok, illetve a gyógyszertárak piacáról, és megerősítették a leírást a CRCB

A NER kulturális politikáját az itt bemutatott elméletek nyomán a következő kérdések alapján elemzem:

- A kulturális politikában megfigyelhető-e a posztkommunista tradicionalizmus ideológiája, és ha igen, mekkora befolyása van?
- Megfigyelhető-e a nagypolitika primátusa és a kulturális politika instrumentalizációja?
- Van-e a kultúrában neoprebendális erőforrás-újraelosztásra és az ezzel összefüggő elitcserére irányuló kormányzati tevékenység?

A NER KULTURÁLIS POLITIKÁJÁNAK ELEMZÉSE

Orbán Viktor évtizedes szokása, hogy kulturális politikájának irányát félnyilvános beszédekben jelöli ki, az értelmiségi holduvar számára rendezett kötcsei pikniken vagy az erdélyi fiataloknak szervezett tusványosi fesztiválon. Ilyen trendkijelölő volt a híressé vált 2009-es kötcsei beszéd, amely írott politikai program hiányában a Fidesz kulturális politikájának alapszövegeként értelmezhető. Ebben a beszédben Orbán Viktor úgy érvelt, hogy kultúra és politika elválaszthatatlanok egymástól, és a kultúrpolitikának fontos feladata van:

> A kultúra és kormányzat viszonyában ugyanakkor a magaskultúra rendkívül fontos szerepet tölt be, hiszen a mindenkori kormányzást működtető politikusok a magaskultúra képviselőitől, alkotóitól várják azokat az impulzusokat, amelyekből kitűnik, hogy az a valami, amit kormányzásukkal szolgálnak, még létezik; hogy a magyar kultúra és minőség még megvan; és hol képzőművészeti alkotásokban, hol filmekben, hol irodalmi művekben nyilvánul meg. (…) A kultúrpolitikának pedig az a feladata, hogy azokat a személyeket és csoportokat, akik értékeket hoznak létre, megbecsülje, elismerje

korrupciókutató központ tanulmányai is az állami közbeszerzések politikai befolyásolásáról (Laki 2015; Fazekas–Tóth 2016; Laki 2017b, 2017a).

> és alkotásra sarkallja, az így megszületett mintákat pedig a megfelelő formák és csatornák megtalálásával eljuttassa az emberekhez – ha úgy tetszik: a tömegkultúra részévé tegye.[5]

Ugyanakkor, Orbán Viktor szerint a kulturális elit teljesítményéről a társadalom – más mérce hiányában – annak politikai teljesítménye alapján alkot véleményt:

> A „mainstream" értelmiség szellemi teljesítményének megítélése tehát bizonyos mértékig azon múlik, és még évtizedeken keresztül azon fog múlni, hogy az általa képviselt értékek nevében szerveződő politikai közösség és kormányzás sikerrel jár-e vagy sem.

E kritérium szerint a baloldal kormányzati leszereplése „egyúttal diszkreditálta a szociálliberális értékrendű kultúrateremtő közösséget is", akik, ha művészekként nem is, de elitként csődöt mondtak. Orbán itt deklarálta azt is, hogy kormányzásának az lesz a célja, hogy ne legyenek állandó értékviták, mint addig, hanem létrejöjjön

> egy centrális politikai erőtér, amely képes lesz arra, hogy a nemzeti ügyeket megfogalmazza – és ezt nem állandó vitában teszi, hanem a maga természetességével képviseli.

Hogyan valósította meg ezt a célkitűzést a kormányzat 2010 után, mit jelent a közpolitikai gyakorlatban az értékviták elkerülése és a nemzeti ügyek megfogalmazása?

Az Orbán-kormány kulturális politikájának egyik legfeltűnőbb intézményi jellemzője a formális struktúrák gyengesége. Nincs írásos dokumentum (politikai program), amely leírná a kormányzat elveit és prioritásait a kulturális politikával kapcsolatban. A 2010 előtt létező Kulturális Minisztériumot Orbán beolvasztotta az átfogó Emberi Erőforrások Minisztériumába, így formálisan a kulturális államtitár a

[5] Orbán Viktor: Megőrizni a létezés magyar minőségét. *Nagyítás*, 2010. február 17.

legmagasabb, kultúráért felelős kormányzati pozíció, de az átlagosan kétévente cserélődő, politikailag gyakran súlytalan államtitkárok legfeljebb a kulturális infrastruktúra működtetéséért felelősek. Az igazán lényeges közpolitikát formáló szereplők a minisztériumi struktúrán kívül állnak, és közvetlenül a miniszerelnöknek tartoznak beszámolással.

Ők általában olyan, a Fidesz értelmiségi holdudvarába tartozó, Orbánhoz lojális kulturális szereplők, akik a miniszterelnöktől felhatalmazást kapnak egy-egy kulturális terület irányítására, sok esetben a pozíciók halmozásával. A kulturális politika kettős struktúrája azzal a feladatmegosztással is jár, hogy ezekre a lojális közpolitika-csináló értelmiségiekre van bízva az ideológiai ügyek képviselete, azaz a kultúrharc. Karrierútjuk és hatáskörük nagy változatosságot mutat. Az, hogy mekkora autonómiát és milyen erőforrásokat tudnak kilobbizni, függ egyfelől attól, hogy milyen személyes (patrónus–kliens) viszonyban állnak a miniszterelnökkel, másrészt a nekik kiszignált kulturális terület gazdasági és ideológiai fontosságától. Andy Vajna például, aki sikeres hollywoodi produceri karrier után hazatérve lett a magyar filmipar megújításáért felelős kormánybiztos, professzionális filmcsinálóként a Filmalap eredményes és a kultúrharcos vitáktól magát és intézményét távol tartó vezetőjének bizonyult. Más területeken viszont (lásd a színházi esettanulmányt az 5. fejezetben) az értékviták kifejezetten fellángoltak a kormány erőforrás-újraelosztásra és elitcserére irányuló kísérleteinek nyomán.

Szimbolikus ügyek

Magyarország 2011-ben – a parlamenti kétharmad birtokában, pártok közötti konszenzus nélkül – elfogadott új Alaptörvénye egy Nemzeti Hitvallásnak nevezett preambulummal kezdődik. Ennek kapcsán Orbán Viktor kinevezte Kerényi Imre színházrendezőt *a tudatos nemzeti közjogi gondolkodás megalapozásával és ehhez kapcsolódva a magyar kulturális értékek megőrzésével és fejlesztésével összefüggő feladatok ellátásáért felelős* miniszterelnöki megbízottnak. Ez a hosszú és nyakatekert

elnevezés a médiában hamarosan a „szimbolikus ügyek biztosává" egyszerűsödött. A pozíció temészetesen korábban nem létezett, és Kerényi személyére szabott volt – tipikus példája tehát az államigazgatási struktúrán kívül álló lojális értelmiséginek, aki csak a miniszterelnöknek tartozik elszámolással.

Kerényi első feladata az Alaptörvény népszerűsítése volt. Ennek érdekében a közhivatalokban felállíttatta az Alkotmány Asztalát, hogy bárki szabadon tanulmányozhassa az Alaptörvényt. Ezenkívül kortárs festőktől rendelt festményeket az elmúlt 150 év magyar történelmének legfontosabb eseményeiről az Alaptörvény illusztrálására. Az időrendben utolsó festmény az *Új Alkotmány születik* címet viselte. Az Alaptörvény illusztrációit számos szakmai és politikai kritika érte.[6] A művészettörténészek első reakciója a történelmi festmények állami megrendelésének anakronisztikus aktusát kritizálta. A festmények némelyikének esztétikai értéke és az állam által fizetett, a piacit messze meghaladó ár is vita tárgyává vált. Ezenkívül többen a szóban forgó történelmi események szelekcióját is kifogásolták, különösen az 1956-os forradalom és a 2006-os rendőrattak között vont párhuzam esetében. Kerényi a kritikákra reagálva elismerte, hogy a projekt célja a létező kánon megkérdőjelezése volt, és úgy vélte, a kritikáknak éppen ez az oka:

> (…) itt egy logikusan felépített, hatalmas rendszerről van szó, láncszem a láncszem után megvalósul, ezt természetesen önöknek nem tetszik, mert ez nem a balliberális kánon.[7]

A szimbolikus ügyek biztosának kánonátírási programja nem korlátozódott a historikus festészetre. Következő projektje a maga Orbán Viktor által kezdeményezett, Nemzeti Könyvtár nevű könyvsorozat volt, amelyben a magyar irodalom egyes klasszikus művei kerültek díszkötéses újrakiadásra. A válogatás kritériuma ezúttal is a létező kulturális kánon újraírása volt, ahogy Kerényi Imre kifejtette:

[6] http://hvg.hu/itthon/20111107_kerenyi_imre_festmenyek
[7] http://www.atv.hu/belfold/20111109_kerenyi_imre

> A 61 éven át uralkodó balliberális kánonnal szemben most a nemzeti oldal kánonját kell megerősíteni. Ezért van szükség állami segítségre. (…) Minden jelentős politikai rendszer igyekezett megfogalmazni önmagát épületekben, lapok alapításában, most televízió alapításában. A politikai rendszereknek igényük van, hogy hirdessék magukat. Ezt nem vállalhatja át egy kiadó.[8]

A Nemzeti Könyvtár az Alaptörvény illusztrációihoz hasonlóan sok szakmai és politikai kritikát kapott. A piacról élő könyvkiadók nem fogadták lelkesen az állami beavatkozást. A szerzői jogokkal sem volt minden teljesen rendben; az első kötetek közül néhány tulajdonképpen kalózkiadásnak bizonyult. Kerényi ezt a projekt sietségével indokolta, és ígéretet tett, hogy megszerzi a szerzői jogokat, ám ez nem minden esetben sikerült. A Nemzeti Könyvtár sorozatban végül öt év alatt száz kötet jelent meg, teljesen vegyes, Ady Endrétől Szabó Magdán át Bayer Zsoltig tartó szerzőgárdával. A kötetek példányszáma, terjesztése, költsége a nyilvánosság számára átláthatatlan volt. 2020-ban már arról sem lelhető fel hivatalos információ az interneten, hogy pontosan milyen művek jelentek meg a sorozatban, a nemzetikonyvtar.hu honlap ugyanis 2019-ben befejezte működését, így legfeljebb antikváriumok kínálatában lehet tájékozódni a reprezentatív, kánonképző sorozat darabjairól. A projekt nem így indult pedig, az első kötet, afféle deklaráltan szimbolikus rehabilitáló aktusként Tormay Cécile *A régi ház* című 1914-es regénye volt. Tormay, mint ismert, saját korában népszerű, még Nobel-díjra is jelölt szerző volt, a második világháború után azonban kikerült az irodalmi kánonból mint szélsőjobboldali, irredenta és antiszemita szerző. A rendszerváltás után még mindig nem számított szalon- (illetve kánon)képesnek, más, a szocializmus alatt betiltott írókkal, például Máraival ellentétben. Műveit ugyan kiadták újra, de Wass Alberthez hasonlóan egy ideig szubkulturális szerzőnek számított. Csak a kétezres években fedezték fel újra, és tették Wass Alberttel és Nyírő Józseffel együtt

[8] http://index.hu/belfold/2013/03/06/kerenyi_imre_a_farao_megbizasara_dolgozik/

a jobboldali politikai közösség ikonjává. A Kerényi-féle sorozatban mindazonáltal nem a leghíresebb könyve, a közismerten antiszemita *Bujdosókönyv* jelent meg. Arról Kerényi külön kijelentette, hogy nem tervezi kiadni a Nemzeti Könyvtár darabjai között.

Infrastrukturális átalakítások a kulturális szférában

Az Orbán-rezsim első néhány éve a szimbolikus kánonképző aktusok mellett a kulturális infrastruktúra jelentős átalakításával is járt. Az átalakítás kétféle módon zajlott: ahol lehetséges volt – a politikai patronázs-pozíciók esetében – lecserélték az állami intézmények vezetőit. Ez a legtöbb esetben nem okozott nehézséget, mert a lejáró intézményvezetői mandátumok megpályáztatásakor nem a szakmai zsűrik, hanem a fenntartó (önkormányzat, EMMI) szava volt a döntő. Néhány olyan esetben viszont, amikor az addigi intézményvezető túlságosan erős pozícióval rendelkezett a kulturális mezőben, vagy a kihívó pályázata vagy akár közéleti megnyilvánulásai alapján alkalmatlannak tűnt, a csere botrányt váltott ki. Ilyen esetek voltak például a Nemzeti Színház igazgatói posztjának cseréje Alföldi Róbertről Vidnyánszky Attilára, illetve Dörner György kinevezése az Új Színház élére (ezekről az ügyekről részletesebben lásd a színházi élet átalakulásáról szóló esettanulmányt az 5. fejezetben). Az olyan intézményekkel szemben viszont, amelyekhez a kormányzatnak nem volt közvetlen hozzáférése, egy másik stratégiát alakítottak ki: párhuzamos, a kormányzat által kontrollált intézmények alapítását, illetve támogatását.

Az intézményrendszer átalakításának, illetve „párhuzamosításának" kettős oka volt. Egyrészt, ahogy fentebb is láthattuk, explicit politikai célkitűzéssé vált a kulturális kánon módosítása egy konzervatívabb, nemzetibb, gyakran antiliberális irányba. Másrészt, a lojális értelmiség számára pozíciók biztosítása, azaz az elitcsere is fontos cél volt. A kettő pedig az elitpozíciók elfoglalása révén összekapcsolódott, ahogy azt a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) története is mutatja.

Az MMA története 1992-ig nyúlik vissza, ekkor alapították ismert jobboldali művészek Makovecz Imre vezetésével, civilszervezetként. (A riválisintézmény, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) ugyanebben az időben a Magyar Tudományos Akadémia társszervezeteként jött létre, liberális művészekkel mint alapító tagokkal.) Az MMA fő célja a kulturális életben véleményük szerint jelen lévő liberális hegemónia elleni harc volt, kisebb mértékben pedig az is, hogy szellemi bázisként szolgáljon a politikai jobboldal számára. Ennek érdekében a kiemelkedő kulturális teljesítmény mellett közéleti aktivitást és nemzeti elkötelezettséget is elvárt tagjaitól. Az MMA egészen 2011-ig ebben a formában, civilszervezetként működött, ekkor azonban, a szélesebb nyilvánosság számára váratlan módon köztestületi státuszt nyert. Ennek első nyilvános jele az volt, hogy az MMA-t beleírták az új Alaptörvénybe a Magyar Tudományos Akadémiával (MTA) együtt, mint olyan fontos kulturális intézményt, melynek szabadságát az alkotmány garantálja. Ezek után az MMA nemcsak hatalmas éves büdzsét és számos épületet kapott, hanem a Műcsarnok, azaz a legnagyobb kortárs kiállítási helyszín feletti irányítást is. Ezenfelül a szervezet jogot nyert kultúrafinanszírozási döntésekbe és kitüntetésekbe való beleszólásra: az életjáradékkal járó Nemzet Művésze kitüntetést osztja, és a tagok egyharmadát delegálja a Nemzeti Kulturális Alap döntőbizottságaiba, ami az alulról kezdeményezett kulturális projektek legfőbb állami finanszírozója.[9]

[9] A kultúra és a tudomány finanszírozásában fontos szerepet játszanak az állami alapok, azaz a Nemzeti Kulturális Alap és a korábbi Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), ahová a kultúra és a tudomány művelői pályázhatnak 1990 óta. A pályázatokat szakmai zsűrik bírálják el. Az NKA esetében a kezdetektől sok kritika érte ezt a folyamatot amiatt, hogy a meritokratikus elveket időnként felülírja a politikai szempont. Az NKA-val szemben az OTKA közmegelégedésre politikailag függetlenül működött mint az alapkutatási projektek legfőbb finanszírozója Magyarországon. 2015-ben azonban beolvasztották a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs hivatalba, amely rövidesen az Innovációs Minisztérium ellenőrzése alá került. 2020-ban először történt meg, hogy a minisztérium utólag megváltoztatta a szakmai zsűrik döntését.

Az MMA Makovecz Imre 2011-es halála utáni következő elnöke, Fekete György, szintén egyike volt azoknak az Orbánhoz lojális értelmiségieknek, akik 2010 után nagy befolyásra tettek szert a kulturális életben. Fekete nem volt újonc a politikában, hiszen már a kilencvenes években is betöltött olyan posztokat, mint a kulturális államtitkár, vagy a Nemzeti Kulturális Alap elnöke. 2011-re azonban már nyolcvanas éveiben járt, és többször meghökkentette a közvéleményt erősen fogalmazott antiliberális kijelentéseivel. Jellemzőek voltak rá a kereszténységre tett gyakori utalások is, amit az MMA égisze alatt működő kiállításokkal kapcsolatban például így fogalmazott meg:

> Állami intézményekben egyházgyalázás ne forduljon elő. Itt egy keresztény kultúrára épülő Magyarországról van szó. Nem kell mindig, állandóan provokálni.[10]

A kormányzati kommunikációban az MMA erős központi felhatalmazása decentralizációként jelent meg, mint az állam által a kulturális szereplőkhöz delegált jogkörök esete, amivel csak növekedett a kulturális szféra autonómiája. A felhatalmazás kritikusai ugyanakkor azzal érveltek, hogy az MMA nem inkluzív szervezet, a jogkörök delegálásakor a kormányzat teljes mértékben ignorálta a másik művészeti akadémiát, a SZIMA-t. A Nemzet Művésze díjak odaítélésekor világossá is vált, hogy az MMA saját tagjainak aránytalanul több díjat ítél oda (Körösényi et al. 2020).

A paralel intézmények alapítása vagy támogatása mint kulturális politikai eszköz nem korlátozódott a művészetek területére, a társadalom- és humán tudományok területén is megjelent. Ezek a tudományágak ugyanis (például a történettudomány) hozzá tudnak járulni az ideológiatermeléshez, különösen a nemzeti identitás és az emlékezetpolitika kapcsán.

Az Orbán-rezsim egyik legfontosabb ideológiatermelő értelmiségije Schmidt Mária történész, aki már az első Orbán-kormány idején, 1998 és 2002 között a miniszterelnök tanácsadója volt. Ennek a kor-

[10] https://www.youtube.com/watch?v=PErD2Bm5Des 2012. december 4.

mánynak a legelső költségvetési törvénye megvonta az állami támogatást két, a 20. századi történelemmel foglalkozó kutatóintézettől: a szocialista párthoz közel álló Politikatörténeti Intézettől és az 1956-os Intézettől. Az elvont összeget az újonnan alapított, Schmidt Mária vezette Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány (KTTK) kapta, ami új kutatóintézeteket alapított XX. század és XXI. század Intézet néven. Schmidt a szintén ekkor újonnan alapított Terror Háza Múzeum igazgatója is lett. Ez a múzeum éles vitákat váltott ki a magyar kulturális életben, mivel Magyarországon először vont párhuzamot a holokauszt és a kommunizmus áldozatai között, és a kommunista terror áldozatainak szenvedését a holokauszt emlékezetének kánonjából vett eszközökkel mutatta be (Zombory 2019).

2010 után az Orbán-kormány folytatta a történeti kutatóintézetek és múzeumok alapításának korábbi gyakorlatát. Egy újabb, Schmidt vezette fontos projekt, a Sorsok Háza a holokauszt gyerekáldozatainak állított volna emléket. Eredetileg 2014-re, a holokauszt 70. évfordulójára kellett volna elkészülnie, de a magyar és nemzetközi zsidószervezetek tiltakozása nyomán a projektet többször elhalasztották. Ezek a szervezetek Schmidt koncepcióját a magyar állam holokausztban játszott szerepének elkenése miatt támadták. Évek nemzetközi nyomásgyakorlása végül sikerrel járt, 2019-ben Schmidt Máriát az izraeli Yed Vasem múzeum szakértője váltotta a projektben.

Mindeközben a kormányzat jelentős erőfeszítéseket tett Kertész Imre, az egyetlen Nobel-díjas magyar író jobboldali kánonba való beillesztésére. Schmidt Mária közalapítványa az író halála után megszerezte Kertész hagyatékának kezelését és a jogdíjakat. A hagyaték gondozására az íróról elnevezett intézetet alapítottak, 2020 után Kertész könyveit is ők adhatják ma[illegible]ki. Az intézet megnyitóján vagy éppen Kertész emléktáblájának avatásakor a kormányzati felszólalók leginkább az író migrációellenességét emelték ki, ezáltal kötve Kertészt a kormányzat politikai üzeneteihez.

A Sorsok Háza projekt a holokauszttéma miatt generált ilyen élénk nemzetközi érdeklődést. Ez az érdeklődés a kormányzat számára külső korlátot jelentett, és végül terveinek megváltoztatásához vezetett.

A magyar történelemmel kapcsolatos kormányzati tervek ugyanakkor nem ütköznek ilyenfajta korlátba. 2013-ban megalakult a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár az 1867 és 1994 közötti magyar történelem tanulmányozására. Ennek az intézetnek már a névadása is felháborodást keltett az akadémiai történettudomány művelőinek körében, akik úgy értelmezték, a név arra utal, hogy ez az intézet fogja majd feltárni a hivatalos történészkörök által elhallgatott „igazságot" a magyar történelemnek erről az ideológiailag legvitatottabb szakaszáról.

Egy kisebb kutatóintézet is alakult RETÖRKI néven a rendszerváltás történetének kutatására, a párhuzamos intézményrendszer kiépítése azonban nem korlátozódott a közelmúlt történetére. A Kásler Miklós EMMI-miniszter kezdeményezésére 2019-ben létrejött Magyarságkutató Intézet (MKI)[11] deklarált feladata a különböző diszciplínák kutatásainak koordinálása a régészet, antropológia, nyelvészet, történettudomány és etnográfia területén a magyarság őstörténetével kapcsolatban. A történelem iránt laikusként szenvedélyesen érdeklődő hobbitörténész miniszter szerint

> Ezzel véget vethetnénk a régi türk-finnugor hipotetikus eredet- vagy nyelveredetvitának, és fény derülhet a tudományosan megalapozott valóságra.[12]

Ez az intézet már a 2018-as választások után alakult. Ekkor kapott újabb lendületet a kulturális intézményrendszer átalakítása, amit Orbán Viktor egy újabb trendkijelölő beszéde jelzett előre. 2018 nyarán,

[11] „A Magyarságkutató Intézet fő célja, hogy a különböző tudományos szakágakban megszületett ismereteket összehozza, értékelje és magas tudományos színvonalon véleményezze, a valószínűségnek olyan fokán, amennyire csak lehetséges. A szervezet feladata, hogy olyan kutatásokat végezzen a magyarság múltjának, nyelvének, eredetének feltárására, amelyekre eddig nem volt lehetőség." mki.gov.hu

[12] https://www.magyaridok.hu/belfold/szetvalik-a-magan-es-az-allami-egeszsegugy-3564611/. A magyar nyelv finnugor eredetét az akadémiai nyelvtudományban egyébként 150 éves konszenzus övezi.

sorban harmadik választási győzelme után a tusványosi fesztiválon a miniszterelnök arról beszélt, hogy a nemzeti és keresztény alapokon álló politikai rendszer stabilizálása sikeres volt. A következő feladat a korszaképítés, azaz a politikai rendszer kulturális korszakba való ágyazása lesz.

> A rendszert, a politikai rendszert általában szabályok és politikai döntések adják, a korszak azonban több ennél. A korszakot inkább kulturális áramlatok, kollektív meggyőződések és társadalmi szokások adják. Most ez a feladat áll előttünk, vagyis kulturális korszakba kellene ágyaznunk a politikai rendszert. Ezért logikus, legkevésbé sem meglepő, hogy napjaink legizgalmasabb vitája éppen a kulturális politika területén robbant ki. És ez szinte azonnal meg is történt a választások után, ha figyelik a Magyarországon zajló politikai-közéleti vitákat, érthetik, miről beszélek. Szerintem ez érthető, és jól is van így. Mert valóban egy új szellemi és kulturális megközelítésre van szükség a harmadik kétharmad után, és mi tagadás, szeptembertől nagy változások előtt állunk.[13]

A „napjaink legizgalmasabb vitája" kifejezéssel a miniszterelnök a *Magyar Idők* napilap Kinek a kulturális diktatúrája? című cikksorozatára utalt.[14] A cikkek fő témája a liberális kulturális hegemónia volt, és több esetben követelték olyan kulturális intézményvezetők lemondását, akik, dacára annak, hogy az Orbán-kormány kinevezettjei, nem harcolnak eléggé ez ellen a liberális hegemónia ellen.

Az egyik ilyen ideológiai támadás Ókovács Szilvesztert, az Operaház igazgatóját érte, a *Billy Eliot* című népszerű musical színpadra állítása miatt. A vád a homoszexualitás propagálása és a gyereknézők mérgezése volt. Ókovács Szilveszter túlélte a botrányt, bár meg

[13] Orbán Viktor beszéde a XXIX. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban https://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-xxix-balvanyosi-nyari-szabadegyetem-es-diaktaborban

[14] https://www.magyaridok.hu/szakacs-arpad-kinek-a-kulturalis-diktaturaja

kellett ígérnie, hogy az Operaház következő évada a keresztény művészetnek lesz szentelve. Kevésbé volt szerencsés viszont a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) igazgatója, Prőhle Gergely, akit a publicista egy, a Tanácsköztársaság művészetét túlságosan pozitívan bemutató kiállítás apropóján támadott meg. Ugyanakkor az is szerepelt az ellene szóló vádak között, hogy a PIM rendezvényein erős a liberális túlsúly.[15] Veterán Fidesz-politikus (korábbi államtitkár, nagykövet) létére Prőhlének távoznia kellett az igazgatói posztról.

Barna és szerzőtársai értelmezésében ezek az esetek a kormányzati értelmiségi holdudvar belső vitáit jelenítették meg arról, hogy menynyire legyen inkluzív a kulturális politika (Barna et al. 2019). Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a két lehetséges stratégia közül melyik politikai szereplő melyiket követné inkább: Pr[illegible]e utódja, Demeter Szilárd azzal keltett feltűnést, hogy önmagát kinevezésekor „megveszekedett Orbánista"-ként definiálta,[16] ugyanakkor a PIM rendezvényei, ösztöndíjai kapcsán inkább az inkluzív stratégiát valósította meg.[17]

A tudományos infrastruktúra a NER első éveiben kevésbé volt az elitcsere célkeresztjében, mint fentebb láttuk, a kormány egy ideig megelégedett a párhuzamos intézmények kiépítésével. Egy nagyon fontos kivétel esetében azonban egy meglévő intézmény megszüntetését is felvállalta. Ez volt az 1991-ben Soros György által alapított amerikai magánegyetem, a Central European University (CEU). 2015-től kezdve a kormányzat több migrációellenes politikai kampányt is lefolytatott. Ezek elemzése nem tárgya ennek a könyvnek, ugyanakkor komoly következményekkel jártak a CEU számára. Soros a kormányzati kampányok kereszttüzébe került migrációpártisága és emberi jogi civilszervezeteknek nyújtott alapítványi támogatása mi-

[15] https://www.magyaridok.hu/velemeny/kinek-a-kulturalis-diktaturaja-ivresz-3035899/

[16] https://168ora.hu/kultura/nem-fontos-smuzolni-az-irokkal-demeter-szilard-az-eroszak-nem-old-meg-semmit-masreszt-nem-is-felek-az-eroszaktol-169305

[17] A PIM Térey alkotói ösztöndíjáról szóló vitát részletesebben lásd az irodalmi elitről szóló 4. fejezetben.

att. Diszkrecionális jogalkotás (Lex CEU) eredményeként az egyetem 2018-ban Bécsbe költözött.[18]

A nyilvánosságbeli diskurzus a Lex CEU-ról kettős volt. Hivatalos kommunikációjában a kormányzat adminisztratív kérdésként kezelte a külföldi magánegyetemekkel való szerződések megújítását. A fő érv az volt, hogy a „törvényeket mindenkinek be kell tartania, ennek semmi köze politikához vagy ideológiához". Ezek után a kormányzat egyszerűen addig halogatta a szerződés aláírását a CEU-val (és csak a CEU-val), amíg az egyetem igazgatótanácsa fel nem adta a budapesti campust, bejelentve az egyetem Bécsbe költözését. A médiában ugyanakkor az első pillanattól kezdve a kultúrharc dimenziójába helyeződött az intézkedés, mint azt az ellenzéki sajtó által adott Lex CEU elnevezés is kifejezi. A kormánypárti média és értelmiség amellett, hogy fő politikai célként a migránspárti Soros elleni háború megnyerését jelölte ki, a CEU-t önmagában is a kártékony liberalizmus fellegvárának tekintette. Az ellenzéki médiában nagyjából ugyanez volt az egyetem percepciója, bár természetesen az egyetem nemzetközileg elismert tudományos kiválóságának hangsúlyozásával és pozitív előjellel. Ezért a CEU Bécsbe költözését mindkét fél a kormány ideológiai győzelmeként könyvelte el.

A CEU-ügy egyike volt annak a néhány ügynek a kultúra területén, ami élénk nemzetközi figyelmet generált, az EU Magyarország elleni, az Európai Unióról szóló szerződés 7. cikkelye szerinti eljárásának is az egyik alapjául szolgált. A kötelezettségszegési eljárás folyamata azonban lassú és bürokratikus. Bár az Európai Bíróság 2020-ban végül elmarasztalta Magyarországot, az Orbán-kormány így is elérte a célját: a CEU már nem fog visszaköltözni Budapestre.

2018-ban a kormány törölte az indítható szakok jegyzékéből a társadalmi nemek tanulmánya (gender studies) mesterszakot, és ezzel lehetetlenné tette, hogy egyetemek a jövőben indítsák. Ebben az esetben a CEU-ügynél egyértelműbben megjelent a hivatalos kor-

[18] Amint arra az ellenzéki sajtó nem mulasztott el többször rámutatni, Orbán Viktor 1989-ben az Oxfordi Egyetemen tanult Soros-ösztöndíjjal, kormányszóvivője, Kovács Zoltán a CEU-n szerzett doktori fokozatot 2002-ben.

mányzati kommunikációban is az az érv, amely a rendelkezést a kormányzat által preferált kulturális értékekhez kötötte. A hasznossági érvelés mellett (nincs kereslet erre a diplomára a munkaerőpiacon) azzal is érveltek ugyanis, hogy a társadalmi nemek tudománya a marxizmus–leninizmushoz hasonló ideológia, amely „szemben áll mindazzal, amit a kormány értékvilága az emberről vall".[19]

A „gender-ideológiaként" leírt eszmék elleni küzdelem a Magyar Tudományos Akadémia elleni támadásban is szerepet kapott, ha itt nem is került hivatalos szintre. Az MTA több mint 3000 kutatót foglalkoztató kutatóhálózatának költségvetését 2018-ban vonta el az Orbán-kormány azzal a szándékkal, hogy leválassza azt az MTA-ról, ami 2019-ben meg is történt. A költségvetés elvonásának bejelentését megelőzték, sőt megelőlegezték a kormánypárti sajtó ideológiai támadásai. Amíg a hivatalos kommunikáció a kutatás hatékonyabbá, gazdaságilag hasznosabbá tételét hangsúlyozta, a *Figyelő* című lap szerkesztőségi cikke a Társadalomtudományi Kutatóközpont kutatóinak ideologikus témaválasztását (és alacsony teljesítményét) kritizálta.[20]

A hatékonyabbá és versenyképesebbé tétel retorikája 2020-ban a „felsőoktatási modellváltás" kapcsán újra előkerült. Az alapítványi működési formába átalakítandó egyetemek közül a Színház- és Filmművészeti Egyetem modellváltását ideológiai okokkal is alátámasztotta a kormányzat: a már jól ismert, liberális hegemónia megszüntetése, a nemzeti gondolatnak való teret adás követelése hívó[illegible]vakkal (részletesebben lásd 5. fejezet).

[19] Rétvári Bence, az EMMI parlamenti államitkárának válaszlevele egy ellenzéki képviselő kérdésére: https://www.parlament.hu/irom40/14056/14056-0001.pdf

[20] „Ám azt is nehéz lenne tagadni, hogy az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában született kutatások fő irányvonala ideológiailag telített, erős liberális szemlélet jellemzi." (Bevándorlás, homoszexuálisok jogai és gendertudomány – ezek foglalkoztatják leginkább az MTA munkatársait. *Figyelő*, 2018. június 19.) A cikk név szerint listázta a kritizált kutatókat. *(A szerző az említett intézmény munkatársa volt az időszakban.)*

ÖSSZEGZÉS

Első kormánya bukását Orbán Viktor összefüggésbe hozta a túlélő posztkommunista elit erejével, beleértve ebbe a balliberális értelmiséget is, ahogyan a kötcsei beszédéből vett idézet is mutatta. A 2002-es választások utáni évtizedben azon dolgozott, hogy megerősítse pártja kulturális és gazdasági beágyazottságát. 2010-ben kormányra kerülve a társadalom és a gazdaság több más szférájához hasonlóan a kultúra területén is jelentős, politikai célok vezérelte átalakításokat kezdeményezett.

A posztkommunista tradicionalizmus (Csillag–Szelényi 2015) számos elemét láthattuk megjelenni a közpolitikai döntéseket kísérő diskurzusban. A nemzeti értékek, a nemzeti jelleg hangsúlyozása különösen áthatotta a kormányzat kulturális stratégiáját, a kereszténységre való utalások is gyakoriak. Az antiliberális program többi eleme a kulturális politikában elszórtan, nem koherensen jelent meg. A posztkommunista tradicionalizmus Csillag és Szelényi által leírt kisebbség- és migrációellenes agendája más közpolitikai területeken sokkal erőteljesebben érvényesül.[21] Míg a nemzeti radikális szerzők kultusza fontos eleme volt a kulturális politika patrióta-nacionalista jellegének, addig ugyanazen szerzők antiszemitizmusa inkább kényelmetlen a kulturális kormányzatnak.[22]

Az elemzés során láthattuk, hogy a posztkommunista tradicionalizmus retorikája számos esetben narratív keretként szolgált a kormány-

[21] Néhány példa a kultúra területéről: Kerényi kormánybiztos egy keresztény fesztiválon a Színművészeti Egyetem kapcsán „buzilobbit" emlegetett (https://www.youtube.com/watch?v=DPRXCdFxWI8), Takaró Mihály irodalomtörténész, az új Nemzeti alaptanterv kidolgozásában részt vevő szakértő a *Nyugat*ot rendszeresen „zsidó lapocskának" nevezte: https://444.hu/2019/08/09/bevallottak-takaro-mihaly-havi-felmillioert-dolgozik-az-uj-nemzeti-alaptanterven

[22] Van azonban egy olyan törekvés, hogy egyes szerzők kulturális teljesítménye elválasztható a megkérdőjelezhető nézetektől, így akár antiszemita szerzők nem antiszemita művei is kanonizálhatók a nemzeti radikális hagyomány megerősítése érdekében.

zat számára az intézményi autonómiák visszavágásához és a régi kulturális struktúrák felszámolásához; ennek végcélja pedig a kulturális pozíciók és erőforrások újraelosztása volt. A kormányzat ezt a célt a kulturális kánon átírása, a kulturális mező elitpozícióinak elfoglalása és új kulturális intézmények és pozíciók alapítása révén igyekezett elérni.

A kormányzat céljai közül legkevésbé sikeresnek a kulturális kánon megváltoztatása mondható. A kánonátírás egyike a legbonyolultabb politikai-ideológiai feladatoknak. Direkt cenzúra alkalmazása nélkül nehéz már kanonizált alkotókat kivenni a kánonból. Elérhetőbb cél lehet a kánon bővítése, ennek kísérletét a nemzeti radikális írók esetében is láthattuk. Az intézményi és financiális újraelosztás sokkal sikeresebb volt. A kulturális pozíciók feletti politikai patronázs klientelista irányban megerősödött: a kormányzathoz lojális értelmiségiek jelentős szerepet kaptak a kulturális döntéshozatalban. Ezzel a döntéshozatal centralizáltabbá vált, a miniszterelnök saját maga dönt a kulturális elitpozíciókról, és erős döntéshozatali jogköröket delegál csak neki felelős megbízottaknak. Ez a szisztéma nagyban megkönnyíti a diszkrecionális közpolitika-csinálást, és teret enged a kormányközeli érdekcsoportok közötti lobbizásnak. Mindezen folyamatok eredménye a kulturális politikában a nagypolitikai célok elsőbbsége, a kulturális politika instrumentalizációja.

A kulturális politika az Orbán-rezsimben tehát több lépést is tett egy autoriterebb hatalomgyakorlás irányába. Mindazonáltal, Magyarország „építész" típusú állam maradt a Hillman-Chartrand-féle kategorizálás szerint (Hillman-Chartrand–McCaughey 1989), továbbra is messze áll a diktatórikus államok „mérnök" ideáltípusától. Nincs állami cenzúra; számos kulturális területen az állam inkább gyenge (pl. könyvkiadás, könnyűzene). Az ideológiavezérelt közpolitika néhány, prioritást élvező területre korlátozódik.

Az autoriter hatalomgyakorlásnak azonban korlátai vannak. Először is, a nagypolitika primátusa a kormányzat populista karakterének megfelelően azt is jelenti, hogy folyamatosan nyomon követi a közpolitikai intézkedések közvéleményre gyakorolt hatását, és visszavonul, ha potenciálisan jelentős szavazatvesztést érzékel (a kormányzati be-

avatkozás a „magas" kultúra területén erős, a szavazók többségét azonban ez a terület nem érdekli). Emellett a belső korlát mellett, habár az EU közvetlenül nem avatkozik a kulturális politikába, lévén az tagállami hatáskör, az Orbán-kormány néhány intézkedése, mint a Lex CEU, a Lex MTA vagy a SZFE átalakítása, széles körű nemzetközi érdeklődést generált. Ennek az érdeklődésnek ugyanakkor közvetlen gyakorlati hatása a kulturális politikára mindeddig nem igazán lett.

2. FEJEZET

Elitcsere és megosztottság: Kikből áll a mai magyar kulturális elit?

Az első fejezetben bemutattam azt a politikai környezetet, amelyben a 2010-es években a kulturális elit működött. Ebben a fejezetben a kulturális elit meghatározása után 2018-ban készült, 458 fős kérdőíves kulturális elitfelmérésem adatait elemzem. Az adatelemzésből a kulturális elit különböző csoportjainak leírásán és azok alapvető szociodemográfiai jellemzőinek bemutatásán túl három kérdésre szeretnék választ kapni. Első kérdésem, hogy az Orbán-kormányok által szorgalmazott elitcsere meglátszik-e a kulturális elit összetételén, különböznek-e a 2010 után az elitbe kerültek bármiben is azoktól, akik már korábban is az elit tagjai voltak? A második és a harmadik kérdés az elitben megfigyelhető politikai megosztottságot érinti. Egyrészt hogyan különböznek az elit egyes csoportjai politikai attitűdjeiket tekintve? Más-e például a jobb- és baloldaliak aránya a kulturális intézmények vezetői, mint az akadémiák tagjai között? Másrészt különböznek-e egymástól, és ha igen, milyen jellemzőikben a különböző politikai nézeteket valló elittagok?

AZ ELIT FOGALMA

Klasszikus társadalomtudományos közhely az oligarchia vastörvénye (Michels 1915), amely szerint minden társadalom szükségszerűen vezetők és vezetettek csoportjára oszlik. Maga az elit fogalma a 20. század elején került be a köztudatba, a kor filozófiai bestsellereinek szerzői, például Oswald Spengler *(A Nyugat alkonya)* vagy Julian Benda

(Írástudók árulása) úgy vélték, hogy az elit nemcsak egyszerűen a társadalom vezetőit jelenti, hanem példát is kell mutatnia a társadalom számára. A magyar közéletben sokat idézett Bibó István szerint is több az elit feladata, mint a társadalom vezetése: az erkölcsös viselkedésre, az emberi szükségletek finomítására, gazdagítására kell mintákat, példákat mutatniuk (Bibó 1986).

A közbeszédben az a felfogás, hogy a társadalmat a legkiválóbbaknak kellene vezetniük, mindmáig áthatja az elit fogalmának értelmezését. Ebben a könyvben azonban nem normatív vagy meritokratikus, hanem a társadalomtudományban bevett leíró értelemben használom az elit fogalmát. Az elit társadalomtudományos definíciói általában tartalmaznak egy közös, a klasszikus és az újabb, 20. század végi elitelméletekből (Pareto 1942; Mosca 1959; Putnam 1976; Higley–Moore 1981) levezetett elemet: a hatalom elemét. Az elit tagjait mint hatalmi pozíciók elfoglalóit vagy a hatalom közelségében levő személyeket határozzák meg (Lilleker 2003; Mikecz 2012).

A talán leginkább bevett definíció szerint, melyet kutatásaim során én magam is használok, az elit tagjai azok, akik rendszeresen és hosszabb időn át részt vesznek olyan döntések meghozatalában, amelyek az egész társadalomra kihatással vannak (Moyser–Wagstaffe 1987; Best–Higley 2010). Képességüket arra, hogy befolyást gyakoroljanak, kapcsolathálójuk, társadalmi tőkéjük, vagy a társadalmi struktúrákban betöltött stratégiai pozíciójuk segítségével érik el (Harvey 2010). Az elit rekrutációjának generációs logikája van: mindig új és új szereplők foglalják el az elitpozíciókat (Pareto 1942). Az elit hálózatai nem homogének, ezért bevett, hogy többes számban, elitekként emlegetjük a különböző csoportjaikat, ebben az értelemben beszélve politikai, gazdasági és kulturális elitről (Woods 1998).

A kulturális mező működése

A kulturális elit – értelemszerűen – a kultúra, Pierre Bourdieu kifejezésével élve a kulturális mező területén tevékenykedik. Bourdieu szerint mindaz, amit kultúraként tartunk számon, a kulturális mező

működésének megnyilvánulása: a mező hatalmi viszonyai, szerkezete és működése determinálják (Bourdieu 1983, 1996). A mező szereplői mezőspecifikus kulturális tőkéjük felhalmozása segítségével versengenek a reputáció (elismerés és hírnév) javaiért (Bourdieu 1985). Bourdieu leírásai elsősorban a piaci viszonyoktól relatíve független („magaskulturális" vagy Bourdieu kifejezésével *korlátozott* kulturális termelésű) szférákra vonatkoznak, amelyek mecénások vagy az állam támogatásának segítségével működnek, így bennük a gazdasági siker elsősorban a kulturális tőke felhalmozásával megszerzett reputáció következménye.[23] Elemzései igen hasznosnak bizonyulnak akkor, amikor egy ilyen módon működő mező szerveződését, belső struktúráját kívánjuk megérteni. E mezők fontos sajátossága az *érdeknélküliség érdeke* (Bourdieu 1983). E fogalmon Bourdieu azt érti, hogy a (gazdasági vagy hatalmi) érdek vezérelte magatartás a magaskultúrában nem legitim, a mező szereplői nem ismerik el kulturális termelésként. Ezért minden szereplőnek az az érdeke, hogy saját tevékenységét érdek nélküliként mutassa be, csak ezáltal nyerhet elfogadást a kulturális mezőben. Bourdieu ezt nevezi a kulturális mező *autonóm* elvének.

A kulturális mező azonban, bár saját belső normái szerint működik, nem független társadalmi környezetétől. Számolni kell a politikai mező beavatkozásával a kulturális mező belső viszonyaiba. Ilyen esetben a mezőn belüli reputáció mellett a mező szereplőinek politikai kapcsolatai is hierarchizáló erőforrásnak bizonyulhatnak. Politikai beavatkozás esetén a politikai mező logikája befolyásolhatja a strukturális pozíciók elérését. Éppen ezért azok a szereplők, akik a mező belső normái szerint kevésbé elismertek, általában fogékonyabbak a politikai „csábításokra" (Bourdieu 1983). A kulturális és a politikai mező közötti kapcsolat ugyanakkor a másik irányban is működhet: a kulturális mezőben gyűjtött tőke is alkalmas lehet arra, hogy a politikai mezőben felhasználható legyen. Ilyen esetben a kulturális szereplők saját művészi (vagy tudományos) reputációjukat használják fel

[23] Az olyan kulturális szférákat, amelyben elsődlegesen a minél nagyobb mennyiségű kulturális termék eladása, azaz a gazdasági siker a cél, Bourdieu tömeges kulturális termelésűnek nevezi (Bourdieu 1983).

közéleti, politikai szerepvállalásuk legitimációjára, elősegítésére. Az így gyűjtött tőkét pedig később visszaforgathatják a kulturális mezőben folytatott küzdelmekbe, ami ugyanakkor vissza is üthet mezőn belüli megítélésük szempontjából (Bourdieu 2001).

A kívülről hozott (nem mezőspecifikus, heteronóm) tőkék azonban Bourdieu szerint erodálhatják a mező belső normáinak működését. A külső és a belső elv harcában a hatalmi viszonyok attól függenek, mennyire autonóm a mező: azaz mennyire tudja rákényszeríteni saját normáit és szankcióit a kultúra termelőire, köztük azokra is, akik közel vannak a hatalmi mező domináns pólusához. Az egyes mezők között nagy különbségek lehetnek abban, hogy a pozíciószerzéshez a szereplők mennyire használnak fel a mező normái szerint gyűjtött szakmai reputáción kívül külső erőforrásokat, külső legitimációt is. A kulturális mező autonómiájának foka erősen befolyásolja a mező hierarchiáját, az elit kiválasztódását és így a mező egész működését is.

A kulturális mező elitjének meghatározása

A kulturális mezők struktúrájával kapcsolatban a Bourdieu megközelítését követő szakirodalom empirikusan két fő tényezőt vizsgál: a mezőbeli pozíciók eloszlását és az azokhoz vezető karrierutakat (Nooy 2002; Verboord 2003). A kulturális mező erősen szegmentált és hierarchikus szerkezetű (Anheier–Gerhards–Romo 1995). A mezőn belül különválik a tömegkultúra és a legitimált magaskultúra, amely utóbbi a centrális helyzetű elithez, illetve a perifériához tartozás szerint strukturálódik. Erős hierarchia érvényesül a kultúrát létrehozó és a kulturális teljesítményt legitimáló szereplők között. A mező elitje jellemzően egyszerre alkotó és kritikus, kultúratermelő és legitimátor. Az elit így tud ellenőrzést gyakorolni a többi szereplő felett, hiszen ő tudja megadni a legitimáló elismertséget a mező perifériáján lévőknek (Anheier–Gerhards–Romo 1995). Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a kulturális elit nem egy valódi társadalmi entitás, hanem a mező szereplői által relacionálisan konstruált csoport.

Az elit operacionalizását különböző kutatások különféleképpen végzik el. Az elitkutatások legnagyobb része *pozicionális* definíciót használ. Ekkor először el kell dönteni, mekkora legyen a vizsgálat elemszáma, majd azonosítani kell a vizsgálandó szektor (jelen esetben a kultúra) legfontosabb intézményeit és azok vezetőit (Hoffmann-Lange 2017). A pozicionális elitmeghatározás nagy előnye, hogy magas a megbízhatósága, viszont nem veszi figyelembe sem azt, hogy a hatalom és a befolyás soha nem korrelál tökéletesen a pozícióval, sem pedig az informális, reputációs pozíciókat.

Ezért a pozicionális elitmeghatározás jó kiegészítője a reputációs elitdefiníció, különösen a kulturális mező esetében, ahol az elittagság gyakran nem pozíción, hanem informális reputáción alapul. A *reputációs* elitdefiníciót használó kutatások esetében szakértők (sok esetben maguk is elittagok) rangsorolják, hogy az adott területen kik számítanak az elit tagjainak (Hoffmann-Lange 2017). Számos klasszikus elitkutatás kombinálta a pozicionális és a reputációs mintavételt (Kadushin 1974, 1995; Higley–Moore 1981; Higley et al. 1991) annak érdekében, hogy azonosítsa a strukturálisan kevésbé formális eliteket, mint például az értelmiségi elitkörök tagjait (Kadushin 1974). A reputációs módszer általában egy kisebb és zártabb hatalmi elitmintát eredményez, mint a pozicionális (Hoffmann-Lange 2017).

Saját, kulturális elittel foglalkozó kutatásaimban, figyelembe véve a Bourdieu-féle korlátozott/tömeges termelésű kulturális szféra felosztást, azokat tekintem az elit tagjainak, akik *jelentős befolyással vannak a kultúra termelésének folyamatára stratégiai pozíciójuknál, kulturális reputációjuknál vagy piaci sikerüknél fogva* (Anheier–Gerhards 1991; Cattani–Ferriani–Allison 2014).

A 2018-AS MAGYAR KULTURÁLIS ELIT

A magyar kulturális elit körében 2018-ban végzett kérdőíves kutatásom[24] egy több évtizede zajló kutatási folyam negyedik hulláma. Először 1993-ban egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében vizsgálták a kelet-európai rendszerváltásokhoz kötődő elitcserét (Böröcz–Róna-Tas 1995; Szelényi–Szelényi–Kovách 1995; Wasilewski–Wnuk-Lipiński 1995). Már ekkor külön-külön vizsgálták a politikai, a gazdasági és kulturális elitet – retrospektíve összehasonlítva az 1988-as nómenklatúra-elittel. Kovách Imre és kutatócsoportja folytatta az adatfelvételeket 1997-ben (gazdasági elit), 2001-ben (politikai, gazdasági és kulturális elit) és 2009-ben (politikai, gazdasági, kulturális elit, szlovákiai és romániai magyar gazdasági és kulturális elit, magyarországi kisebbségek politikai elitje) (Kovách–Csite 1999; Csurgó–Himesi–Kovách 2001; Kovách 2011; Kristóf 2014b).

A kulturális elitet tehát először 1993-ban operacionalizálták kérdőíves mintavétel céljaira. Ekkor két kiválasztási kritériumot használtak a kutatók: kulturális vezető pozíció, illetve állami kulturális díjak birtoklása. 2001-ben, a kutatás második hullámában, amellett, hogy a magaskulturális fókusz megmaradt, a minta kiegészült egy kisebb „piaci elit" szegmenssel, amit könnyűzenészek és könyveladási sikerlisták helyezettjei alkottak, valamint egy hólabdás almintával, az úgynevezett reputációs elittel. A reputációs elit tagjai a többi alminta megkérdezése alapján, mint általuk legnagyobb tekintélyűnek tartott elittagok kerültek a mintába. 2009-ben a 2001-es mintavétel ismétlődött, 2018-ban pedig reflektálva a kulturális élet változásaira, új alminta kategóriaként a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) is bekerült a mintába. A kutatás során tehát maga a kulturális elit definíciója is bővült, illetve komplexebbé vált, ennek következtében a mintavétel

[24] Az adatgyűjtés a NKFIH FK 124042-es számú, Cirkuláció és disszenzus a magyar kulturális elitben című projektje keretében valósult meg, az adatfelvételt a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte 2018 januárja és szeptembere között.

is szofisztikálódott. Ugyanakkor mindvégig törekedtünk arra is, hogy megmaradjon a kutatás különböző hullámai adatainak összehasonlíthatósága.

A konkrét mintavétel a következőképpen történt: a kulturális szféra legfontosabb intézményeit és azok vezetőit tartalmazza az MTI által kiadott *Magyar Közélet Kézikönyve* (online adatbázis). A kulturális díjak birtokosainak alapsokasága is megtalálható az interneten. A különböző kategóriákból az előzetesen meghatározott arányok szerint – amelyeket úgy határoztunk meg, hogy egybevágjanak a 2001-es és 2009-es felvételek arányaival – véletlen mintát vettünk.[25]

A minta 47 százaléka a pozicionális elithez tartozott. A kulturális élet legfontosabb intézményei: egyetemek, tudományos és kulturális intézetek (múzeumok, színházak, könyvtárak, kutatóintézetek, stb.) és a média vezetői tartoztak ide. A Magyar Tudományos Akadémia és a két művészeti akadémia (SZIMA, MMA), mint a kulturális élet legnagyobb presztízsű intézményeinek tagjai is a pozicionális elithez tartoznak. Az akadémiai tagság egy hosszú és sikeres tudományos vagy művészi karrier bizonyítéka (ahol a már tagok választják meg az újabb tagokat).

A minta 44 százaléka valamilyen reputációs kritérium alapján került az elitbe. Egyrészt, az elittagok reputációját jól mérik a kulturális díjak: az állami kulturális díjak[26] élő birtokosainak köréből vettünk mintát. Másrészt a felmérésben részt vevő kulturális elittagokat arra kértük, hogy nevezzenek meg legfeljebb öt olyan élő személyt, akiket „a mai magyar kulturális élet legnagyobb alakjainak" tartanak. Az ötven legtöbb szavazatot kapott kulturális szereplő szintén bekerült a mintába, és tőlük is lekérdeztük a kérdőívet. Végül a minta 9 százaléka a könnyűzenei és könyveladási listák, azaz a piaci siker alapján került az elitbe.

[25] A mintavételt Székely Anna végezte.

[26] Kossuth-díj, Széchenyi-díj, Munkácsy-díj, Balázs Béla-díj, Ybl-díj, Pulitzer-emlékdíj, Szent-Györgyi Albert-díj, József Attila-díj, Liszt-díj, Jászai-díj, Simonyi-díj, Corvin-lánc, Erkel-díj, Karinthy-gyűrű, Bolyai-díj, és egy nem állami díj: a Prima Primissima.

2.1. táblázat. A 2018-as kulturális elitminta almintái

Pozicionális elit	N
MTA-tagok	41
SZIMA- és MMA-tagok	43
Tudományos és kulturális intézmények vezetői	56
Egyetemek vezetői	16
Napi-, heti- és havilapok vezetői (online és print)	52
Tájékoztatási intézmények vezetői	24
Piaci elit	N
Könnyűzenészek	20
Bestseller szerzők (könyveladási toplista)	22
Reputációs elit	N
Díjazottak (Kossuth-díj, Széchenyi-díj stb.)	149
Hólabdás alminta (a fenti kategóriák tagjainak szavazatai alapján)	50
Összes	458

Az MTA-elit-adatfelvétel korábbi hullámai alapján felrajzolhatjuk a kulturális elitet jellemző hosszú távú demográfiai trendeket 1988 és 2018 között. Ez az a háttér, amely előtt a fejezet elején feltett kutatási kérdések értelmezhetők.

Az adatok tanúsága szerint az elmúlt három évtizedben Magyarországon a kulturális elit volt a leginkább zárt és legstabilabb elitcsoport. Tagjai az elitbe jutásban nagymértékben támaszkodhattak a családjaik által felhalmozott kulturális és társadalmi tőkére: szüleik és nagyszüleik foglalkozása és iskolázottsági szintje, valamint nagyvárosi, és különösen budapesti származásuk jól mutatta a kedvező társadalmi hátteret, amiből származtak (Kristóf 2014a). Az első időpont, amelyből adatokkal rendelkezünk, 1988, a Kádár-kor legvége. Ebben az időben a kulturális elit – az akkori gazdasági elittel együtt – volt a legiskolázottabb és leginkább férfiak által dominált elitcsoport mindazok közül, amelyeket az elmúlt három évtizedben a kutatók megvizsgáltak: gyakorlatilag szinte csak diplomás férfiakból állt. A rendszerváltozás idején az elitkutatók úgy vélték, a magas iskolázottság arra utal, hogy a nyolcvanas években a kulturális elit kiválasztódási

kritériumai meritokratikusnak nevezhetők (természetesen leszámítva a nyíltan rendszerkritikus értelmiségieket, akik nem kerülhettek be az elitbe). Ezt tartották az egyik oknak abban, hogy a kulturális elitet az adatok szerint kevéssé érintette a rendszerváltás elitcseréje (Szelényi–Szelényi–Kovách 1995). Ugyanakkor a nők rendkívül alacsony aránya az 1988-as elitben megkérdőjelezi azt a közhitet, hogy a szocialista modernizációs korszak a nők számára egyenlő karrierlehetőségeket biztosított. A nők aránya az elitben rendszerváltás után ugyan emelkedésnek indult, a 20 százalékot azonban 2018-ra sem érte el (2.2. táblázat).

2.2. táblázat. A kulturális elit alapvető szociodemográfiai jellemzői 1988–2018

Kulturális elit	*1988*	*1993*	*2001*	*2009*	*2018*
Nők aránya (%)	5	6	15	17	19
Átlagéletkor (év)	58	58	57	59	64
Diplomások aránya (%)	100	98	99	98	93
Szellemi foglalkozású apák aránya (%)	47	65	72	72	66
Volt MSZMP-tagok aránya (%)	71	54	35	30	12

A magas iskolázottság az egész vizsgált időszakban folyamatosan jellemezte a kulturális elitet, a főiskolai vagy egyetemi diploma tartósan követelmény volt az elitbe jutáshoz. Az elitben a rendszerváltást követően a szellemi foglalkozású apák aránya stabilan magas volt. Ebben a tekintetben a rendszerváltás világos határvonalat jelentett: a fizikai munkát végző apáktól származó elittagok aránya nagyot csökkent, a kulturális elit új generációja határozottan magasabb státuszú családokból érkezett. A későbbiekben a szellemi foglalkozású apák magas aránya már nem sokat változott.

Az egykori MSZMP-tagság a rendszerváltás után is sokáig viszonylag nagy arányú volt a kulturális elit tagjainak körében, amit a „nagy generáció" markáns elitbeli jelenlétének tudtam be korábbi tanulmányomban (Kristóf 2014a). 2018-ra végül megtörtént az a generációváltás, amelynek következtében a volt MSZMP-tagok aránya 12 százalékra esett vissza.

Elitbe kerülési utak a 2018-as kulturális elitben

A 2.2. táblázatban láthattuk, hogy a kulturális elit kifejezetten magas átlagéletkorú csoport. Az elitbe kerüléshez szükséges kulturális tőke felhalmozása sok időt vesz igénybe, az elitből való kikerülés viszont nem gyakori, az elittagok reputációja ugyanis általában halálukig megmarad. Az idős átlagéletkor mellett is látszik azonban az összehasonlításban, hogy a kulturális elit öregszik. A 2009-ben megkérdezettek még átlagosan 58 évesek voltak, 2018-ra azonban már 64 év volt az átlagéletkor.[27] Az elittagok 90 százaléka 45 évesnél, kétharmaduk pedig 60 évesnél is idősebb volt. Abból is látható, hogy a bekerülés lassú, hogy a két felmérés között eltelt időben mindössze 10 százalékkal (22 százalékról 32 százalékra) nőtt az elitben az 1960 után születettek aránya.

A kulturális elit különböző csoportjai azért nem mutatnak egységes képet életkori szempontból. Az idősebb generáció a tudományos és művészeti akadémiák (MTA, MMA, SZIMA) tagjai között igen nagy arányban jelenik meg, éppúgy, ahogy a kulturális díjak birtokosai között, hiszen ők e kritérium szerint életük végéig az elit tagjai. Hasonlóan magas, 70 év körüli az átlagéletkora az elittagok által a mintába beszavazott reputációs elitnek: ők azok, akik többnyire már évtizedek óta gyűjtötték az elismerést kulturális teljesítményükkel.

A fiatalabb generációk az intézményvezetők és a médiaelit (főszerkesztők) körében vannak többen, mivel ők értelemszerűen még aktív korú, a nyugdíjkorhatár előtt álló szereplők. Az eliten belül a fiatalabbak közé tartozik a piaci elit: a Bookline sikerlistások és a Fonogram díjasok is. Ezek a csoportok átlagosan ötvenes éveikben járnak.

Az elitekre általában jellemző, hogy férfitöbbségűek. Ez így igaz a magyar kulturális elit esetében is. Az egyetlen elitcsoport, ahol a nők nincsenek alulreprezentálva, a Bookline sikerlista: a piacon sikeres szerzők fele nő. A legkevesebb nő (10 százalék) pedig az MTA tag-

[27] Annak ellenére, hogy a nagyon időseket, betegeket nehezebb elérni, vagy nem vállalják a részvételt a kutatásban.

jai között van.[28] A reputációs elitben, tehát a többi elittag szavazatai alapján a legtekintélyesebbek körében 2018-ban 12 százalék volt a nők aránya.

Fontos kérdés, hogy származás tekintetében mennyire nyitott az elit? Születési helyük szerint a budapestiek felülreprezentáltak az elit körében: körülbelül fele-fele a fővárosiak és a vidékiek aránya, ahogyan ez a korábbi adatfelvételekben is megfigyelhető volt. Településtípus szerint nézve a fővárosban születettek aránya 54 százalék, vidéki városban az elittagok 33 százaléka, falun 13 százalékuk született. A szülői iskolázottság szempontjából a kulturális elit kifejezetten zárt. Kétharmaduknak már az apja is diplomás volt, az anyák 40 százaléka is. Az életkorral és a nemmel ellentétben a származás és a születési hely szempontjából viszont az elit különböző csoportjai között nincs szignifikáns különbség.

A kulturális elitben egy elenyésző kisebbséget leszámítva mindenki diplomás. Az egyetemi végzettség egyértelmű feltétele az elitbe kerülésnek. Ugyanakkor az is látható, hogy melyek azok az egyetemek, amelyek kitermelik az elitet. Az elit fele négy budapesti elitegyetem, az ELTE, a Budapesti Corvinus Egyetem (vagy névelődei), a BME és a SOTE hallgatója volt. A reputációs elit, tehát a legtekintélyesebbek csoportja intézményi karrierútját tekintve még inkább koncentrált: egyharmaduk az ELTE-re járt, és további 15 százalékuk a Színház- és Filmművészeti Egyetemen végzett. Ez a két intézmény jelenti tehát a reputációs elit alma matereinek szinte felét. E két egyetem után következik a Corvinus, a BME és a Képzőművészeti Egyetem. Külföldre a magyar kulturális elit tagjai közül elenyészően kevesen jártak egyetemre.[29]

[28] Erről az intézményről egyébként az is elmondható, hogy rendes tagjai között kétszer annyi László van, mint ahány nő https://kettosmerce.blog.hu/2016/05/16/laszlobol_vagy_nobol_van_tobb_a_politikai_es_tudomanyos_elitben_hat_persze_hogy_lacibol

[29] Más a helyzet viszont a gyerekeikkel kapcsolatban: már 2009-ben vizsgáltuk, hol tanulnak tovább az elittagok gyerekei, ekkor azonban még csak az első diplomára kérdeztünk rá, amelyek között még csak egy-egy külföldi volt. Viszont 2018-ban az elittagok 14,4 százalékának volt legalább egy gyereke, aki külföldön

A kérdőívben megkérdeztem azt is, hogy az elit tagjának érzik-e magukat a megkérdezettek. 70 százalékuk felelt igennel erre a kérdésre. Legkevésbé a média vezetői érezték magukat az elithez tartozónak (kevesebb mint felük), leginkább pedig a tudományos és művészeti akadémiák tagjai és a reputációs elit (több mint 80 százalékban).[30]

Az elitcserére vonatkozó kutatási kérdésem szempontjából lényeges kérdés, hogy az elittagok mikor kerültek az elitbe, mióta számítanak az elit tagjainak. Saját kutatói besorolásom a mintába kerülés kritériumát vette alapul (mikor kapta az adott díjat, mikor volt először intézményvezetői pozíciója, stb.). Ennek alapján megkülönböztettem inkumbens elittagokat, akik már 2010 előtt is az elit tagjainak számítottak, valamint „újonnan jötteket", akik 2010-ben vagy utána kerültek az elitbe (2.3. táblázat).[31]

2.3. táblázat. Az „újonnan jöttek" aránya kutatói besorolás és az elittagok saját véleménye alapján

Elitcsoport	*2010-ben vagy utána elitbe kerültek aránya (%)*	
	Kutatói besorolás	*Elittagok saját véleménye*
Vezetők	47	27
Akadémiák tagjai	15	10
Díjazottak	15	7
Elittagok szavazataival bekerültek (reputációs elit)	8	5
Piaci elit	48	42
Összes	27	15

szerezte az első diplomáját, a második diploma esetében ez az arány már 37 százalék volt.

[30] A korábbi (2009-es) komparatív elitkutatás tapasztalatai alapján Magyarországon a kulturális elit tagjai azonosulnak leginkább a saját elitcsoportjukkal, a gazdasági és a politikai elit esetében ez az arány 50 százaléknál kisebb volt.

[31] Egészen pontosan a 2010-es parlamenti választásokat vettem választóvonalnak, elkülönítve ezáltal például a 2010. március 15-én díjazottakat, akik még az utolsó szocialista kormánytól kapták a kitüntetést, a későbbiekben az Orbán-kormány által díjazottaktól vagy kinevezettektől.

Az „újonnan jöttek" arányában szignifikáns különbségek voltak az elit különböző csoportjai között, mind a kutatói besorolás, mind az elittagok saját véleménye alapján. Éppúgy, ahogy életkoruk szerint, a vezetők és a piaci elit ebben is elkülönül az akadémiák tagjaitól, a díjazottaktól és a reputációs elittől. Előbbi két csoportban sokkal nagyobb a 2010 után bekerültek aránya. Az elittagok saját véleménye arról, hogy mióta érzik magukat az elit tagjának, minden csoport esetében némileg eltért a kutatói besorolástól. A magukat az elit tagjának érzők között csak 15 százalék gondolta úgy, hogy 2010-ben vagy utána került az elitbe. Úgy tűnik, a kutatás elitbe kerülési kritériumainak „teljesítését" megelőzi az a karrierfázis, amikor szubjektív értékelésük szerint már az elitbe tartoznak a kulturális szereplők.

Különböznek-e egymástól a 2010 előtt, és a 2010-ben vagy utána az elitbe került elittagok? Ez a kérdés abból a szempontból érdekes, hogy változtak-e az Orbán-kormányok idején a rekrutációs szempontok az intézményvezetők kinevezése vagy akár a kulturális díjak kiosztása esetében, kimutatható-e tehát a kulturális politika hatása? Többváltozós elemzés segítségével vizsgáltam meg, hogy az elitbe 2010 előtt, illetve 2010 után kerültek miben különböznek egymástól.[32] Az eredmények szerint a 2010 után az elitbe kerültek – természetesen – fiatalabbak. Az sem meglepő, hogy kevesebb közöttük az olyan, aki a többi elittag szavazataival került a mintába, hiszen a szavazatokat általában a több évtizedes teljesítménnyel és ismertséggel rendelkező elittagok kapják. Az elitrekrutáció szempontjainak némi változására utal ugyanakkor két további különbség inkumbensek és újonnan jöttek között: utóbbiak között szignifikánsan kevesebb a budapesti születésű, illetve a magát baloldalinak valló elittag. Míg a 2010 előtt bekerültek

[32] A függő változót (2010-előtt is az elit tagja volt-e) magyarázó modellbe a következő változókat vontam be: nem, életkor, születési hely, apa iskolázottsága, kérdezett elitegyetemi végzettsége, művészeti diplomája, egykori MSZMP-tagsága, politikai beállítottsága (jobb-bal skála), melyik almintához tartozik, pályafutása során kapott-e szakmai díjat, szerepelt-e az országos médiában az elmúlt egy évben. Ezek a tényezők viszonylag sokat megmagyarázták a függő változó szórásából (Nagelkerke Rř = ,389). A binominális regressziós modellt lásd a függelékben.

közül 57 százalék született Budapesten, a 2010 utániak közül csak 41 százalék. Az inkumbensek 45 százaléka vallotta magát baloldalinak, az újonnan jötteknek pedig csak 28 százaléka.

Politikai attitűdök

E könyv kutatási kérdései szempontjából az elittagok politikai beállítottságának nagy jelentősége van, ezért érdemes kitérni arra, hogy ez miként vizsgálható. A politikai attitűdöket kvantitatív vizsgálatokban jellemzően a jobb-bal skálán való önmeghatározással mérik, ami egy általánosan használt eszköz a politikai preferenciák mérésére (Coughlin–Lockhart 1998; Lesschaeve 2017). Magyarországon is ez számít a bevett mérési eszköznek, amely világosan jelöli a politikai megosztottságot (Kmetty 2014), annak ellenére, hogy a skála két oldala nem mutat koherens különbségeket közpolitikai kérdésekben, sokkal inkább a pártidentitáshoz áll közel (Tóka 2005). A nyilvánosság terét és a hálózatokat sokkal inkább strukturálja a bal-jobb skála, mint például a liberális-konzervatív tengely (Kmetty 2014).

A kulturális elit hagyományosan egy olyan társadalmi csoport, amelyben a társadalom egészénél jobban dominálnak a baloldali és liberális attitűdök (Shils 1958; Lipset 1959; Brym 2010). Ez a magyar kulturális elitre is igaz (Bozóki 1999; Kristóf 2014b). Ugyanakkor a magyar kulturális elit egy olyan társadalmi kontextusban működik, ami más európai országokhoz képest erősen polarizált (Patkós 2017). A polarizáció trendje a rendszerváltás utáni évtizedekben felülről lefelé terjedt a társadalomban: egy polarizálódó elit polarizálta egyre inkább a választókat, és ebben a folyamatban az ideológiatermelő értelmiség is nagy szerepet játszott (Körösényi 2013). A kétezres években a magyar állampolgárok megoszlása a jobb-bal skálán a centrum kiüresedésével egyre inkább U alakot öltött. A centrumtól való távolodás azonban nem volt szimmetrikus; a politikai attitűdök a skála jobb oldala felé tolódtak el (Enyedi–Benoit 2011).

A 2.4. táblázatban az összes vizsgált időpontban megfigyelhető a baloldali túlsúly a kulturális elitben. Ugyanakkor az is látszik, hogy

2001 és 2009 között végbement egy jelentős változás: a centrum kiürülése, azaz a polarizáció. A 2009 és 2018 közötti változás ehhez képest már nem jelentett szignifikáns különbséget.

2.4. táblázat. A kulturális elit önbesorolása a jobb–bal skálán (1 – nagyon jobboldali – 9 – nagyon baloldali), százalékos megoszlás

	Bal (6–9)	*Közép (5)*	*Jobb (1–4)*
2001	39	37	24
2009	47	24	29
2018	40	26	34

A kulturális elit különböző csoportjait vizsgálva az egész minta megoszlásához képest inkább voltak baloldaliak a SZIMA-tagok és a reputációs elit, inkább jobboldaliak a média és a tudományos intézmények vezetői, az MTA és az MMA tagjai. Az MMA tagjainak az is jellemzője volt, hogy az átlagosnál többen (44 százalék) helyezték magukat a skála centrumába. Az intézményvezetők és a média vezetői 46 százalékban helyezték magukat a jobboldalra (28 százalék baloldali, 26 százalék centrum), ami nagyon jelentős eltérés a többi csoporthoz képest. A 2009-es elitfelvétel idején a vezetők csoportja még nem mutatott a többiektől eltérő attitűdöt, ami arra utal, hogy 2018-ra az állami intézményvezetői kinevezések patronázs jellege következtében tolódott jobbra ez az elitcsoport (2.5. táblázat).

2.5. táblázat. A kulturális elit csoportjainak elhelyezkedése a jobb–bal skálán, százalékos megoszlás

Elitcsoport	*Bal (6–9)*	*Közép (5)*	*Jobb (1–4)*
Vezetők	28	26	46
Akadémiák tagjai	49	20	31
Díjazottak	42	31	27
Elittagok szavazataival bekerültek (reputációs elit)	48	19	33
Piaci elit	46	27	27
Összes	40	26	34

A 2010 előtt és után az elitbe kerültek között szignifikáns különbség volt politikai attitűdök tekintetében. Míg a 2010 előtt elitbe kerültek 45 százaléka baloldali és csak 30 százaléka volt jobboldali, a 2010 után bekerültek között ez az arány szinte pontosan megfordult (2.6. táblázat).

2.6. táblázat. Inkumbensek és újonnan jöttek elhelyezkedése a jobb–bal skálán, százalékos megoszlás

Elitbe kerülés ideje	*Bal (6–9)*	*Közép (5)*	*Jobb (1–4)*
2010 előtt	45	25	30
2010-ben vagy utána	28	27	45
Összes	40	26	34

A konzervatív–liberális tengely a jobb–bal skálához hasonló megoszlást mutatott. Az egész elitben az elittagok 31 százaléka volt konzervatív, 21 százalék helyezte középre magát, 48 százalék pedig liberális volt. Ebben a kérdésben nincsenek húsz évre visszanyúló adataink, mint a jobb–bal skála esetében, mert az elitkutatások hullámai során 2009-ben tettük fel először, így csak feltételezhetjük, hogy itt is végbement egy polarizációs folyamat. A 2009-es adatokhoz képest mindenesetre nem mutatott szignifikáns változást a 2018-as liberális–konzervatív önbesorolás. Az alminták közötti különbségek ebben a dimenzióban is a jobb–bal tengelyhez hasonlóan alakultak: az átlagnál inkább liberálisok a SZIMA-tagok és a reputációs elit, inkább konzervatívak a média és a tudományos intézmények vezetői, az MMA és az MTA tagjai. Ugyanígy, a 2010 előtt és után elitbe kerültek között a jobb–bal skálához hasonlóan megfordult az arány: a 2010 előtt már elittagoknak 53, míg az újaknak csak 35 százaléka mondta magát liberálisnak.

A pártpreferencia az ideológiai önbesorolásoknál változékonyabb, de azért szintén érdekes mutató. 2018-ban a kulturális elitből sokan nem tudták vagy nem árulták el, melyik pártot támogatnák, vagy semmiképpen nem szavaztak volna, ha „most vasárnap lennének a választások". 24 százalékuk szavazott volna a Fideszre, hasonló arányokban, 6-7 százalékban szavaztak volna mind az LMP-re, a DK-ra,

a Momentumra, illetve a Kétfarkú Kutya Pártra. Az MSZP mindössze 3 százaléknyi, a Jobbik pedig összesen 1 db szavazatot szerzett volna a kulturális elit körében.

A politikai attitűdök tehát fontos szegmentáló tényezőt jelentettek a kulturális elitben. Regressziós modellek segítségével vizsgáltam, mi magyarázta a politikai attitűdök különbségét, azaz milyen változók mutattak összefüggést azzal, hogy az elittag hová helyezte magát a jobb–bal vagy a konzervatív–liberális tengelyen.[33]

A jobboldali elittagok között több volt a vidéken született, kevesebb az egykori MSZMP-tag, és valószínűbb volt, hogy szerepeltek az országos médiában a kérdezés előtti egy évben. A baloldali elittagok fiatalabbak, valószínűbben budapesti születésűek, és már 2010 előtt az elit tagjai voltak, nem az „akadémiák tagjai" almintába tartoztak (mivel az MMA és az MTA tagjai a kulturális eliten belül inkább jobboldalinak számítanak), és valószínűbb, hogy nem szerepeltek az országos médiában.[34] A magukat a jobb–bal skálán középre helyezők szintén fiatalabbak voltak, pályájuk során valószínűbben kaptak valamilyen díjat, kitüntetést, és az alminták közül kisebb eséllyel tartoznak az akadémiák tagjai, valamint a reputációs elit körébe.

A konzervatív-liberális tengelyen szintén megmutatkozott a 2010-es töréspont: a magukat liberálisnak vallók nagyobb eséllyel kerültek 2010 előtt az elitbe, ellentétben a konzervatívokkal, akik nagyobb eséllyel voltak újonnan jöttek. Ezenkívül a liberálisok inkább születtek Budapesten, és jártak valamelyik budapesti elitegyetemre. Az apai iskolázottság az összes politikai attitűdváltozó közül egyedül a

[33] A különböző politikai attitűdöket mint függő változókat magyarázó modellekbe a következő változókat vontam be: nem, életkor, születési hely, apa iskolázottsága, kérdezett elitegyetemi végzettsége, művészeti diplomája, egykori MSZMP-tagsága, 2010 előtt is az elit tagja volt-e, melyik almintához tartozik, pályafutása során kapott-e szakmai díjat, szerepelt-e az országos médiában az elmúlt egy évben. A binomiális regressziós modelleket lásd a Függelékben. A modellek az attitűdváltozók szórásának csak csekély részét tudták magyarázni.

[34] A 2009-es elitmintában ez még éppen fordítva volt: a baloldali elittagok szerepeltek többet a médiában, ami jól mutatja a médiaviszonyok megváltozását az eltelt időben.

konzervatívok esetében volt hatással: ők nagyobb eséllyel voltak diplomás apák gyerekei. A magukat a konzervatív-liberális skálán középre helyezők kisebb eséllyel tartoztak a reputációs elitbe, inkább vidéken születtek, kisebb eséllyel jártak elitegyetemre, és valószínűbben művészek.

Végül hasonló módon megvizsgáltam a pártpreferenciával összefüggést mutató tényezőket is. A kis elemszámok miatt nem lett volna értelme egyenként kezelni az összes párt támogatóit, így kétértékű, kormánypárti/ellenzéki változóvá vontam össze őket. Ennek alapján a Fidesz szavazói idősebbek, kisebb eséllyel voltak MSZMP-tagok, inkább vidéken születtek, kisebb eséllyel tartoztak a piaci elitbe, és nagyobb eséllyel 2010 után kerültek az elitbe.

ÖSSZEGZÉS

Arra kerestem a választ, hogy a kulturális elit adatbázisán kimutatható-e az elitcsere, a rekrutációs szempontok megváltozása, és ez hogyan hat az elit összetételére, politikai beállítottságára.

A magyar kulturális elit demográfiai jellemzőit tekintve idős, erősen férfitöbbségű, Budapesten születettekkel jelentősen felülreprezentált. Tagjainak többsége iskolázott szülők gyereke, akinek karrierútja általában budapesti elitegyetemeken át vezetett az elitbe.

Az elit körülbelül negyede került az elitbe 2010-ben vagy utána, tehát már a NER korszakában, azonban az intézmény- és médiavezetői csoportban, valamint a piaci elitben ez majdnem az elittagok felére igaz. Egyfelől ez természetes cirkuláció, és a mintavételi sajátságok is okozzák (hiszen például a kulturális díjaik alapján az elitbe kerültek vagy az akadémiák megválasztott tagjai halálukig az elit tagjainak számítanak, míg a vezetői pozíció csak bizonyos ideig tart). Ugyanakkor az elemzésből úgy tűnik, 2010 után változhatott az elit rekrutációjának merítési bázisa, mivel az „újonnan jöttek" között kevesebb lett a budapesti születésű, illetve a magát baloldalinak valló elittag.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a kulturális elitben a baloldali és liberális túlsúly. A politikai attitűdök összességében 2018-ban is a 2009-es elitminta arányaihoz hasonlóan alakultak; a kulturális elit már a kétezres évek során polarizálódott ideológiailag. A 2018-as elit különböző csoportjai között ugyanakkor jelentős különbség volt politikai önbesorolásuk tekintetében: az intézmény- és médiavezetők sokkal inkább jobboldaliak volt, mint az elit többi része, ami politikai patronázsra utal.[35]

Politikai attitűdöket nehéz szociodemográfiai változókkal magyarázni. A fejezetben bemutatott többváltozós elemzések, bár alacsony magyarázóerővel bírtak, azt megmutatták, hogy a más-más politikai attitűdökkel bíró elittagok milyen jellemzőikben különböztek egymástól. Ilyen volt többek között az életkoruk, a születési helyük, de ami az elitcserével kapcsolatos kutatási kérdés szempontjából is fontos: a baloldali és a liberális elittagok valószínűben 2010 előtt kerültek az elitbe, ami megint csak a kulturális elit rekrutációjának politikai befolyásoltságát támasztja alá.

Ebben a fejezetben statisztikai módszerekkel igyekeztem feltárni néhány alapvető összefüggést a kulturális elitről az elitcserével és a politikai megosztottsággal kapcsolatban. A következő fejezetekben ezeket az itt feltárt összefüggéseket fogom részletesebben is elemezni: a politikai polarizáltságnak a kulturális mezőre gyakorolt hatását a 3. és 4. fejezetben, az elitcsere kérdésére pedig az 5. fejezetben térek majd vissza.

[35] Természetesen az, hogy ez az elitcsoport 2009-ben a többi csoporthoz hasonlóan baloldali többségű volt, nem jelenti azt, hogy ne állhatott volna már 2010 előtt is politikai patronázs hatása alatt, hiszen ebben az időben a politikai hatalom is baloldali volt.

3. FEJEZET

Elfogultság és szekértáborok: Politikai polarizáció és reputáció az elitben

A 2018-as kérdőíves felmérés alapján tehát a kulturális elit politikailag megosztott és pozicionális csoportja politikai patronázs alá vont. Ebben a fejezetben ugyanazoknak a kérdőíves adatoknak a segítségével azt vizsgálom, milyen hatással van a politikai megosztottság a kulturális mező működésére, a reputáció termelésére. Kiindulópontom, hogy a kulturális mező szerkezetének kialakulásában, az elit kiválasztódásában alapvető jelentőségű a reputáció jelensége, mely eredeti funkciójában a mező normái szerint elismert teljesítmény mutatója, ám termelődését (kultúr)politikai folyamatok, intézkedések nyomán erőteljes külső befolyás is alakítja. Azt feltételezem, hogy a politikai megosztottság az egyéni kapcsolatok szintjén megjelenve hozzájárul a kulturális mező megosztottságához, befolyásolja az elismerés, a presztízs és az erőforrások megoszlását. A fejezetben először bemutatom a reputáció fogalmát és a kulturális mezőben betöltött fontos szerepét. Ezután megvizsgálom a kulturális elit reputációs rangsorait, majd a Vit Eszter és Kisfalusi Dorottya segítségével készített hálózatelemzés segítségével tesztelem a politikai attitűdök hatását a reputáció eloszlására.

A REPUTÁCIÓ FOGALMA ÉS SZEREPE A KULTURÁLIS MEZŐBEN

A reputáció legáltalánosabb definíciója a közgazdaságtanban a jövőbeli viselkedés előrejelzése a múltbeli viselkedés alapján (Brennan–Pettit 2004). A szociológiai elemzés ezt kiegészíti a szerepelmé-

let megközelítésével, amely szerint az egyén jövőbeli viselkedésének megítélése attól függ, hogy a múltbéli teljesítménye mennyire felelt meg azoknak a szerepelvárásoknak, amelyek egy társadalmi mező adott pozíciójához tartoznak (Jensen–Kim–Kim 2012). Ez a pozícióalapú megítélés jelentősen befolyásolja a szóban forgó mező szereplőinek karrierútját. Abban az esetben, ha az egyén jobban teljesít, mint ahogy az a jelenlegi státuszában (pl. pályakezdő) elvárható tőle, akkor a reputációs rangsorban a saját viszonyítási csoportján (azaz a vele egy karrierfázisban lévőkön) belül feljebb sorolódik, ami valószínűbbé teszi bejutását egy magasabb státuszcsoportba, ahol a vele szemben támasztott szerepelvárások és a viszonyítási csoportja is megváltozik (Jensen–Kim 2020).

A reputáció fontosságát a kulturális mező működésében kiterjedt kutatási hagyomány hangsúlyozza (Becker 1984; Lang–Lang 1988; Bourdieu 1996; van Rees–Vermunt 1996; Barker-Nunn–Fine 1998; van Dijk 1999; Dubois–François 2013). A reputáció elengedhetetlen feltétele a kulturális mezők megfelelő működésének, mivel segít értékelni és előrejelezni a teljesítményt azzal, hogy információt nyújt a kulturális szereplők múltbéli teljesítményével kapcsolatban (Martindale 1995; Nooy 2002). A reputáció aktuális megoszlása megmutatja, hogy egy kulturális szereplő mennyi elismerést gyűjtött be társaitól korábbi kulturális teljesítményével, ezáltal formálja a mező státuszhierarchiáját. Orientáló szerepe nélkül a kulturális teljesítmény az adott mezőben nem lenne értelmezhető.

A laikus, illetve idealizáló elképzelésekkel szemben a kulturális szféra szerkezetére egyáltalán nem jellemző a művészi anarchia. Az elismerés nagyon is hierarchizált, konszenzusos, és erősen kötődik a kulturális mező intézményeihez. A karrierút általában a hasonló reputációs szintű egyének és intézmények közötti szelektív párosítások egymásutánjaiból alakul ki, azaz egy felfelé ívelő karrier egyre nagyobb presztízsű társaságokhoz, illetve intézményekhez való tartozást jelent (Giuffre 1999; van Dijk 1999; Ekelund–Börjesson 2002; Dubois–François 2013). Minden mezőnek megvannak a maga formális és informális intézményei (újságok, kiadók, múzeumok stb.), amelyek a reputáció termeléséért felelősek.

A reputáció termelésében kulcsszerepet töltenek be az úgynevezett kapuőrök: művészeti egyetemek vezetői, kiadóvállalatok, folyóiratok szerkesztői, színházak igazgatói, egyszóval mindazon szereplők, akik az adott intézménybe való bejutás, így végső soron a kulturális termék fogyasztókhoz való eljutása felett ellenőrzést gyakorolnak (Bielby–Bielby 1994; Hirsch 2000; Foster–Borgatti–Jones 2011). Számos kutatás hangsúlyozza a kapuőrök és a nagy presztízsű intézmények hálózatának szerepét a kulturális mezőben, ahol egy művész számára a siker erős előrejelzője a kapuőröktől jövő korai elismerés (ami nem feltétlenül pozitív kritikát, inkább csak észrevételezést jelent) (Ekelund–Börjesson 2002; Keuschnigg 2015; Fraiberger et al. 2018; Jensen–Kim 2020).

A kulturális reputáció felhalmozása generációs logika alapján zajlik (Bourdieu 1996), a karrierben való előrejutást a reputációs rangsorokban elfoglalt hely befolyásolja a mezőbe belépő kohorszokban. A reputációt rituális „viadalok" (díjak, ösztöndíjak, pozíciók elnyerése) erősítik meg és termelik újra (Lampel–Lant–Shamsie 2000; Ginsburgh 2003; Anand–Watson 2004; Gemser–Leenders–Wijnberg 2007). A reputáció relacionális fogalomként értelmezhető: a kulturális mezőben minden szereplőnek van egy percepciója a többiek reputációjáról, és ezeknek a percepcióknak az összessége konstruálja meg a reputációs rangsorokat.

A REPUTÁCIÓS RANGSOROK

A magyar kulturális elit belső reputációs rangsorait a kulturális elit kérdőíves adatfelvételének az *„Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?"* kérdésre adott válaszaiból állítottam össze. A válaszokat összehasonlítottam az elitkutatás előző hullámában, 2009-ben ugyanerre a kérdésre kapott válaszokkal, feltérképezendő az eltelt csaknem tíz év alatt történt változásokat.

A fenti kérdésre a kulturális elit tagjaitól legalább 3 szavazatot kapott személyek listája 2018-ban 114 főt tartalmazott (a teljes listát lásd a Függelékben). Az elit véleménye szerint ők számítottak tehát a legnagyobb tekintélyű kortárs kulturális szereplőknek. Ez a teljes

lista 102 férfit és mindössze 12 nőt tartalmazott. A listán 50 év alatti személy mindössze 7 volt található (a legfiatalabb a 2018-ban 41 éves Nemes Jeles László, a legidősebb a 92 éves Kurtág György). A listán túlsúlyban voltak a művészek: 15 tudós, 7 intézményvezető-menedzser, illetve politikus, 4 újságíró és 3 egyházi vezető mellett a többiek mind valamilyen művészeti ág (irodalom 21 fő, zene 21 fő, színház 17 fő, képzőművészet 15 fő, film 12 fő) képviselői voltak.

A 114 főből 29 fő tagja volt a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiának, 15-en a Magyar Művészeti Akadémiának, 13-an pedig a Magyar Tudományos Akadémiának – a reputációs lista felét lefedi ez a három elitintézmény, ami a reputációs elit kanonizáltságának igen magas fokára utal.

A kortárs magyar kultúra legtekintélyesebb alakjai tehát jellemzően idős, férfi művészek voltak. A 2018-as lista első 10 helyezettje között 1 nő, illetve 1 tudós található (a 2009-es lista top 10-e csupa férfi művészből áll) (3.1. táblázat).

3.1. táblázat

2009			*2018*		
Sorszám	*Név*	*Szavazatok száma*	*Sorszám (és változás 2009-hez képest)*	*Név*	*Szavazatok száma*
1.	Esterházy Péter †	172	(↑2)	Nádas Péter	101
2.	Kocsis Zoltán †	133	(↑11)	Alföldi Róbert	76
3.	Nádas Péter	71	(↑3)	Fischer Iván	75
4–5.	Kertész Imre †	51	(↑22)	Lovász László	46
4–5.	Kurtág György	51	(↑6)	Spiró György	42
6.	Fischer Iván	44	(↑3)	Törőcsik Mari	38
7–8.	Makovecz Imre †	43	ÚJ!	Vidnyánszky Attila	32
7–8.	Szabó István	43	(↑62)	Krasznahorkai László	29
9.	Törőcsik Mari	38	(↑11)	Eötvös Péter	28
10.	Csoóri Sándor †	28	(↑27)	Parti Nagy Lajos	24

Jelmagyarázat: † – a 2018-as felmérés idejére elhunyt

Az ehhez hasonló reputációs listák sajátossága, hogy a szavazatok nem mutatnak egyenlő eloszlást. Kiemelkedően, a top 10-re leadott szavazatok 21 százalékával vezette a listát 2018-ban Nádas Péter, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy a 2009-es listát Esterházy Péter. Úgy tűnik, hogy az Esterházy halálával megüresedett írófejedelmi trónt Nádas Péter örökölte meg (aki már 2009-ben is az írók közül a második legnagyobb tekintélyű volt az időközben szintén elhunyt Kertész Imre előtt). A 2018-as lista szavazatai azonban valamivel kevésbé voltak koncentráltak a tíz évvel korábbinál: 2009-ben Esterházy még a szavazatok 34 százalékát, az akkor második helyezett Kocsis Zoltán a 27 százalékát kapta meg (2018-ban is sok elittag említette, hogy ha nem kifejezetten még élő kortársat kellene mondaniuk, Esterházyra vagy Kocsisra szavaznának). A 2018-as lista több nevet is tartalmaz kb. hússzal, ami arra utal, hogy némileg nagyobb lett a szóródás a kánonban, valószínűleg éppen a generációváltás, vagyis amiatt, hogy a kortárs kultúra legnagyobb tekintélyei közül többen is a 2018 előtti egy-két évben hunytak el.

A 2018-as reputációs lista 2. és 3. helyén elhanyagolható különbséggel állt Alföldi Róbert és Fischer Iván. Fischer Nádashoz hasonlóan, Kocsis Zoltán halálát követően organikus módon foglalta el a „legnagyobb magyar karmester és zenekarvezető" pozícióját – óriási tekintélyében ugyanakkor nyilvánvalóan a Fesztiválzenekar egészének teljesítménye is szerepet játszik. Alföldi Róbert tekintélye viszont, bár már 2009-ben sem volt kicsi (akkor 13. helyezett volt), az utóbbi 10 évben növekedett meg látványosan, nyilván nem függetlenül a Nemzeti Színház igazgató posztjától, illetve azt kísérő politikai botrányoktól (lásd 5. fejezet).

A lista 4. helyezettje Lovász László matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke. Az MTA mindenkori elnöke pozíciójánál fogva korábban is jelentős számú szavazatot kapott a hasonló listákon, arra azonban 2018 előtt nem volt példa, hogy egy tudós a top 10 kulturális tekintély közé kerüljön. Lovász tehát a kulturális elit szemében még nagyobb tekintéllyel rendelkezett, mint elődei, talán annak következtében, hogy az MTA az adatfelvétel idején politikai támadások kereszttüzében állt (lásd 1. fejezet).

A megszerzett, robosztus kulturális tekintélyt elveszíteni nem könnyű, csaknem lehetetlen. A 2009 és 2018 közötti változások a reputációs lista első 10 helyezettjében így nagyjából csak a generációváltásra vezethetők vissza: a 2009-es top 10 több mint fele azóta elhunyt, így kerülhettek újabb szereplők az élre a régóta szilárd tekintéllyel rendelkezők (Nádas, Fischer, a top 10-ből 2009-ben épp hogy csak kimaradt Spiró György és Törőcsik Mari) mellé. Ilyen új „csillag" a 2009-ben még csak meg sem említett Vidnyánszky Attila, a Nemzeti Színház jelenlegi igazgatója és az Orbán-kormány kulturális politikájának egyik erős embere (lásd 5. fejezet). Krasznahorkai László, Eötvös Péter és Parti Nagy Lajos ellenben már 2009-ben is kapott szavazatokat, 2018-ra pedig tekintélyük annyira megerősödött, hogy már a top 10-be is bekerültek.

A 114 fős reputációs listán 52 olyan személy található, aki közéleti megnyilvánulásai alapján inkább balra, és 33 olyan, aki inkább jobbra sorolható (28 fő nem foglalt állást publikusan). A jobboldalra sorolható szereplők közül többen egyébként nem művészi vagy tudományos, hanem intézményi pozícióban végzett kulturális menedzsment tevékenységük alapján kerülhettek a listára (pl. Ókovács Szilveszter, Baán László, Káel Csaba, Prőhle Gergely). A két riválisművészeti akadémia közül reputációban egyértelműen a SZIMA volt az erősebb: a 10 legnagyobb tekintélyű személy közül négy ennek a szervezetnek volt a tagja, és mindössze egy fő (Vidnyánszky Attila) az MMA-é. Vidnyánszky volt a messze legnagyobb tekintélyű az ismerten jobboldali értelmiségiek közül, a baloldali többségű top 10-ben ugyanazt a jelképes token szerepet töltötte be, amit tíz évvel azelőtt Makovecz Imre.

A következő táblázatban a különböző kulturális ágak tíz-tíz legtekintélyesebb szereplőjét sorolom fel (mint látható, a nők aránya sehol sem haladja meg a 20 százalékot, az irodalom esetében a top 10-be egyetlen nő sem került fel, a teljes, 114 fős listára is csak az egyetlen Tóth Krisztina) (3.2. táblázat).

3.2. táblázat. Művészeti ágak toplistái, 2018

	Irodalom	*Színház*	*Film*	*Zene*	*Képzőművészet*	*Tudomány*
1.	Nádas Péter	Alföldi Róbert	Enyedi Ildikó	Fischer Iván	Jovánovics György	Lovász László
2.	Spiró György	Törőcsik Mari	Jankovics Marcell	Eötvös Péter	Keserü Ilona	Romsics Ignác
3.	Krasznahorkai László	Vidnyánszky Attila	Szabó István	Ókovács Szilveszter	Korniss Péter	Vizi E. Szilveszter
4.	Parti Nagy Lajos	Pintér Béla	Tarr Béla	Presser Gábor	Fekete György	Heller Ágnes
5.	Konrád György	Ascher Tamás	Andy Vajna	Ránki Dezső	Melocco Miklós	Freund Tamás
6.	Závada Pál	Huszti Péter	Nemes Jeles László	Vásáry Tamás	Maurer Dóra	Kornai János
7.	Dragomán György	Kulka János	Sára Sándor	Kurtág György	Nádler István	Pálinkás József
8.	Tandori Dezső	Mácsai Pál	Gothár Péter	Schiff András	Finta József	Csányi Vilmos
9.	Radnóti Sándor	Máté Gábor	Koltai Lajos	Fischer Ádám	Kő Pál	Vekerdy Tamás
10.	Grecsó Krisztián	Eszenyi Enikő	Mészáros Márta	Marton Éva	Sváby Lajos	Pléh Csaba

REPUTÁCIÓ ÉS POLITIKAI HOMOFÍLIA A KULTURÁLIS MEZŐBEN: HASONLÓ A HASONLÓNAK ÖRÜL?

A kulturális elit tagjai által leadott reputációs szavazatok felfoghatók olyan (egyirányú) kapcsolatokként, amelyek a kulturális szereplők egymás teljesítménye iránti elismerésén alapulnak, egy hálózatot hozva létre. A reputációs hálózat szerkezete azonban nem pusztán a szereplők kulturális teljesítményén múlik. A kulturális reputációval foglalkozó irodalom hangsúlyozza, hogy a hasonló teljesítményszint nem mindig vezet hasonló mértékű elismeréshez. A kulturális mezőn belüli reputációért folytatott harcokat befolyásolják a külső státusz-

hierarchiák és a kulturális mezőt körülvevő szélesebb társadalmi mező megosztottságai (Bourdieu 1983), így a politikai megosztottság is. Az olyan társadalmakban, ahol az elit és a közélet erősen polarizált, a polarizáció áthatja a társadalmi kapcsolatokat az élet minden szférájában (Fiorina–Abrams–Pope 2010; Levendusky 2010; Iyengar–Sood–Lelkes 2012; Körösényi 2013), így a kultúrában is.

A politikai polarizáltság számos módon befolyásolhatja a reputáció termelését. A reputációs pozíciókhoz vezető karrierutak szorosan kötődnek a kulturális mező intézményeihez, a reputáció termelése az egyének és az intézmények közötti interakciók eredménye. A politikai polarizáció intézményi megosztottságot eredményezhet a kulturális mezőben: a különböző politikai nézetű szereplők különböző formális és informális intézmények körül tömörülhetnek.

Az elismerés őrzői, a kapuőrök egy politikailag polarizált kulturális mezőben elfogultak lehetnek azokkal szemben, akikről az a percepciójuk, hogy más politikai oldalon állnak. Ez torzíthatja a teljesítmények értékelését, és politikai táborokat hozhat létre az elismerések terén is. Következésképpen a polarizált mezőben a szereplők újabb és újabb generációi találhatják úgy, hogy gyorsabb az előrejutásuk, nagyobb a nyerési esélyük a rituális viadalokon, ha csatlakoznak egy politikai táborhoz. Mindez újratermelheti a megosztottságot.

Az előző fejezetben bemutattam, hogy a kulturális elit a kétezres években növekvő mértékben polarizálódott, és a polarizáció a kétezer-tízes években is kitartott, miközben az elit eredeti baloldali dominanciája kissé csökkent. Bár a kulturális mező szekértábor-struktúrája jóval 2010 előttre nyúlik vissza, az Orbán-kormányzat az elitcsere szorgalmazásával és az erőforrások újraosztásával tovább mélyítette a már eleve létező megosztottságot. Így feltételezhetjük, hogy a politikai táborosodás nemcsak intézményi és ideológiai megosztottságként van jelen a kulturális mezőben, hanem a kulturális reputáció megoszlását is befolyásolja.

Ezt a feltételezést a kulturális elit reputációs szavazatainak eloszlásán keresztül vizsgáltam meg. Azt feltételeztem, hogy az *„Ön szerint kik a mai magyar kulturális élet legnagyobb alakjai?"* kérdésre adott válaszok esetében a jelölő és a jelölt közös politikai beállítottsága,

azaz a köztük lévő politikai homofília növeli a jelölés esélyét. Mivel a reputációs hálózatban megjelenő politikai homofília a hipotézis szerint nem pusztán a közös értékek okozta vonzódás, hanem a kulturális mező polarizált szekértábor-struktúrájának az egyének közötti relációk szintjén megjelenő következménye, ezért feltételezésem szerint csak a jobb- és a baloldaliakat érinti, a magukat a skála közepére helyezőket nem.

A kulturális elit reputációs jelöléseiből a következő mátrix rajzolódott ki (3.1. ábra).

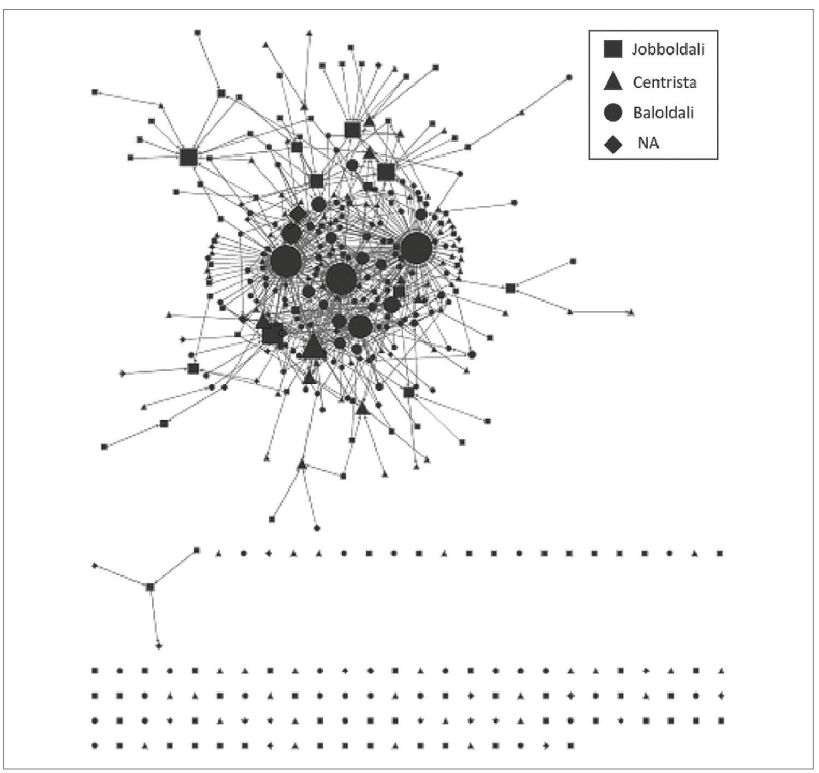

Készítette: Vit Eszter

Ábramagyarázat: szereplők száma = 411, jelölések száma = 577. A hálózatban csak azok a személyek szerepelnek, akik maguk is részt vettek a kérdőíves felmérésben, így

van információnk a politikai beállítottságukról. A csomópontok nagysága arányos a bejövő jelölésekkel. A nyilak iránya a jelölések irányát jelenti. A csomópontok alakja a szereplők önmeghatározását mutatja a jobb–bal skálán, négy kategóriába kódolva (jobb, közép, bal, nincs adat). A magukban álló csomópontok olyan személyekre szavaztak, akik a kérdőíves felmérésben nem szerepeltek, így a hálózatban nem tüntettük fel őket.

A következő ábra pedig ugyanezt a hálózatot a hasonló politikai nézeteket vallókat aggregálva mutatja meg. Látható, hogy a szavazatok többsége baloldaliaktól megy baloldaliak számára, valamint hogy a baloldaliak a jobboldaliaktól és a centristáktól is több szavazatot kapnak, mint megfordítva (3.2. ábra).

3.2. ábra. A reputációs szavazatok politikai attitűdök szerint aggregált ábrája.

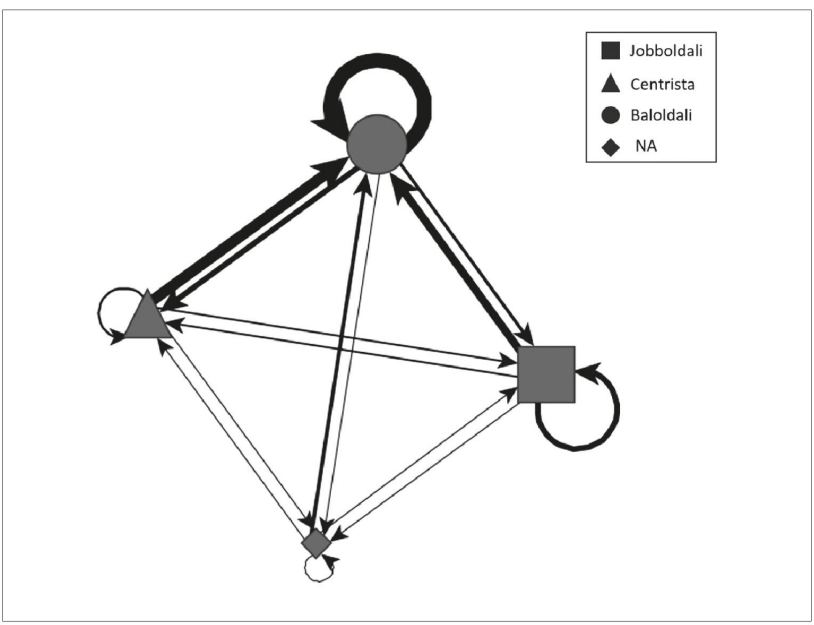

Készítette: Vit Eszter

Az aggregálatlan (3.1.) ábrán látható, hogy van néhány személy a hálózatban, aki különösen sok jelölést kapott. Négy olyan kulturális „sztár" azonosítható, aki az átlagos jelölésszámnál jelentősen (legalább háromszórásnyival) több szavazatot kapott. Ez a négy sztár együtt megkapta az összes szavazat felét. Közülük hárman baloldaliként, egyvalaki pedig centristaként határozta meg önmagát.

Az alábbi táblázat a reputációs szavazatok arányát mutatja a politikai önbesorolás szerint. Látható, hogy a baloldaliak átlagosan jóval több szavazatot kaptak (3.3. táblázat). Azonban, ha a négy sztárt nem számítjuk, a baloldaliak előnye eltűnik, és a különböző politikai nézetű szereplőkre eső szavazatok nagyon hasonló arányúvá válnak.

3.3. táblázat. Reputációs szavazatok és politikai önbesorolás sztárokkal és sztárok nélkül

	Jobb (*n = 128*)	*Közép* (*n = 99*)	*Bal* (*n = 147*)	*Nincs adat* (*n = 37*)
Kapott jelölések átlagos száma	0,7	0,82	2,65	0,46
Minimum és maximum jelölésszám	0–16	0–27	0–110	0–13
Kapott jelölések átlagos száma *sztárok nélkül*	0,7 (n = 128)	0,55 (n = 98)	0,9 (n = 144)	0,46
Minimum és maximum jelölésszám *sztárok nélkül*	0–16 (n = 128)	0–10 (n = 98)	0–20 (n = 144)	0–13

Azt a feltevést, hogy a magukat jobb-, illetve baloldalra pozicionáló elittagok a szekértábor-logika értelmében nagyobb eséllyel szavaznak azonos politikai oldalon állóra, csak úgy tudjuk ellenőrizni, ha a jelölést esetlegesen befolyásoló további faktorokat lehetőség szerint kiszűrjük. Korábbi kutatások szerint számos szociológiai tényező korrelál a reputációval, úgymint a nem és a kor (Kadushin 1974; Kristóf 2014b; Gallotti–Domenico 2019), a születési hely (Ekelund–Börjesson 2002), az iskolázottság (Anheier–Gerhards–Romo 1995). Saját korábbi kutatásaim szerint a budapesti elitegyetemeken megszerzett diploma és a művészeti diploma szintén nagyobb reputációval függött össze, mivel a művészek ismertsége szélesebb körű volt. A média-

ban való szereplés is pozitív kapcsolatban volt a reputációval (Kristóf 2014b).

A reputációs hálózat elemzését LRQAP-módszerrel[36] Kisfalusi Dorottya és Vit Eszter végezte el. A modell függő változója a jelölések alapján kialakított mátrix volt, a magyarázó változó pedig a jelölő és a jelölt politikai önbesorolásának hasonlósága, azaz a politikai homofília. A korábbi kutatási eredményekre alapozva az alábbi változókat szerepeltettük kontrollként a modellben: a jelölő és a jelölt életkora, neme, elitegyetemi diplomája, művészeti diplomája, intézményvezetői pozíciója, médiabeli aktivitása. Vizsgáltuk azt is, milyen régóta tagja a kulturális elitnek, múltbeli teljesítménye mérésére pedig azt, hogy rendelkezik-e kulturális kitüntetéssel, díjjal, valamint hogy milyen kulturális területen alkot. Mindezen jellemzők esetében nemcsak az egyének jellegzetességeit, hanem a politikai nézetekhez hasonlóan a jelölő és jelölt hasonlóságát, azaz a közöttük lévő homofíliát is vizsgáltuk (3.4. táblázat).

[36] *Logistic regression quadratic assignment procedure*. Az LRQAP egy hálózati adatok elemzésére szolgáló statisztikai modell, amely egy diadikus függő változó és több diadikus független változó közötti összefüggéseket becsül, kontrollálva a hálózat szerkezetére (Krackhardt 1988). Az LRQAP a logisztikus regressziós modellekhez hasonlóan értelmezhető.

3.4. táblázat. Az LRQAP elemzés eredménye.
Függő változó: a reputációs szavazatok mátrixa.[37]

	Modell 1 (Sztárokkal)		*Modell 2 (Sztárok nélkül)*	
	ß		ß	
Intercept	–12,570		–12,670	
Politikai homofília				
Bal–bal	1,398	***	1,156	***
Jobb–jobb	0,376		0,966	**
Közép–közép	–0,161		0,185	
Inkumbens homofília	–0,050		–0,071	
Inkumbens jelölő	0,124		0,147	
Inkumbens jelölt	1,744	†	0,867	†
Intézményvezető homofília	–0,050		0,208	
Intézményvezető jelölő	0,123		0,281	
Intézményvezető jelölt	0,149		–1,046	†
Díjazott homofília	0,929	***	0,853	***

[37] A kétértékű független változók leírása:

Médiaszereplés: Adott-e ön interjút az országos írott, online vagy elektronikus sajtóban az elmúlt egy évben?

Elitegyetem: Budapesti Corvinus Egyetem, BME, ELTE, Semmelweis Egyetem, Színház- és Filmművészeti Egyetem, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Képzőművészeti Egyetem, Táncművészeti Egyetem.

Kulturális területek: média, irodalom, színház és film, zene, képzőművészet és építészet, sport, akadémiai szféra (természet-, társadalom- és bölcsészettudomány).

Inkumbensség: a válaszadó 2010 előtt is az elit tagja volt a mintavételi kritériumok szerint.

Nagyobb kulturális díj: Kossuth- és Széchenyi-díj

Kisebb kulturális díj: bármilyen egyéb kulturális díj, amit a válaszadó megemlít (pl, Jászai-díj, József Attila-díj, Szent-Györgyi Albert-díj stb.)

Születési hely: Budapest vagy vidék

Politikai önbesorolás: jobboldali: 1–4 között, közép: 5, baloldali 6–9 között a 9 fokú jobb–bal skálán

	Modell 1 (Sztárokkal)		*Modell 2 (Sztárok nélkül)*	
	ß		ß	
Nagyobb kulturális díjas jelölő	–1,074	***	–1,030	***
Nagyobb kulturális díjas jelölt	6,204	***	4,686	***
Kisebb kulturális díjas jelölő	–0,816	***	–0,609	***
Kisebb kulturális díjas jelölt	5,011	***	3,820	***
Azonos kulturális terület	0,282	†	0,744	***
Nemi homofília	–0,062		–0,051	
Férfi jelölő	0,133		0,060	
Férfi jelölt	0,650		0,263	
Korkülönbség	–0,013		–0,007	
Jelölő életkora	–0,008	†	–0,004	
Jelölt életkora	–0,031		–0,010	
Születési hely homofília	–0,012		0,060	
Jelölő születési helye	0,089		–0,027	
Jelölt születési helye	–0,289		–0,137	
Elitegyetem homofília	0,219	*	0,305	*
Elitegyetemen végzett jelölő	0,013		0,016	
Elitegyetemen végzett jelölt	–0,697		0,006	
Művészeti diploma homofília	0,024		0,159	
Művészeti diplomás jelölő	–0,142		0,083	
Művészeti diplomás jelölt	–0,157		0,205	
Médiaszereplés homofília	0,193		0,187	
Médiában szereplő jelölő	–0,005		–0,008	
Médiában szereplő jelölt	1,789	*	1,337	**
Aktorok száma	346		342	
Diádok száma	119 370		117 306	

Megjegyzés: Permutációk száma = 5000. čp < 0,1, *p < 0,05, **p < 0,01, ***p < 0,001. A független változók adathiányai miatt a modellben a reputációs hálózat 411 tagjából 346 szerepel.

A reputációs szavazatok hálózatelemzése számos szociológiai faktor hatását kimutatta a jelölések megoszlására. A korábbi kutatásokkal ellentétben (Kadushin 1974; Ekelund–Börjesson 2002; Kristóf 2014b; Gallotti–Domenico 2019) a kulturális szereplők alapvető szociodemográfiai jellemzői (nem, kor, születési hely) nincsenek ezek között. Mivel a magyar kulturális elitben a férfiak erősen felülreprezentáltak, és az átlagéletkor magas, talán éppen ezért nincs hatásuk ezeknek a jellegzetességeknek a reputációra. A születési hely esetében éppen így Budapest erősen felülreprezentált (az elit tagjainak fele a fővárosban született), ez azonban nem függ össze a kapott szavazatok számával. Az iskolázottság azonban igen: a budapesti elitegyetemek végzettjei hajlamosabbak egymást jelölni a magyar kultúra legnagyobb alakjainak. Ez az eredmény megerősíti a kulturális mező intézményi struktúrájának fontosságát a reputáció megoszlásában (Giuffre 1999; van Dijk 1999; Ekelund–Börjesson 2002; Dubois–François 2013; Gallotti–Domenico 2019).

A hálózat olyan szereplői, akiknek a teljesítményét a múltban kulturális díjjal ismerték el, nagyobb eséllyel kaptak reputációs szavazatokat. Ez nem meglepő, tekintve hogy egy működő kulturális mezőben a reputációnak szorosan kötődnie kell a teljesítményhez, a díjaknak pedig többé-kevésbé tükröznie kell ezt a teljesítményt. Modellünkben a díjjal rendelkezők kevesebb szavazatot adtak le, de több szavazatot kaptak, és a díjazott jelölők és jelöltek között is jelen volt a homofília.

Szintén szignifikáns homofília volt megfigyelhető azok között, akik ugyanabban a művészi vagy kulturális szférában tevékenykednek, vélhetően azért, mivel ők eleve jobban ismerik egymás munkáját. Emellett a kulturális elit tagjai általában is jobban ismerik a művészek tevékenységét, mint a tudósokét vagy a kulturális intézményvezetőkét, így a művészeti diploma is nagyobb reputációval korrelált. Az intézményvezetői pozíció viszont nem függött össze a reputációval, illetve a sztárok kizárása esetén egyenesen negatív összefüggést mutatott a kapott szavazatokkal. Ennek talán az volt az oka, hogy az intézményvezetők, akiket a helyi vagy a központi kormányzat nevezett ki, stratégiai pozíciójuk által tagjai voltak ugyan az elitnek, ez a pozíció

azonban nem garantált nekik olyan reputációt, mint a kulturális teljesítmény a híres művészeknek vagy tudósoknak.

Két olyan, a hírnévhez kötődő változót is találtunk, ami korrelál a reputációval. Akik már 2010 előtt is tagjai voltak a kulturális elitnek, azok reputációja magasabb volt. Hasonló volt az összefüggés az országos médiában való szerepléssel. Az okság iránya azonban korántsem egyértelmű; lehetséges, hogy a nagyobb reputációval rendelkezők könnyebben maradtak bent hosszabb időn át az elitben, illetve az is, hogy a nagyobb reputációval rendelkezőket kereste többet a média.

A reputációs szavazatok hálózatelemzésének fő célja mindazonáltal a politikai homofíliával kapcsolatos hipotézis tesztelése volt. Eredményeink szerint a baloldaliság jelentősen növelte annak esélyét, hogy a szintén baloldali nézeteket vallók nagyra becsüljenek (a kultúra nagy alakjának tartsanak) egy adott szereplőt (b = 1,398, p = 0,000). A jobboldali és a centrumbeli homofília hatása azonban az első modellben nem volt szignifikáns. A jobboldaliak között a homofília csak abban az esetben volt kimutatható, ha a legnagyobb sztárokat kizártuk a hálózatból (Modell 2) (b = 0,966, p = 0,001) (ekkor a baloldali homofília továbbra is jelen volt, a jobboldalinál kissé erősebb, de nagyságrendileg ahhoz hasonló mértékben: b = 1,156, p = 0,000). Ez az eredmény azt sugallja, hogy a jobboldali szereplők elismerték ugyan a legnagyobb baloldali szereplők teljesítményét, ettől eltekintve azonban ők is hajlamosak voltak a saját magukhoz hasonló politikai nézeteket vallókra szavazni. A politikai középen a homofília hatása azonban a sztárokat kizárva sem volt szignifikáns, ez az eredmény így a politikai polarizáció és a homofília közötti előzetesen feltételezett kapcsolatot támasztotta alá.

A szekértábor-alapú politikai homofília tehát egyfelől jelen volt a reputációs hálózatban, másfelől látható, hogy néhány, nagyon nagy reputációval rendelkező kulturális szereplő tekintélye átívelt a táborok határain. Ez a szekértáborokon átívelő elismerés azonban csak egy irányba, jobbról balra működött. Nem találtunk a baloldal által is elismert jobboldali sztárokat, ami a reputációs hálózat baloldali dominanciáját mutatja.

Az eredmények szerint mind a két politikai táborra igaz mindazonáltal, hogy a táborhoz való tartozás olyan erőforrás, ami nem elsősorban a kulturális teljesítményen alapul, mégis növeli a reputációt. A kulturális reputáció termelésének rendszere így megerősíti a politikai identifikációt a szekértáborhatáson keresztül: ha az egyén növelni akarja a reputációját, megéri csatlakoznia az egyik táborhoz. Más szavakkal, a táborokon kívül maradás olyan stratégia, amely számottevő reputációs költségekkel járhat, ami hozzájárul a megosztott struktúra fennmaradásához.

4. FEJEZET

Kultúrharc újratöltve: Reputáció a megosztott irodalmi elitben

Ebben a fejezetben továbbra is a kulturális reputáció kialakulásával foglalkozom. A kortárs irodalmi elit körében végzett interjús kutatás segítségével részletesebben is vizsgálom, hogy milyen intézményeken, reputációt termelő mechanizmusokon keresztül megy végbe az elit kiválasztódása egy adott kulturális mezőben. Az irodalmi mező az a művészeti mező, amelyről talán a legtöbb elemzés született a reputáció szempontjából. Bourdieu is leginkább az irodalom példáján keresztül dolgozta ki a kulturális mező koncepcióját *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field* című művében (Bourdieu 1996). Ugyanakkor ez az a mező is egyben, ahol az egyik legélesebb kultúrharc zajlik a mai magyar kulturális elitben. Az irodalom mindig is kitüntetett szerepet játszott a nemzeti identitás formálásában, a kultúra megosztottságának újra meg újra feléledő hagyománya, a népi–urbánus vita (lásd Gyurgyák 1990) is elsősorban az irodalomban zajlott. Az irodalmi kánon ma is szimbolikus jelentőséggel bír, és az irodalmi mező politikai harcok terepéül szolgál.

A fejezetben először pozicionális és reputációs meghatározás segítségével behatárolom a kortárs irodalmi elitet, többféle kritérium alapján valamiféle tekintélyrangsort próbálva abban felállítani. Ezután a kortárs irodalmi elit tagjaival készült interjúkat elemzem. Két kérdésre összpontosítok. Milyen intézményeken és hálózatokon keresztül termelődik a reputáció? És milyen hatása van a politikai megosztottságnak az irodalmi mező működésére?

REPUTÁCIÓS RANGSOROK AZ IRODALMI MEZŐBEN

A reputáció kialakulásának folyamatát Bourdieu a mezőben zajló szimbolikus termelésként írja le. Az irodalmi mező szereplői kettős folyamatban vesznek részt: egyrészt az irodalmi alkotásban, másrészt az arról szóló kritikai diskurzusban, amely az adott szerző teljesítményét értékeli. Az „írói név" azaz a reputáció megszerzése ebben a diskurzusban jön létre. Az irodalmi mezőbe való belépésnek nincs formális kritériuma, a hivatalos struktúrák jelentősége másodlagos: író az, akit a többiek elfogadnak annak (Bourdieu 1996).

Az irodalmi mező struktúrájáról Anheiernek és szerzőtársainak Bourdieu elméletét az irodalom példáján empirikusan tesztelő kutatása alapján tudjuk, hogy erősen hierarchikus és szegmentált viszonyok jellemzik (Anheier–Gerhards–Romo 1995). A mezőn belül elkülönül egyfelől a bulvár és a „magas" irodalom, mind intézményesen, mind a személyes kapcsolathálózatokat tekintve. Másfelől a legitimált (nem bulvár) irodalmon belül egy hierarchikus elit-periféria struktúra figyelhető meg. Az irodalmi mező elitje jellemzően egyszerre vesz részt a materiális és a szimbolikus termelésben: alkotó és mások számára legitimátor. Az elit így tud ellenőrzést gyakorolni a mező többi szereplője felett, hiszen a kritikusok mellett ő tudja megadni a legitimáló elismertséget a periférián lévőknek. Az elit a mezőben azonban nem társadalmi entitásként értelmezhető; sokkal inkább a nem-elit által relacionálisan definiált konstrukcióként (Anheier–Gerhards 1991: 822). Tehát nem egy csoportként, hanem a mezőben különleges strukturális pozíciót betöltő egyének halmazaként fogható fel (Anheier–Gerhards 1991; Anheier–Gerhards–Romo 1995; Giuffre 1999; Anand–Jones 2008; Kristóf 2014b). Csurgó Bernadett a kortárs magyar irodalmi elitet vizsgáló 2005-ös kutatásában Anheierhez és szerzőtársaihoz hasonló következtetésekre jutott. Megállapította, hogy a mezőben a hírnév a legfontosabb tőke; a gazdasági és a formális társadalmi tőke szerepe marginális: a piaci siker, illetve a szervezeti tagság nem elitképző tényező, azonban az informális hálózati tagságnak nagy jelentősége van. Az irodalmi mezőben a legfőbb hatalmi intézmény az állam, a könyvkiadók viszont piaci szereplők. Az

elismerés körei hierarchikusak, a legerősebb szegmentáló tényező a népi–urbánus ellentét, a leghíresebb és legtekintélyesebb elittagok az urbánus-liberális szegmenshez tartoznak (Csurgó 2005).

A kortárs irodalmi elit operatív meghatározása nem egyszerű feladat, hiszen elsősorban nem hivatalos pozíciók birtokosairól, hanem az irodalmi élet legnagyobb reputációval bíró szereplőiről beszélünk. Az irodalmi elit egyik szokásos meghatározási módja, hogy egy vagy több rangos irodalmi folyóirat és az abban publikáló szerzők köreként határozzák meg (Ekelund–Börjesson 2002). Ekkor azonban maga a folyóirat vagy folyóiratok kiválasztása okozhat problémát, mert már ennek is empirikus alátámasztását kell adni, például abban a formában, hogy szakértők véleményét kell kérni arról, melyek a legjelentősebb folyóiratok.

Kutatásomban a reputációs rangsorok felállítására azt a módszert választottam, hogy a különböző művészeti akadémiák taglistáit vetettem össze a kérdőíves kutatásban megkérdezett kulturális elit reputációs listájával (ezt a listát lásd a 3. fejezetben, illetve a Függelékben), valamint a kvalitatív interjús kutatásban megkérdezett irodalmi elit véleményével.

Az irodalmi akadémiák tagsága az irodalmi mező szereplői számára a reputáció intézményesült formáját jelentik. Tagválasztási mechanizmusuk megfelel annak a legitimációs elvnek, mely szerint maguk az irodalmi élet szereplői fogadják maguk közé („konszakrálják") az arra érdemes szerzőket. Felvetődhet ugyanakkor az útfüggőség kérdése, azaz hogy egy-egy akadémia alapításakor az alapítók köre nem határozza-e meg végérvényesen az akadémia karakterét azáltal, hogy magukhoz valamilyen szempontból hasonló szerzőket választanak. Hogy ez a felvetés mennyire nem csak elméleti, az a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA), illetve a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) történetének ismeretében (lásd 1. fejezet) könnyen belátható. Ugyanakkor a két akadémia tagságának együttes figyelembevétele, kiegészítve a korábban az NKA, majd a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) égisze alatt működő, 1998-ban alapított Digitális Irodalmi Akadémiával (DIA), amely teljes irodalmi életművek digitalizálását tűzte ki célul, az internetes hozzáférhetőségen

keresztül erősen hozzájárulva azok kanonizációjához, jó alapot nyújt a reputációs irodalmi elit meghatározásához. Ehhez a három akadémiai taglistához vettem hozzá a tág kulturális elit (458 fő) kérdőíves kutatásban összegyűjtött szavazatait és az interjús kutatásban hólabdás módszerrel meghatározott irodalmi elit (20 fő) szavazatait.

A szélesebb értelemben vett irodalmi elitbe persze beletartozik mindenki, aki a fentiek közül akár csak az egyik listán is szerepel. A szakmai díjak reputációs szignál-jellege alapján (Anand–Watson 2004; Gemser–Leenders–Wijnberg 2007) azokkal is kiszélesíthetnénk az elitet, akiknek irodalmi munkásságuk alapján Kossuth- vagy József Attila-díjuk van. Azonban jelen esetben éppen a reputációs rangsor tetejére, azaz a reputációs „ultra-elitre" voltam kíváncsi. Így inkább azt vettem számba, hogy kik azok, akik a fenti listák közül több listán is szerepelnek (5.1. táblázat). A leginkább konszenzusos listának a DIA-tagság bizonyult: a 2018-ban élő 28 tagból mindösszesze ketten nem szerepeltek valamelyik másik listán is. A SZIMA és az MMA tagsága között viszont nemigen van átfedés, ennek következtében olyan irodalmi szereplő nem volt, aki mind az öt általam figyelembe vett listán szerepelt volna. Négy listán szerepelt Tandori Dezső, Nádas Péter, Spiró György, Krasznahorkai László, Parti Nagy Lajos, Oravecz Imre és Bodor Ádám. Őket nevezhetjük tehát az irodalmi mező legnagyobb tekintélyeinek.[38]

[38] Ha a listatagságok mellett esetleg azt is figyelembe vesszük, hogy Tandori Dezső megkapta az MMA által adományozott Nemzet Művésze címet is irodalmi kategóriában, akkor őt tarthatjuk a leginkább konszenzusos reputációjú irodalmi szereplőnek 2018-ban.

4.1. táblázat. Az irodalmi elit reputációs listája akadémiai tagságok, valamint kérdőíves és interjús kutatási adatok alapján.

4 listán szereplő elittagok	*3 listán szereplő elittagok*	*2 listán szereplő elittagok*
Tandori Dezső	Konrád György	Szabó T. Anna
Nádas Péter	Závada Pál	Tolnai Ottó
Spiró György	Dragomán György	Balla Zsófia
Krasznahorkai László	Tóth Krisztina	Szőcs Géza
Parti Nagy Lajos	Kántor Péter	Dobai Péter
Oravecz Imre	Rakovszky Zuzsa	Kodolányi Gyula
Bodor Ádám	Csukás István	Bertók László
	Lator László	Gergely Ágnes
	Ágh István	Takács Zsuzsa
		Lengyel Péter
		Szilágyi István
		Buda Ferenc
		Várady Szabolcs

A továbbiakban a tágabb kulturális elit, valamint az irodalmi elit szavazatait vetettem össze egymással. Az irodalmi mező működéséről sokat elárul, hogy már a tágabb kulturális elit véleménye is több személy esetében eltért a leginkább bennfentes irodalmi elitétől, azaz az irodalmi elittagok külső és belső reputációja nem feltétlenül esett egybe. A következő táblázat első oszlopa a tágabb kulturális elit szavazatai alapján felálló reputációs rangsort mutatja (ami már az 3. fejezetben is szerepelt). A táblázat második oszlopa pedig a kortárs irodalmi elit körében végzett interjús kutatásban részt vettek szavazatait tartalmazza (4.2. táblázat).

4.2. táblázat. Ön szerint kik a mai magyar kulturális/irodalmi élet legnagyobb élő alakjai?

Kulturális elit szavazatai (kérdőív, N = 458)	*Irodalmi elit szavazatai (interjúk, N = 20)*
Nádas Péter	Nádas Péter
Spiró György	Kemény István
Krasznahorkai László	Tandori Dezső
Parti Nagy Lajos	Tóth Krisztina
Konrád György	Térey János
Závada Pál	Parti Nagy Lajos
Dragomán György	Szabó T. Anna
Tandori Dezső	Tolnai Ottó
Grecsó Krisztián	Kántor Péter
Vámos Miklós	Háy János
Oravecz Imre	Spiró György
Tóth Krisztina	Bodor Ádám
Bodor Ádám	Oravecz Imre
Szőcs Géza	Rakovszky Zsuzsa
Bereményi Géza	Dragomán György
Dobai Péter	Krasznahorkai László
Kodolányi Gyula	Erdős Virág
Lackfi János	Szőcs Géza
Müller Péter	Vörös István
Nyáry Krisztián	Nemes Z. Márió
	Gerlóczy Márton
	Kun Árpád

A két rangsor közötti összehasonlításban elsősorban nem az az érdekes, hogy a tágabb kulturális elit által beszavazott irodalmárok nem mindegyike szerepel az irodalmi elit szavazatai között, hiszen az interjús kutatás során mindössze húsz megkérdezett szavazott, így nem feltétlenül alátámasztható, bár egy-két szerző esetében gyanítható, hogy esetükben a tágabb népszerűség kisebb szakmai elismertséggel párosul. Fontosabb azonban az, hogy az interjúkban három olyan szerző is

rendre felbukkant, aki az irodalmi mezőben nagyon nagy megbecsültségnek örvendett, a tágabb kulturális elitben azonban nem kapott szavazatot, sőt az akadémiák listáin sem szerepelt. Ők hárman Kemény István, Térey János és Háy János voltak. Esetükben kimondottan „reputációs inkonzisztencia" volt megfigyelhető: a magas belső, szakmai elismertség kisebb hírnévvel és intézményes elismertséggel párosult. Ennek részben (az akadémiai tagságok esetében) életkori, részben műfaji okai lehettek; a kulturális elit listáján költőket alig találunk, míg az irodalmi elitén annál inkább.

Az irodalmi ultra-elit tehát erősen férfitöbbségű, különösen a tágabb kulturális elit szavazatai esnek kevéssé nőkre. Ötvenéves kor alatt nehéz tekintélyt szerezni, bár vannak páran, akiknek sikerült, például Dragomán Györgynek vagy Szabó T. Annának. A határon túli magyar irodalom reprezentánsai (például Bodor Ádám, Szőcs Géza, Tolnai Ottó, Balla Zsófia) megtalálhatók az ultra-elitben.

AZ IRODALMI ELIT INTERJÚS KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

A fejezet további részében az irodalmi elit körében végzett interjús kutatás eredményeit ismertetem. Általánosabb kutatási kérdésem az volt, hogy melyek azok az intézmények és mechanizmusok, amelyeken keresztül a reputáció az irodalmi mezőben termelődik? Ezen belül, specifikusan arra is kíváncsi voltam, hogy a politikai megosztottság és a reputáció kapcsolata (lásd 3. fejezet) miként jelenik meg az irodalmi mezőben? A kvantitatív kutatásban hálózatelemzés segítségével kimutatott politikai homofília interpretálásában, kialakulásának megértésében is segíthetnek az interjúk, amelyek a mező szereplőinek saját tapasztalatait, narratíváit mutatják meg.

Az interjús kutatáshoz az interjúalanyok kiválasztása hólabdás módszerrel történt. Ez a módszer a kutatási téma szempontjából releváns néhány interjúalany kiválasztásán alapul, akik aztán további, szerintük releváns interjúalanyokat javasolnak, mindaddig, amíg

a minta el nem éri a kutató által előzetesen meghatározott mintanagyságot, vagy a telítettséget, azaz az alanyok által említett nevek ismétlődni nem kezdenek. Ez a technika két előnnyel is szolgál: egyrészt megkönnyíti a potenciális alanyok elérését és a kutatásba való bevonását a „beajánlásokon" keresztül (Goldstein 2002), másrészt egy olyan populáció esetében, ahol a csoporttagság nem pozíción, hanem puhább kritériumokon, jelen esetben reputáción alapul, nagy segítséget jelent a kutatónak, ha magukkal a csoporttagokkal együtt határozhatja meg a kutatásba bevontak körét. Ugyanakkor a kutató a felajánlott további alanyok közötti válogatási szempontok érvényesítésével továbbra is kontrollálni tudja, hogy a kutatási téma szempontjából releváns maradjon az interjúalanyok kiválasztása (Tansey 2009). Hólabdás mintavétel esetében oda kell figyelni a potenciális egyoldalúság kiküszöbölésére: az interjúalanyok hajlamosak saját magukhoz hasonló, saját köreikhez tartozó újabb alanyokat javasolni, ami könnyen a kutatási eredmények torzításához vezethet (hasonlósági torzítás) (Harvey 2010). Ezért fontos, hogy a hólabdát elindító szereplők köre a kutatási cél szempontjából megfelelően sokszínű legyen.

A kiinduló interjúalanyszett esetében saját laikus tudásomat vettem alapul arról, hogy az illető „híres, kortárs magyar író-e". Implicit módon ez a definíció tulajdonképpen azt jelentette, hogy 1. az illető a szépirodalmi mezőben működik, 2. sikeres ebben a közegben, 3. az irodalmi közegen kívül is ismert. Mint a kutatás során kiderült, a laikus tudás elegendőnek bizonyult arra, hogy az ún. „bestsellerszerzőket" megkülönböztessem a legitimált elit tagjaitól, így olyan szerző nem került a kiinduló mintába, akit az elit tagjai nem tartottak legitimált szereplőnek. Fordítva azonban már korántsem ez volt a helyzet: számos olyan szerző bizonyult a hólabda alapján az irodalmi elit tagjának, akit a kutatás előtt hírneve alapján nem soroltam volna oda magától értetődően, vagy akár nem is ismertem. Ez a külső és belső reputáció közötti diszkrepancia elsősorban műfaji sajátosságnak tudható be: a laikus közönség (amelynek része a kutató is) az elit prózát író tagjait sokkal jobban ismeri, mint a csak vagy elsősorban költészettel foglalkozókat. A szépirodalmi mezőben ugyanakkor, mint kiderült,

reputációjuk szerint a költők a prózaírókkal azonos súlyt, szerepet foglalnak el – természetesen a két csoport között átfedések is vannak –, az elit e két műfaj szerint sem hálózatait, sem egyéb jellemzőit tekintve nem különül el. A kortárs magyar irodalmi elit a belső reputáció szerint megragadva meglepően kicsinek bizonyult: 20 interjúval az említett nevek gyakoriságán alapuló becsléseim szerint a reputációs elit mintegy felét be tudtam vonni a kutatásba. Interjúalanyaim életkora 35 és 70 év között mozgott, egyharmaduk volt nő.

A kutatás egyik fókusza az irodalmi szekértáborok voltak, így a hasonlósági torzítást ebben a dimenzióban mindenképpen kezelni kellett valahogy, ez azonban nem bizonyult maradéktalanul sikeresnek. A kiinduló interjúalanyszettben igyekeztem az irodalmi élet fontos intézményeit (Írószövetség, Szépírók Társasága, SZIMA és MMA irodalmi tagozatai) reprezentálni, azonban a részvételi hajlandóság egyenetlen volt. A nehézséget azoknak az íróknak a bevonása jelentette, akik valamilyen módon a kormányzati kötődéssel azonosított szervezetekben (MMA, Előretolt Helyőrség Íróakadémia) tevékenykednek. A hólabda továbbgördítésekor nem volt jellegzetes különbség a reputációs ajánlásokban aszerint, hogy milyen szervezeti kötődéssel rendelkeztek az alanyok, mégsem zárhatjuk ki teljesen ebben a kérdésben a szelekciós torzítást. Az interjúk elemzése a Maxqda szoftver segítségével, deduktív módszerrel történt, azaz az előre meghatározott elemzési kérdések mentén gyűjtöttem össze, hogy mi jelenik meg az interjúszövegekben a reputációról.

Reputáció, intézmények és hálózatok

Az irodalmi mezőbe való belépés nem könnyű feladat a pályakezdő írók számára. Bár az internet segítségével maga a publikálás könnyebbé vált, a rituális viadal jellegű megmérettetéseket (Anand–Watson 2004; Anand–Jones 2008) a hálózatba bekerüléshez továbbra sem kerülheti el a reputáció felhalmozására vállalkozó. A szakirodalom szerint az informális hálózatok rendkívül fontosak az irodalomban, például a fiatalabbak mentorálása ezeken keresztül valósul meg, nem

pedig formális intézmények keretében (Anheier–Gerhards 1991). A társas hálózatok a bennük részt vevők számára csökkentik a státusz és az esztétikai ítéletek bizonytalanságát is egy olyan mezőben, ahol a teljesítmény objektív kritériumok alapján nehezen mérhető (Fraiberger et al. 2018). Információ, támogatás, tanács és erőforrások áramlanak rajtuk keresztül. A hálózatokban való részvétel segít megerősíteni az író önképét, pozícióját, tekintélyét. A hálózatok az intézményi hozzáférést is szabályozzák (Anheier–Gerhards 1991).

Az irodalmi mező szereplőinek nincs formális karrierútjuk. A költészet különösen bizonytalan megélhetést nyújt művelői számára; így ebben a műnemben az informális közösség igen fontossá válik (Craig 2007). Mivel a költészet olvasottsága a gyerekversektől eltekintve csekély, a költészet szinte teljesen önreferenciális szféra, amelyben szinte csak a belső elismertség számít: a költő közönsége szinte csak az irodalmi mező, különösen pedig a többi költő (Dubois–François 2013). A személyes kapcsolathálónak ezért az is funkciója, hogy tompítsa a szereplők közötti éles versenyt, hiszen a rivalizálásból fakadó konfliktusok veszélyesek lennének: a költők rá vannak szorulva az egymással való kooperációra, a reciprocitásra. Craig leírja, hogyan működik ez a reciprocitás meghívások, felolvasások, recenzióírások formájában. Eredményei szerint a legtöbb effektív segítséget nem a legnagyobb reputációjú szereplők, hanem a közepesen beérkezettek adják a többieknek, mert ők azok, akik még dolgoznak a saját reputációjukon is, amihez hozzájárul az, ha ők konszakrálnak vagy legitimálnak náluk fiatalabb vagy kevésbé beérkezett tehetségeket. A nagyon híres költőknek már nem kell ezzel foglalkozniuk, így nem ők a legfontosabb legitimátorok (Craig 2007).

Interjúalanyaim arra a kérdésre, hogy mik azok az intézmények, illetve kik azok a személyek, akik segítették őket az íróvá, költővé válásban, a szakirodalommal összhangban többnyire hangsúlyozták a mentorok szerepét. Többen nagy jelentőségű kapcsolatépítő intézményként említették a középiskolásoknak szervezett sárvári írótábort, ahol a kortárs magyar irodalom több generációjának későbbi elitje már igen fiatalon személyesen is megismerkedhetett egymással, és a náluk idősebb, szervezőként vagy zsűritagként részt vevő költőkkel, írókkal. Közülük az

interjúalanyok kiemelték Mezey Katalint, aki szervezőtevékenységével segített sokat, illetve Kemény Istvánt, aki fiatal költők több generációja számára vált meghatározó költői tekintéllyé.

A személyes ismeretségen alapuló mentorálás szakmailag is, de főként kapcsolati tőke szempontjából sokat segíthet a karrier elkezdésében. Ugyanakkor, éppen e jellege miatt több interjúalany némi ellenérzést vagy legalábbis ambivalenciát fejezett ki a jelenséggel kapcsolatban:

> Igen, szerintem sokaknál ez a fajta mesterfigura ez működhetett, ami mondjuk megkönnyítette a publikálást adott esetben, hogy networking, hogy van egy mester, a mester beajánl folyóirathoz, hogy nézd, találtam egy fiatalt, szuper jó, nézzétek meg. Ugye ezek sokszor informális működések, és hát mondhatjuk ezt problematikusnak is, hogy ugye nem úgy mérettetik meg a fiatal író, hogy csupán a szövege alapján, hogy most idegen, ismeretlen névként elküldöm az *Élet és Irodalom*ba, és soha nem hallott rólam a szerkesztő, és úgy választja ki az én versemet. Ilyen is van, de az én tapasztalataim azok voltak, hogy ez nagyon sokat számított, tehát ez a fajta informális hátszél, vagy ez a networking része a dolognak, vagy egyáltalán az, hogy te már személyesen megismerkedtél valakikkel.
> Nekem annyira nem volt [mesterem], mert én annyira nem éreztem ennek a fontosságát, énnekem fontosabb volt az, hogy mondjuk a generációs társaim hogy gondolkodnak, tehát akikkel egykorú vagyok, ők hogy gondolkodnak a szövegeimről. De tudom azt, hogy sokaknak ez jelent valamit, hogy elmenni egy mesterhez, mondjuk akit bármilyen értelemben nevezzünk egy elit képviselőjének, egy befutott íróhoz, és mondjuk, hozzá jár foglalkozásokra, tanácsokat kérni, stb., hogy ő majd akár egyrészt valamire megtanít, vagy bevezet valahova, tehát ilyen kapuőrként.

A mester–tanítvány(ok) kapcsolaton kívül a másik jellemző személyes viszonyrendszer a fiatal szerzők életében a generációs írói csoportosulás, műhely vagy mozgalom, mely gyakran egy publikációs fórum (folyóirat, blog stb.) körül kristályosodik ki. A szakmai fejlődésben

nagy szerepet játszik a műhelymunka, egymás írásainak rendszeres megvitatása. Az irodalmi élet szereplői is könnyebben felfigyelnek egy csoport tagjainak az összehangolt tevékenységére („berobbanás az irodalomba"). A fiatalok ugyanakkor a reputációért folytatott küzdelemben egyszerre szövetségesei és riválisai is egymásnak. A csoportos debütálás után idővel a karrierutak szétválnak az egyéni siker vagy a lemorzsolódás irányába.

> Tehát nagyon gyorsan, pár év alatt így megismertem a teljes szakmát, és nagyon sokat tanultam… nem csak esztétikailag, hanem hogy kell egy karriert elkezdeni, hol érdemes publikálni, kivel hogy segítjük egymást. Tehát hogy a szocializáció mennyire fontos, az nekem nem volt nagyon szimpatikus igazából, őszintétlennek éreztem ezt a közeget, mindenki egyből rivális, kényszerű együttműködés és kooperáció volt, mert ugye kezdők voltunk, ismeretlenek, gyengék, de már megvoltak a csírái, hogy ki kit utál, meg nem tudom. Ezt szóvá is tettem, meg minden, nem értették.

A szorosan vett szakmai munkán kívül a generációs csoportosulásokban fontos szerepet játszanak a baráti kapcsolatok, az informális reciprocitás, ezért az interjúalanyok szerint a reputációs versenyben előnyre tesznek szert az irodalmi centrumhoz közelebb lévő és a társasági életben is részt vevő (férfiak):

> Szóval mikor reggelig isznak, nem tudom, négy-öt író, akik hát fiatalok, utána nagyon jóban tudnak lenni, és viszont aki nem ivott, meg nem volt vicces, meg nem focizott, azok közül nagyon sokan eltűntek a pályáról, holott nem gondolnám, hogy tehetségtelenebbek voltak nálunk.
> Meg a szerkesztők is olyanok, hogy ha ismernek téged, meg már megittatok három sört, akkor inkább téged kér fel egy feladatra, vagy könnyebben elfogadja a nem olyan jó írásodat is, mint annak, aki egy faluból küldözgeti, és nem lehet tudni, hogy kicsoda.

Az irodalmi mezőbe való belépés és reputációgyűjtés feltétele a publikálás. Ezért a reputáció termelésének legfontosabb kapuőrei a publikációs fórumok, tehát a folyóiratok és a könyvkiadók. Ez az intézményrendszer kifejezetten hierarchikus, hiszen az írói teljesítmény objektív kritériumokkal nehezen megítélhető, így elsődleges fontosságú, hogy a szereplők tisztában legyenek a publikáció helyének jelentésével. Ezt az garantálja, hogy minden folyóirat, illetve kiadó a számára elérhető legjobb szerzőket akarja foglalkoztatni. Dubois és Francois úgy írják le az irodalmi karriert, mint szekvenciák egymásutánját az egymáshoz reputációs szintben passzoló szereplők és publikációs fórumok között (Dubois–François 2013). A reputáció szempontjából a megjelenés helye olyannyira fontos, hogy egy kutatás szerint egy elsőkönyves szerző kritikai fogadtatása megjósolható abból, hogy melyik kiadónál jelent meg a könyve (van Dijk 1999). Egyik interjúalanyom érzékletesen írta le ezt a reputációtermelő mechanizmust első verseskötetének megjelenésével kapcsolatban:

> Mondjuk a JAK [*József Attila Kör*] Füzeteknek presztízse volt, és ott megjelenni az fontos volt. Én emlékszem, hogy a saját pályámon, amikor már szétment ez a hír, hogy akkor ez egy JAK Füzet lesz, akkor a versrovat-szerkesztők rögtön máshogy viselkedtek. Tehát azt lehetett érezni, hogy akkor hú, akkor izé, akkor már könnyebben összejött a publikáció, mert akkor már valahogy az ő fejükben ehhez már hozzátapadt valami ilyen, hogy akkor ez már jó, ezt már valaki eldöntötte, akkor nem kell nekem eldöntenem, hanem akkor csak ráhagyatkozhatok a rendszernek a hullámzására.

A mezőbe belépő szereplőknek ismerniük kell a publikációs fórumok hierarchiáját a megfelelő reputációgyűjtő stratégia kialakításához:

> Publikálni az *Alföld*ben, publikálni az *Élet és Irodalom*ban, az mondjuk öt kánonpont, vagy tíz. És van mínusz is, ez még pikánsabbá teszi a dolgot, hogy mondjuk egy adott közeg szemében valahol megjelenni, az negatív hatást vált ki, tehát akkor azzal mondjuk elásod magad.

Az interjúkban sok szó esett a könyvkiadók közötti hierarchiáról is, az irodalmi mezőben nagyon számon tartott, hogy melyik szerző melyik kiadónál van, volt vagy lehetne. A kiadók presztízshierarchiája nem statikus, de stabil, élén a „liberális versenyistálló" Magvető Kiadóval, amelyhez mindenkinek van valamiféle – sokszor ambivalens – viszonyulása: „érdekes módon még mindig a karrier csúcsa a Magvető", „ő az első szerző, aki valaha is otthagyta a Magvetőt".

> Hát mindegy, hívtak engem a legsznobabb kiadóhoz, és nagy dilemmám volt, egy évig dilemmáztam, hogy akkor mi legyen, hogy átmenjek-e azért az én kedves helyemről, tehát, hogy én nagyon szeretem a kiadómat, sok szempontból nagyon rendesek velem, mindent megadnak. Csak ezek a szempontok így elkezdtek, hogy máshogy viszonyulnak azért egy magvetős könyvhöz. És, hogy átmenjek-e, vagy sem, és végül azt mondtam, hogy leszarom a presztízst, mert nem akarok ezekben a játszmákban részt venni.

A könyvkiadói piac reputációtermelő szerepe azonban mintha változóban lenne: még mindig a Magvető áll a presztízshierarchia élén, azonban szinte egyöntetű véleményként fogalmazódott meg, hogy a kiadó szerzőgárdája a könyvpiac átalakulása miatt felhígult, a valaha fogalomnak számító „magvetős szerző" kifejezés veszített exkluzivitásából.

> Régebben olyan lépcsőzetesebbnek tűnt, hogy a kisebb műhelyeknél jelennek meg ezek az első kötetek, főként ott, ahol még tehetséggondozással is foglalkoznak, mint az írószervezetekben, és akkor így lépegetsz, és akkor mondjuk a csúcsán ott egy Magvető, és akkor ki tudja, mikor kerülsz oda. És akkor ez ilyen lineáris útnak tűnt, de most már ez változott, mert a Magvető is rendszeresen ad ki első köteteket. A 2010-es évektől, de ezt szerintem a slam poetry tolta meg nagyon, illetve a Libri Kiadónak a megjelenése, ami egy ilyen hatalmas mogulként, vagy mit tudom én monstrumként elkezdte bezabálni a könyvpiacot. És ez a dolog, ez mondjuk a Magvetőre is hatott, hogy akkor itt valami profilváltozást kell csinálni, változ-

> tatni kell a portfólión, és itt ez kedvezett a fiatal irodalomnak, vagy a fiatal költészetnek, mert a Magvető is elkezd kísérletezgetni, hogy akkor kísérlet, fedezzünk fel új embereket.

A megjelenés helyén kívül a másik tényező, mely befolyásolja a reputáció eloszlását: a műről megjelenő kritikák. Az irodalomtörténeti kutatások szerint a későbbi, esszéisztikus és akadémiai ítéletek általában csak megerősítik az első, újságokban megjelenő kritikákat az irodalmi művekről, nem úgy, mint például a festők esetében, akiknél gyakran előfordul, hogy csak később fedezik fel őket (Janssen 1998). A kritika tartalmánál azonban jóval fontosabb, hogy egyáltalán jelenik-e meg (akár inkább negatív) kritika mérvadó lapban a műről, hiszen ez jelenti a mezőbe való befogadást. Fiatal szerzők esetében a korai recepció a későbbi siker előrejelzőjének bizonyul (Ekelund–Börjesson 2002). Az interjúalanyok maguk is úgy látták, hogy a mérvadó kritikák megléte szinte fontosabb, mint a tartalmuk:

> Egy második fontos elem a kritikusoknak a véleménye, ahol megint csak két fokozatot lehet mondani, tehát egyáltalán születnek-e kritikák, mert ugye vannak olyan, néha jelentős művek, vagy figyelemre méltó művek, amelyek csodálatra méltó elhallgatásban is részesülnek, és kritikák nem jelennek meg róla. De vannak ugye azok, amikről kritikát írnak, és akkor valóban meg kell különböztetni azt, hogy tekintélyes kritikus írja-e, vagy pedig még neve nincs kritikus írja.

Annak tekintetében viszont, hogy az irodalmi mezőben jelenleg személyesen kik a legnagyobb tekintélyű kapuőrök, az interjúalanyok körében bizonytalanság volt tapasztalható. Többen „közhelyként" említették az olyan, évtizedekig meghatározó kritikusokat, mint Radnóti Sándor, Margócsy István, vagy a szerkesztők közül a könyvkiadók reputációs hierarchiában élenjáró Magvető Kiadót hosszú ideig vezető Morcsányi Gézát; de inkább múlt időben, azzal, hogy manapság már nincsenek ilyen nagy nevek. A szerkesztőkön és a kritikusokon kívül az interjúkban többször felmerült, hogy nagy reputációval

bíró szerzők is működhetnek legitimátorként, a legnagyobbaknak a szerkesztőkre is erős befolyásuk van. A felmerülő nevek azonban ezzel kapcsolatban is inkább egy korábbi állapotot idéztek fel:

> Van néhány ember, aki, Závada, nem tudom, Darvasi, Parti Nagy, tehát, hogy ők biztos, hogy még mindig egy ilyen nagyon erős centrumot képeznek, és biztos, hogy most is van. Hát nyilván nem úgy, hogy leülnek, és eldöntik, hogy na most ez lesz a jó fej fiatal író, vagy nem így, de biztos, hogy tartják a kapcsolatot, meg együtt nyaralnak, meg nem tudom én, és beszélgetnek, és akkor úgy kialakulnak ilyen elképzelések, csak már nincs operatív energia, vagy lehetőség arra, hogy ezek mindig valóra váljanak.

Interjúalanyaim között is voltak olyanok, akik tekintélyüknél vagy pozíciójuknál fogva kapuőrnek számítottak. Ők saját szerepüket az interjú során inkább kisebbíteni igyekeztek, úgy nyilatkozva, hogy sokkal kevesebb ráhatásuk van a reputáció termelésére, mint ahogyan azt mások gondolják. Ez mindkét irányban érvényes, tehát szerintük az igazi tehetséget a kapuőrök tévedése vagy elfogultsága nem állíthatja meg:

> Ha valakit el lehet hallgatni, az meg is érdemelte.

Hasonlóképpen, a szándékos „sztárcsinálás" sem lehetséges az irodalmi mezőben:

> Direktben nem megy, sztochasztikusak a folyamatok, illetve egyébként ez hál' istennek olyan titokzatos, mert különben tényleg kiszámítható lenne az egész.

Egy bizonyos reputációs szint elérését, az irodalmi beérkezettséget mutatják a díjak, melyeket egyfelől az állam, másfelől szakmai szervezetek adnak. Az állami kitüntetések (József Attila-díj, illetve Kossuth-díj) a szerzőket díjazzák, az Aegon-, a Libri- vagy az elsőkönyveseknek járó Margó-díjhoz hasonló, marketingértékkel is rendelkező

elismerések pedig általában egy adott évben megjelenő művek közül válogatnak. Itt a reputációs elismerés már maga a szakmai testület által összeállított „shortlisten" való szereplés. Nagy elismerésnek számítanak a beérkezettek közül is csak kevesek számára elérhető akadémiai tagságok, amelyek értékét – és egyben kritizálhatóságát – az adja, hogy a testületek tagjai kooptálják maguk közé az új tagokat.

A reputációt termelő mechanizmusok nyomán kialakuló kortárs irodalmi kánon a mező szereplői számára nehezen megfogható, diffúz, habár a létét természetesen érzékelik:

> Hát ez az! Ez az, hogy nem tudom, tehát párszor talán volt olyan érzésem, hogy most hallottam valami kánonképzést, magam mellett, ahogy beszélgetnek emberek… jó, hát bizonyos szempontból minden pletykálkodást kánonképzésnek lehet tekinteni.
> De azért nagyjából nyilván vannak olyan nevek, amelyek mindenütt szerepelnek, ha másképp nem, akkor dühvel, vagy haraggal, vagy elutasítással, vagy éppen leleplezésével a tehetségtelenségének, de mindig szóba kerül ugye. Tulajdonképpen ez a szóba kerülés definiálja a dolgot.

A reputációt termelő mechanizmusok működésével, az elismerések köreivel kapcsolatban azonban szinte senki sem volt elégedett, bár az interjúalanyok annak változó okokat tulajdonítottak, hogy miért nem kapnak szerintük kellő elismerést:

> Tehát azt gondolom, hogy van egy ilyen kicsi, szűk, elég sznob kör, és azok ott maguknak nagyon szépen leosztják, meg leszavazzák a dolgokat. Soha nem fogom elfelejteni, hogy engem például eléggé kizártak mondjuk amiatt, hogy csinálok ezer más dolgot is az irodalom mellett. És akkor az, akinek nagy hatása van, és elmondja nagyközönség előtt, hogy akinek csöppnyi ízlése van, nem olvas engem, vagy jó ízlésű ember nem ír rólam, és akkor lehet tudni, hogy mondjuk egy olyan körbe, ami mondjuk, tudod, ez a Libri-díj kör, vagy a szent kritikusok köre, akkor ők tudomást sem fognak venni rólam.

Az egyik interjúalanyom, aki többgyerekes fiatal szülőként folyamatosan kívülállónak érezte magát az irodalmi életben, elmondta, hogy idővel rájött, azok is hozzá hasonlóan frusztráltak, akik az ő pozíciójából nézve abszolút bennfentesnek tűntek.

> Valószínű, hogy frusztrált mindenki valamiben, és akkor kiderült, hogy igen, nagyon sokan kívülállónak érzik magukat.

Úgy tűnik tehát, hogy az alapvető elégedetlenség magából a mező hierarchikus és kompetitív természetéből következik, amelyben mindenki legalább eggyel feljebb szeretne lépni a reputációs ranglétrán. Azonban ha egy szereplő egy felsőbb reputációs szintre kerül, akkor megint egy új szerepben, egy „nagyobb pályán" kell bizonyítania, így az elégedettséget kevesen érik el. E logika alapján nem meglepő, hogy mint az interjúkból kiderült, még a legtekintélyesebb magyar írók is lehetnek frusztráltak, például a nemzetközi reputációjuk elégtelensége miatt.

Reputáció és politikai szekértáborok

A könyv 3. fejezetében bemutattam, hogy a kulturális élet szereplői a reputációs hálózatban hajlamosak a politikai homofíliára, azaz nagyobb eséllyel becsülnek nagyra olyanokat, akikkel hasonló politikai nézeteket vallanak. Ennek oka a politikai megosztottság, a kulturális életben jelen lévő szekértábor-mentalitás, amely a reputáció megoszlására is kihat.

A megosztottság az irodalmi mező szerkezetében is jól érzékelhető. Intézményi struktúrájában két szövetség található meg: az 1945-ben megalakult Írószövetség, és a nagy részben abból 1997-ben kivált Szépírók Társasága. Ez utóbbinak eleinte jóval kevesebb tagja volt, ám 2004-ben csaknem százan, köztük sok tekintélyes liberális író lépett át közösen az Írószövetségből.[39] A Szépírók Társasága így

[39] Döbrentei Kornél író antiszemita kijelentéseket tartalmazó beszéde és az Írószövetség választmányának attól nem el határolódása miatt.

körülbelül harmadannyi taggal rendelkezik, mint az Írószövetség. A belépés mindkét társaság esetében két tag ajánlásához van kötve, a Szépírók Társaságának tagfelvétele azonban az egyéb kritériumok szerint exkluzívabb.[40]

A fiatal írók szövetségei esetében némileg fordított a helyzet: az eredetileg létező József Attila Körből (JAK) 1998-ban vált ki L. Simon László költő, későbbi kultúrpolitikus vezetésével a Fiatal Írók Szövetsége (FISZ) mint „fideszközelibb" szervezet.

A 2010 utáni hatalmi átrendeződés az irodalmi mezőben is a kultúrharc fokozódásához vezetett. A kultúrharcnak az irodalmi mezőben való kiélesedését a – különben nem túl magas presztízzsel bíró – József Attila-díj körüli botrányok is jelezték, habár ezek az irodalmi mezőn kívül nem igazán vertek fel port. A Kossuth-díjak esetében megszokott átpolitizálódás ugyanis többnyire nem szokott a kulturális középdíjakra is kiterjedni. Szőcs Géza, a neves költőből lett politikus kulturális államtitkársága idején azonban a minisztérium a javaslattételre felkért kuratórium döntését többször megváltoztatta, ami végül a kuratórium felmondásához vezetett. Nagyobb nyilvánosságot kapott az 1. fejezetben részletesen bemutatott Kerényi Imre-féle Nemzeti Könyvtár-sorozat, amely végül érdektelenségbe fordulva semmi különösebb hatást nem gyakorolt az irodalmi kánonra.

A két, korábban elsősorban az állami támogatások elnyerésében egymás riválisának számító szervezet, a JAK és a FISZ a 2010-es években némileg váratlanul egy oldalon találta magát. 2016-ban ugyanis megalakult az Orbán János Dénes költő vezette Kárpát-medencei Tehetséggondozó Nonprofit Kft. (KMTG) Előretolt Helyőrség Íróakadémiája. Ez az új szervezet már az első évben több állami támogatást kapott, mint az összes többi írószervezet együttvéve, a következő években pedig ez a támogatás még tovább nőtt. A KMTG megjele-

[40] Szépíró esetén például minimálkövetelmény legalább két nem magánkiadásban megjelent kötet, melyekről több folyóirat, napilap vagy irodalmi portál közölt recenziót. https://szepiroktarsasaga.hu/tagsag/jelentkezes

nése és vezetőjének nyilatkozatai[41] óriási hullámokat vetettek az irodalmi mezőben, a FISZ, a JAK és a Szépírók Társasága közös nyílt levélben tiltakozott, a sajtópolémián túl pedig még demonstráció is szerveződött a KMTG székháza elé.[42] Az erőforrásoknak ez a látványos átrendezése odavezetett, hogy a KMTG-ben való részvételt az irodalmi mező tagjai igyekeztek informális szankciókkal sújtani.

> X.Y. magvetős, és ő mondta, hogy őt halálosan zrikálták, hogy már nem mert elmenni magvetős bulikra, mert hogy *„KMTG-s vagy te görény!"* És akkor ott minden volt, kegyetlenül kifikázták őt. Csak valahogy úgy éreztem, hogy hú de liberális, szuper ez a művészértelmiség, én például soha nem kapok egy fillért sem, de mindegy, és akkor valaki mondta, hogy [lehalkítja a hangját:] *„megalakult, képzeld el, az a jobboldali borzalom, és hogy csomó pénzük van, és senki ne pályázzon oda"*. És akkor na jó, én most fogok azonnal pályázni, mert én soha semmilyen pénzt nem kapok ettől a szaros szervezettől… tehát ahol lehet tudni, hogy az a kánon van, én soha nem kaptam, és nyilván ez egy esztétikai kérdés, nem engem utálnak, de esztétikailag nem illek bele semmibe, és akkor azt mondja nekem, háromgyerekes apának, hogy nehogy belépjek.

A KMTG indulása körüli botrányoktól vélhetően nem függetlenül a szervezet az alapítása óta eltelt néhány évben az irodalmi mező reputációs viszonyait nem kavarta fel. Az akadémián folyó munka hasznosságáról a vélemények még az „akadémiaközeli" írók körében is megoszlottak a valódi oktatási intézmény kontra politikai kifizetőhely tengely mentén.

> Én egyetértettem esztétikailag sok mindennel, csak ezzel a dologgal nem, hogy gyűlöljünk valakiket, és akkor én beléptem, de közben

[41] Lásd például: https://www.magyaridok.hu/kultura/visszakerjuk-az-irodalmunkat-2625367/

[42] A JAK 2019-ben az állami támogatás elapadására hivatkozva bejelentette megszűnését.

> elkezdett körvonalazódni, hogy nem szakmai munka folyik főleg, hanem ez a dolog, hogy magunkat igazoljuk azzal, hogy ők hülyék. Na, a másik oldal is ezt csinálta, tehát, hogy [illegible]ülom az OJD-t, akkor lesz egy novellám az *ÉS*-ben, tehát szerintem ott is tökre működött az, hogy akkor vagy jófej, ha azt gondolod, hogy ezek seggfejek, és akkor egymásra acsarogtak. (…) Többször felszólaltam, hogy nem fogok benne maradni ebben, ha nem folyik oktatás és szítjátok a gyűlöletet. *„Te nem érted…"* mindig ez volt, hogy én nem értem, hogy ez kurva régen kezdődött. *„Értem!* – mondom – *Leszarom!"*

Az íróakadémia ösztöndíjasai még pályafutásuk legelején álló fiatalok, így az akadémia szerepét pályafutásuk sikerességében még hosszú ideig nem lehet megítélni. A KMTG körének az olvasóközönség szempontjából leginkább látható terméke a megyei napilapok hetente megjelenő irodalmi (illetve inkább kulturális) melléklete, ami az irodalmi mező elitizmusát kritizáló szellemben fogant, azaz kifejezetten megcélozza a „hóttunalmas" magaskultúrát kevésbé fogyasztó rétegeket is.[43] Ezzel a melléklettel azonban már az irodalmi-közéleti diskurzus résztvevői nem különösebben foglalkoznak. Egyik jobboldali interjúalanyom a következőképpen beszélt erről:

> Hát nyilván azért nincs [a mellékletben nevesebb szerző], mert ezt is blokád alá vették, mint mindent, mert az egyik oldal, amit nevezzünk balliberális oldalnak, azt mondja, dögöljenek meg úgy, ahogy vannak, különben is tehetségtelen jobboldali faszok, ez majd magától elmúlik, minél kevesebbet törődünk vele, annál hamarabb… általában igazuk van. A másik oldal meg, hogy az erdélyi maffia izének, meg a Szőcsnek, meg az embereinek, hát egy fenét adom én oda az írásaimat. Valahogy magyarán blokád alatt vannak mindkét oldalról.

[43] https://www.origo.hu/kultura/20171124-egesz-magyarorszagra-kiterjesztik-hadallasait-az-eloretolt-helyorseg-iroakademia-kult.html Interjú Demeter Szilárd főszerkesztővel

Ez az idézet azt is mutatja, hogy Orbán János Dénes köre a jobboldali irodalmi közegben sem örvend osztatlan népszerűségnek. Ugyanakkor ennek a körnek az egyik tagja, Demeter Szilárd, a 2018-as választások után az irodalmi mező reprezentatív intézményének, a Petőfi Irodalmi Múzeumnak (PIM) vezetői székébe került. 2018-tól kezdve a *Magyar Idők* publicistája, Szakács Árpád *Mégis kinek a kulturális diktatúrája?* című sorozata több darabjában is foglalkozott a PIM működésével. A kultúrharcos indíttatású publicista kifogásolta a liberális túlsúlyt a rendezvényekre meghívottak között, balliberális kifizetőhelynek nevezve a múzeumot.[44] Kritikái nyomán Prőhle Gergelyt, a PIM – korábban az Orbán-kormány által kinevezett – igazgatóját leváltották. Az új igazgató a Szőcs Gézához és Orbán János Déneshez közel álló Demeter Szilárd, akit később a nemzeti könyvtár, a magyar könyvszakma és irodalmi közgyűjtemények integrált fejlesztéséért felelős miniszteri biztossá és a magyar könnyűzene megújításáért felelős miniszteri biztossá is kineveztek, ezzel a kulturális politika egyik legbefolyásosabb szereplőjévé vált.

Demeter PIM-igazgatóként az Orbánhoz való lojalitásának kinyilvánítása mellett hangsúlyozta, hogy számára magyar író mindenki, aki magyar nyelven, magyar közönségnek ír, és a PIM-nek minden magyar író számára nyitottnak kell lennie. 2020 elején Térey Jánosról elnevezett, az írók középgenerációjának szóló, szokatlanul magas összegű ösztöndíjat hozott létre. Az ösztöndíjra nem pályázni kellett, hanem az írószervezetek jelölhettek, és szintén az ő képviselőikből álló kuratórium döntött. Ennek következtében a nyertesek köre ideológiailag és esztétikai színvonal szerint is diverz, a szekértáborok határait átmetsző lett, viszont többen visszautasították az ösztöndíjat, vagy már eleve nem fogadták el a jelölést. Az irodalmi életben polémia kezdődött arról, hogy szabad-e a Térey-ösztöndíjat elfogadni, illetve szabad-e pressziónálni vagy megítélni azokat, akik elfogadták.[45] A Térey-díjjal Deme-

[44] https://www.magyaridok.hu/velemeny/kinek-a-kulturalis-diktaturaja-ivresz-3035899/

[45] https://444.hu/2020/01/30/19-millio-forintos-osztondij-forgatja-fel-a-magyar-irodalmi-eletet. Ez az eset már az interjús kutatásom lezárulása után

ter tehát bizonyos értelemben inkluzív stratégiát valósított meg: nem a kormányzat zárt ki belőle szerzőket politikai alapon, hanem az irodalmi élet ellenzéki szereplőit késztette arra, hogy saját magukat zárják ki ebből az erőforrásból. A stratégia olyan szempontból sikeresnek ítélhető, hogy az ösztöndíjat magas reputációjú, egyébként a kormányzathoz nem lojális szerzők (pl. Garaczi László, Kemény István, Háy János) is elfogadták, ami legitimációt adott ennek a kormányzati intézkedésnek, ami 2010 óta nem sokszor fordult elő az irodalmi mezőben.

Az általam 2018-ban készített interjúkat erősen áthatotta az irodalmi élet megosztottságának témája. Az irodalmi elit tagjai beszámoltak a szekértáborhatárok átlépésének nehézségeiről. Visszatekintve a 2000-es éveket egy kevésbé polarizált korszaknak írták le (főként a baloldali alanyok):

> Mert tulajdonképpen a 2000-es években ez a fajta politikailag is motivált hasadtsága, egyáltalán az egész kultúrának nem volt olyan erős. És ez az irodalmi térben is látszódott, hogy igazából sokan, amikor feltörekvő szerzők voltak, könnyebb volt betagolódni mondjuk jobboldali orientáltságú lapokhoz, könnyebben sikerült ott, könnyebben szereztél publikációt. De volt továbblépés, tehát, hogy sokan ugródeszkaként használtak bizonyos ilyen típusú lapokat, ki tudja, hogy miért alakult ez ki, de sok olyan volt, hogy itt a fiatalok, nem tudom, publikáltak a *Hitel*ben, vagy a *Kortárs*ban, amik hagyományosan inkább jobboldali irányba sorolható irodalmi lapok, vagy fórumok, de nem stigmatizálódott az ember annyira. Tehát, hogy ez nem volt így érezhető, főként ugye a fiatalokkal szemben nem, mert az így el volt könyvelve, hogy oké, oda sikerült bejutnod, könnyebb, lehet, hogy nem olyan szigorúak, ki tudja, és volt onnan kiút.

történt, így alanyaim konkrétan nem reflektálhattak rá. Hasonlóan Demeter Szilárd 2020 őszén megjelentetett, majd visszavont, nagy vihart kavart publicisztikájához, amelyben Soros Györgyöt Hitlerhez hasonlította. Rövid időn belül 30 ezer aláírás gyűlt össze [illegible] takozásképpen, a Szépírók Társasága hivatalosan is lemondásra szólította fel Demetert, sőt saját beosztottainak egy része, 90 PIM-dolgozó is nyilvánosan elhatárolódott a publicisztika kijelentéseitől.

A NER-korszak vonatkozásában viszont többen azt is megkérdőjelezték, hogy beszélhetünk-e egyáltalán általánosan elismert teljesítmény lehetőségéről.

> De most ez sokkal jobban elbarikázódott ez az egész rendszer, és kizárólagosságok vannak. Tehát, hogy régebben voltak olyan emberek, sok olyan figura volt, aki mondjuk függetlenül mindentől mindenhol ott volt, vagy ott szeretett lenni. Meg van akinek, ez egy ilyen, hogy is mondjam, ez egy döntése, tehát, hogy ő az egész irodalmi életben jelen akar lenni, függetlenül attól, hogy ott milyen politikai vagy ideológiai szakadások vannak. És ez egy olyan, hogy is mondjam, akár irigylésre méltó ethosznak tűnt nekem, mondjuk a 2000-es években, de most szerintem ilyen hídember szerepeket, meg ilyen típusú vállalást csinálni, ez most egyre nehezebb.

Egy fiatalabb író beszámolt csalódottságáról azzal kapcsolatban, hogy a politikai törésvonalak végül az ő generációjában is újratermelődtek:

> Az én generációmnak volt egy, hú, na, volt egy illúziója. Arra gondoltunk, hogy itt már nem kell, hogy a költészetet deformálják közéleti, társadalmi meg politikai faktorok vagy dimenziók, nem kell erről beszélni, hanem mondjuk a költészet önmagával foglalkozhat például. De ez, szerintem ez illúzióként lepleződött le igazából. Most én is megélem már azt, hogy amiről nekem így korábbi generációkból meséltek sztorikat, hogy akkor barátságok deformálódnak ilyenek miatt. Hogy mondjuk, van ismerősöm, akit 15 éve ismerek, vagy jó barátom volt, és egyszerűen már nem tudok vele igazán kommunikálni, mert egyre több olyan szerepet, meg pozíciót vállal az irodalmi rendszernek azon az oldalán, ami nekem nem szimpatikus, hogy egyszerűen már nem tudunk beszélgetni.

Az interjúalanyok maguk is gyakran használták a (kultúr)harc analógiáját az irodalmi mező állapotaira. A kevés, magát egyértelműen középre pozicionáló kulturális szereplő egyike erről így vélekedett:

> Hát az a véleményem, hogy egyfelől ez a harc azért mindig létezett, tehát amióta demokratikus kormányok vannak, azóta ezeket a pozíciólenyúlásokat mindig csinálták, most ugye egy kicsit nyersebb vagy átlátszóbb eszközökkel, vagy nem is leplezett eszközökkel csinálják, szerintem azért a végeredmény szempontjából nagyjából mindegy… Igazából az van, hogy aki fölül van, az megpróbál manipulálni, és eddig is ez volt, csak egy látszólag demokratikusabb manipulációval. Én azért elég sok mindent hallottam a színfalak mögül, meg hallottam embereket telefonálni, hogy és akkor most leverünk egy ilyen hadállást, meg olyan hadállást, szóval ez függetlenül a pártállástól, tehát ez ugyanúgy megvolt. Aztán most viszont egy ilyen, kicsit mamutosabb, ilyen tank jellegűbb előre nyomulást látunk az MMA-val meg a KMTG-vel is.

A szekértáborokon kívüli lét az egyik tekintélyes író szerint egyenesen a lelki egészséget veszélyeztető nehézségekkel jár:

> És hát halál, merthogy kétfelől lőnek rád, és minden szavad, egy mondat, és ő is azt mondja, hogy áruló, gazembe[illegible]m tudom mi vagy, izé, náci, szóval érted, tehát egyszerűen nincs értelme. Én azt látom, hogy nincs értelme ezt a pozíciót fölvenni, mert csak bajt okozol magadnak, a szeretteidnek, és nem tudsz aludni, és idegbeteg leszel.

A megkérdezett írók reflektáltak arra is, hogy szerintük mi a fő oka a szekértáborosodásnak: a megélhetés bizonytalansága, az a tény, hogy a mező magaskulturális szegmensében az írók nagy többsége nem a piacról él, hanem ösztöndíjaktól és különböző intézmények támogatásától függ. A „háború" növekvő intenzitásáért általában a kormányzatot hibáztatták, amely a forrásokat politikai lojalitás alapján osztja el. Ebben a rendszerben a társas nyomás az adott politikai táborhoz való lojalitásra igen erős. A táborból való kikacsintás konkrét hátrányokat okozhat, tekintély- vagy akár pozícióvesztés formájában:

> De a szituáció lényege az, hogy még mindig kicsit nagyobb biztonságban vagy, hogyha valahova tartozol. Tehát, hogy ez a független értelmiségi pozíciója, ez nagyon macerás, nagyon szimpatikus, és én valamennyire ezt próbálom így tartani is, de közben azt gondolom, hogy Szépírók tag vagyok, és nem fogok egy írószövetséges, tehát főleg nem egy MMA-s rendezvényen fellépni. És nem csak azért nem, mert ott van X., meg Y., tehát, hogy egyébként olyanok lennének ott, akivel én nagyon szívesen együtt lennék, de tudom, hogy az én oldalamról viszont árulónak tekintenének, és kapnám az e-maileket, és akkor nem hívnának meg legközelebb. Szóval ez nagyon durva.

Az erősödő kultúrharc hatására az esztétikai törésvonalak a mezőn belül másodlagossá kezdenek válni a politikai törésvonal (kormányzat/ellenzék) mellett, ami még inkább polarizáló hatású, mintegy összezárja egy akolba a különböző művészi felfogásúakat:

> Tehát, hogy volt mit tudom én a 2000-es években olyan folyóirat, ahova nem azért nem küldtél, mert mit tudom én, a te ideológiai elveiddel vagy akár politikai szempontjaiddal ellenkezett, hanem mondjuk, mert azt a fajta ízlést te nem fogadtad el, vagy az antipatikus volt. Ez beszűkült most, én legalábbis úgy érzem, hogy nagyon ezt a szigetcsoportnak ez a sokszínűségét, ezt sokkal jobban polarizálta most a politika. És hát ugye ettől még nehezebb a dolog, hogy mondjuk valamilyen szempontból politikailag bekerültél egy térbe, közösen olyan emberekkel, akikkel például esztétikai közösséget nem feltétlenül tudsz vállalni. És akkor ezt a *frontélményt* (kiemelés tőlem – K. L.), hogy így sokfelé, sokfelől jön a stressz, tehát ez csak fokozza, tehát ezeket az ilyen típusú konfliktushelyzeteket, hogy most oké, most én csak azért kedveljem őt, mert mit tudom én, tehát, hogy a NER politikailag izé, de közben meg egyszerűen azt gondolom, hogy katasztrófa, amit csinál esztétikailag?

Mindamellett azonban, hogy a mező egyértelműen megosztott, az interjúalanyok a két riválisnak tekintett tábort sem mennyiségi, sem minőségi

szempontból nem egyenlőként írták le. Elmondásuk szerint a reputációt termelő intézményeket jóval inkább a baloldali vagy liberális szereplők dominálják. A legtöbb kapuőr – a legfontosabb folyóiratok és kiadók szerkesztői, a jelentősebb ösztöndíjak kurátorai – és maguk a leghíresebb művészek is liberálisként vannak számon tartva a mezőben. Úgyszintén, amikor az interjúalanyokat arra kértem, hogy nevezzenek meg általuk nagyra tartott kollégákat (5.2. táblázat), a baloldali dominancia még a magukat jobbra soroló alanyok választásaiban is tisztán kivehető volt. Ugyanakkor az interjúalanyok általában utaltak arra a paradoxonra is, hogy az anyagi erőforrások és az állami intézmények vezető pozíciói viszont a jobboldali értelmiség kezében koncentrálódnak.

A reputációban mutatkozó baloldali dominanciát a két oldal tagjai másként magyarázták. A jobboldali válaszolók szerint a reputációtermelés rendszere ideológiailag torzít, és a kapuőrök politikailag elfogultak:

> Mindig azt gondoljuk, hogy az irodalom alapvetően baloldali vagy liberális, és hogy ez egyfajta szabadságot jelent, és hogy a művészet az szabad, de én közben azt látom, hogy tök erős diktatórikus töltete van a baloldali értelmiségnek, tehát nekem konkrétan mondtak olyat a könyvkiadók, hogy mivel te tagja vagy a KMTG-nek, nem adunk ki. Ó, mondtam, ez ilyen érdekes? Tehát olyan furcsa, hogy ők a kirekesztés ellen a nagy szabadság… és konkrétan olyan durván kirekesztőek.
> És akkor aztán visszanallottam olyat, hogy ne számítsak arra, hogy a kiadó alám nyúl, kiad, vagy segíteni fogja a pályámat, amíg a *Magyar Nemzet*nél dolgozom, mert az tűrhetetlen.

Ez a több generáció által is érzékelt elfogultság a jobboldaliak számára reputációs problémát jelent, mivel ők többnyire kifejezetten hangsúlyozták, hogy a jobboldali tábor intézményeit nem tartják saját maguk számára megfelelőnek. Sokkal inkább azt szeretnék, hogy a domináns tábor fogadja el a szakmai teljesítményüket, anélkül hogy nézeteiket meg kellene változtatniuk.

> Tehát a jobboldalon meg nincs ez a befogadó közeg, készség, nincs tekintélyes kiadó a jobboldalon, nincs tekintélyes irodalmi grémium. Ez az oldal pedig úgy szar, ahogy van könyvkiadásban, szerkesztőségekben, marketingben, ügynökrendszerben. Tehát ami profi dolog lenne, és nekik kéne csinálni, mert a másik oldalon azért vannak profi kiadók, profi szerkesztők, profi kritikusok, műhelyek, fordítók, külkapcsolatokat intéző akár egyének vagy irodák. Ezen az oldalon semmi.

A baloldaliak narratívája szerint viszont a reputáció megoszlása a mezőben alapvetően meritokratikusan a kulturális teljesítmény függvénye; a két politikai oldal közötti különbségek pedig leírhatóak az esztétikai (és piaci) érték különbségeiként:

> Nem volt senki, úgymond azon az oldalon, nincs senki, aki engem érdekelt volna kiadóként, tudja? És igyekeztem mindig, hogy mondjam… pozitív diszkriminációt alkalmazni azokkal szemben, akik, akik ugye… a remény fölmerült… Semmi nem történt. Tehát nem sikerült.

Interjúalanyaim tehát felismerték a politikai megosztottság hatását a kulturális mező szerveződésére. Saját esztétikai ítéleteik kapcsán úgy nyilatkoztak, hogy a reputációt ők a teljesítmény alapján, meritokratikusan értékelik, kulturális választásaik szekértáboroktól függetlenek. Ugyanakkor úgy érezték, a mező legtöbb szereplője elfogult politikailag.

> Hát az az érdekes, az az izgalmas a dologban, hogy természetesen az intelligensebb része a társaságnak azt mondja, hogy ez tisztán esztétikai, csak ahogy megvonják az esztétikai határvonalakat, érdekes módon a haverok mind belül esnek, az ellenségek meg mind kívül esnek, szóval én azt gondolom, hogy ezek elég gyanús alapvetések így esztétikailag, nem a tiszta önmagáért való szépségről szól a dolog, de… szóval ez ilyen emberi dolog. Én azt hiszem, hogy minden szakmában ilyesmi van, ez egy olyanfajta harc

> meg önérvényesítés, meg minden, tehát hogy most akkor majd te, és akkor benyomlak ide, meg ide, és akkor kapsz egy ilyen munkát, meg egy olyan munkát.

Sok interjúalany utalt arra, hogy ebben a polarizált formális és informális struktúrában a szekértáborhoz való tartozás bizonyos anyagi és szimbolikus erőforrásokkal jár. Emiatt az újabb és újabb generációk is becsatlakoznak az elfogadásuk és a karrierjükben való előrehaladás érdekében, újratermelve ezzel a két tábor közötti törésvonalat.

> Szerintem rengetegen ekörül a brancs körül fiatalok, meg nem olyan fiatalok vannak, akik nem annyira tehetségesek, vagy csak nem sikerült nekik valami, és ezért akkor igazolják azt, hogy a mi igazságunk van, és akkor például azok szoktak velem szemetek lenni. Hogy ilyen ismeretlen fiatalok így beszólnak, hogy a nem tudom mit csináltam, vagy ilyen oldali vagyok. Mert ők gondolom hízelegni akarnak, mert ez egy ilyen érdekkör is, meg azért itt osztanak ösztöndíjat is, a Móricz-ösztöndíjat is mindig megpályáztam, és akkor ott sem kaptam… és persze akkor a paranoiás agyam azért lát ilyen koncepciót, hogy biztos azért.

Ugyanakkor azoknak a szereplőknek, akik már megfelelő mennyiségű reputációt gyűjtöttek, nincs szükségük arra, hogy mindenáron kifejezzék a saját táborukhoz való tartozásukat. Megengedhetik maguknak, hogy ne viszonyuljanak ellenségesen a más nézeteket vallókhoz – fenntartva ezzel egyúttal az érdeknélküliség érdekének (Bourdieu 1996) elvét is –, ahogy a fentebb már idézett jobboldali interjúalany elmondta néhány igen tekintélyes liberális kollégájáról:

> Tehát, hogy az a baj, hogy annyira tömören ilyen kirekesztő, és ilyen brancsban gondolkodó, rossz értelemben, és ebben a nagy írók nincsenek benne. És ez a tök meglepő. (…) X., aki tökre politizál, meg minden, de engem például szeret, tehát tökre el tudja választani azt, hogy beszélgetünk erről. Vagy az Y., ezek valódi kérdések nekik, és nem ilyen izé, hogy akkor mészároljuk le.

ÖSSZEGZÉS

A kortárs irodalmi mező reputációtermelési folyamatai jól mutatják a bourdieu-i kultúrszociológiai hagyomány által leírt működési és intézményi jellegzetességeket: az informális hálózatok szerepét, a publikációs fórumok – folyóiratok és könyvkiadók – közötti hierarchiát és a szereplőknek a mezőbeli elismerés erősen kompetitív és hierarchikus volta miatti frusztrációját. Még az irodalmi elithez tartozó szereplők is rendre úgy érzik, vannak olyan belső körök – kiadók, díjak shortlistjei, akadémiai tagságok –, amelyekbe nem jutnak be.

Mindezeket a viszonyokat átszövik a politikai megosztottságból eredő konfliktusok: az interjúk elemzése azt is megmutatta, hogyan hat a szekértáborosodás a reputáció termelésére és eloszlására. Az irodalmi mező intézményi struktúráját tekintve formálisan is megosztott, informálisan pedig erősen szankcionálja a politikai törésvonalak átlépését. Csurgó Bernadett tizenöt évvel ezelőtti vizsgálata (Csurgó 2005) óta kevés strukturális változás történt: a baloldali-liberális tábor majd egy évtizednyi NER-korszak után is dominál a reputáció tekintetében. A legtekintélyesebb szereplőinek teljesítménye az egész irodalmi mezőben elismert, a reputációtermelés legnagyobb presztízsű intézményei és hálózatai is e táborhoz kapcsolódnak. Mindez az újratermelődés a mező erős tehetetlenségi nyomatékát mutatja.

A kulturális mező működésének bourdieu-i logikája szerint a korlátozott kulturális termelés szférájában a megélhetés alapvetően a reputációért folytatott harc kimeneteléből következik (Bourdieu 1996) – a „magas" kultúrában a piaci siker nem elsődleges jelentőségű, ami különösen igaz egy olyan kisméretű könyvpiac esetében, mint amilyen a magyar, ahol könyveinek kiadásából igen kevés szerző tud csak megélni. A reputáció szerepét a megélhetésben az állam ugyan ki tudja küszöbölni a kormányzathoz politikailag lojális irodalmi szereplők direkt támogatásával (mint például a KMTG esetében), azonban a kulturális mező egészének működési logikájához képest ez csak kevesek számára elérhető erőforrás.

A szekértáborokhoz csatlakozás és a táborok határainak állandó újratermelése a határátlépések szankcionálásával egyéni szinten ész-

szerű viselkedés: a politikai táborhoz tartozás a kulturális szereplők számára erőforrást jelent a csoport cserefolyamataiban való részvétel által (meghívások, recepció, egymás munkájának elismerése, ösztöndíjajánlások). Az interjús kutatás eredményei azt is megmutatták, milyen negatív ösztönzőkön keresztül működik ez a struktúra: a fenyegető létbizonytalanság, a hídszerep ellen ható társas nyomás és a kultúrharcot az erőforrások újraelosztásával, a kánon átírásának szándékával felerősítő politikai környezet a kulturális mező szereplőit erős nyomás alá helyezi. Mindezek következtében a megosztottság az újabb generációk esetében is újratermelődik.

5. FEJEZET

Az elitcsere korlátai? A színház esete a politikával

Ebben a fejezetben médiaelemzés és a magyar színházi szféra elitjének tagjaival készített interjúk alapján vizsgálom az elit cserélődési folyamatait és a színházi mező változásait 2006 és 2016 között.[46] A politikai befolyás vizsgálatára különösen alkalmasnak tűnik a színházi szféra, amely az irodalom mellett hagyományosan a másik, a politikai hatalom számára legfontosabb művészeti ág, hiszen sokszor közvetlenül is reflektál a közélet eseményeire, így a mindenkori hatalom többnyire megkíséreli saját céljaira felhasználni. Annál is inkább, mivel a leginkább ismert színészek hírneve túlterjed a magaskultúra határain, így esetleges közéleti megszólalásaik akár jelentős közvélemény-formáló hatással is lehetnek. A színházat ráadásul erőforrásigényessége, államitámogatás-igénye külső hatások számára sebezhetőbbé teszi az irodalomnál. A színházi mező belső struktúrájának megváltoztatására irányuló politikai szándék, a mező kulcspozícióinak elfoglalása a mai magyar kulturális életben is újra és újra tapasztalható. A mezőben az elmúlt évtizedben a kulturális pozíciók és erőforrások újraosztása, és ezzel összefüggésben egy új, több intézményen és csatornán keresztülfolyó, politikailag motivált elitépítés zajlott, mely a mező destabilizálódását okozta.

A reputáció kívülről való kikényszerítésének igénye azonban erősen ütközött a mező működését meghatározó normákkal, így mind a politikai és a kulturális mező között, mind a kulturális mezőn belül erős konfliktusokat gerjesztett, az elemzésem így kifejezetten a színházi és a politikai mező kapcsolódására és konfliktusaira irányul.

[46] Ez a fejezet *Az elitcsere korlátai. Kultúrpolitika és reputáció a magyar színházi mezőben*. *Szociológiai Szemle* 2018: 1. pp. 33–59. átdolgozott változata.

A STRATÉGIAI AKCIÓMEZŐK

Bourdieu leírása a kulturális mezők működéséről (Bourdieu 1983, 1996) inkább a társadalmi struktúra újratermelődésére, mint változására helyezi a hangsúlyt. Így, bár utal rá, de részletesen nem fejti ki, hogy a generációk váltakozása vagy különböző érdekcsoportok tevékenykedése eredményeként miként változik a mezőkön belüli hierarchia. Ebben a fejezetben ezért, a kutatási kérdésemhez alkalmazkodva, felhasználom a mezők működésének dinamikus aspektusát hangsúlyozó stratégiai akciómező *(strategic action field)* fogalmát. Fligstein és McAdam a mező szereplőit két csoportként modellezik: inkumbensekről és kihívókról beszélnek. Inkumbensek és kihívók nem csupán pozíciójukban különböznek, hanem abban is, hogy más a perspektívájuk a mezőről és annak működéséről. A két csoportnak természetesen eltérő a befolyása; a mező legfontosabb szervezetei az inkumbensek perspektíváját tükrözik (Fligstein–McAdam 2012).

Fligsteint és McAdamet az foglalkoztatja, hogyan alakul ki egy mezőben egy olyan krízis, melynek hatására megváltoznak az erőviszonyok, és felborul a pozíciók és erőforrások elosztásának addigi rendje. Úgy találják, a mezők stabilitását általában exogén sokkok rendítik meg. Ezeknek több fajtája is lehet, érkezhetnek például új, mezőn kívüli kihívók, történhet valami egy szomszédos mezőben, aminek hatására például megváltozik a vizsgált mező erőforrás-függősége, vagy bekövetkezhet valami nagy általános krízis is, mint például egy háború. Ezen okok közül a leggyakoribb a külső hatás egy szomszédos mezőből, amely félbeszakítja az erőforrások megszokott áramlását az inkumbensekhez, és ezzel aláássa a mező hierarchiájának legitimációit. A szerzők szerint minél függőbb egy mező külső erőforrásoktól (Bourdieu fogalmával élve minél kevésbé autonóm), annál könnyebben destabilizálódik az exogén sokkok hatására. Ugyanakkor nemcsak az autonómia, hanem a hierarchizáltság foka is számít: minél hierarchizáltabb a mező, annál stabilabb az inkumbensek pozíciója.

A mező átalakításáért, a pozíciók és erőforrások megszerzéséért zajló küzdelem a következő lépésekből áll: 1. a mező szereplőinek kollektívan fel kell ismerniük (vagy meg kell konstruálniuk) a krízisben

rejlő fenyegetést, vagy más perspektívából nézve lehetőséget, 2. ezt fel kell tudniuk használni valamilyen, többé-kevésbé szervezett formában, 3. innovatívan, a mező fennálló normáit megszegve kell cselekedniük ahhoz, hogy elérjék az elitváltást.

A mezőt destabilizáló krízisek kimenetei különbözőek lehetnek. Megtörténhet, hogy az inkumbensek koalíciót alkotnak a kihívók egy részével, vagy az állam beavatkozik a mező működésébe, hogy megerősítse a status quót. A mező teljes átrendeződése, amikor a hierarchia egy új logikája lép életbe, ritkán fordul elő; ehhez több tényező együttállása: egy különösen intenzív külső sokk, az inkumbensek legalább egy részének „átállása" és az összes kihívó egyesített ereje szükséges (Fligstein–McAdam 2012).

A MAGYAR SZÍNHÁZI MEZŐ SZERKEZETE

Vizsgálatom tárgya, a magyar színházi mező az intézményesült kulturális mezők minden kritériumának jól megfelel. A mező szereplői között sűrű az interakció, a társulati rendszernek köszönhetően formális szervezetekbe (színházakba) tagozódnak, számos intézményközi struktúra (azaz szakmai szervezet, szövetség) létezik a mezőben. Régóta fennáll az oktatási intézmény (a Színház- és Filmművészeti Egyetem), mely a mező szereplőinek többségét kibocsátja. A terület működését ráadásul 2008 óta törvény is szabályozza.[47] Végül talán a legfontosabb kritérium is teljesül: az általam végzett médiaelemzésből kiderül, hogy a szereplők körében kifejezetten erős a szakmai együvé tartozás tudata, amit az általuk gyakran használt „magyar színházi élet" kifejezés kiválóan visszatükröz.

A következő ábrán a mező legfontosabb intézményeit vázoltam fel.

[47] 2008. évi XCIX. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól.

5.1. ábra. A magyar színházi mező intézményi szerkezete

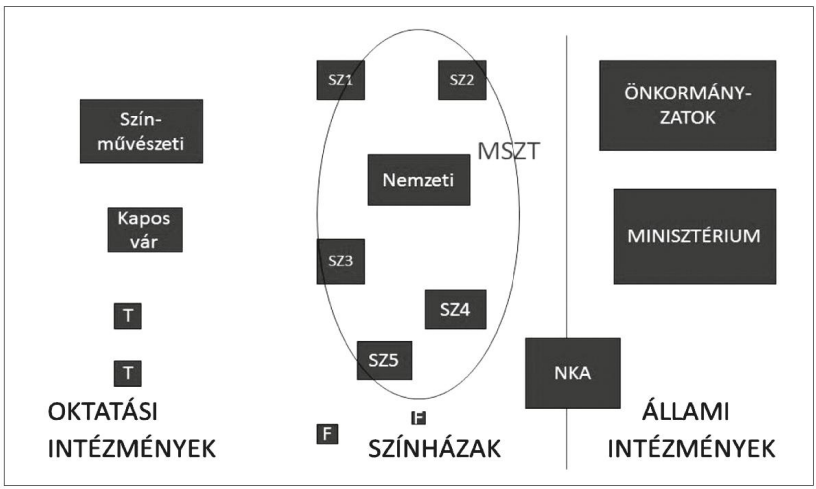

T = (színi)tanoda, SZ = (kő)színház, F = független társulat

A mező képzeletbeli középpontjában természetesen maguk a színházak állnak. Ezek a szereplők állítják elő azt a kulturális produktumot, amely a mező létjogosultságát adja: a színházi előadást. Magyarországon alapvetően társulati rendszer működik, ami annyit jelent, hogy a színházi alkotók nem egy-egy produkció erejéig állnak össze (mint például az USA-ban), hanem hosszabb ideig, általában évekig egy-egy – saját épülettel is rendelkező (és ezért gyakran kőszínháznak is nevezett) – intézményhez kötődnek, melyek között kiemelt szimbolikus szerepet tölt be a Nemzeti Színház. Természetesen léteznek társulathoz nem kötődő, szabadúszó színészek, illetve állandó, saját játszóhellyel nem rendelkező, a kőszínházinál általában kisebb szereplőgárdával és kevesebb anyagi erőforrással rendelkező (többnyire a független jelzővel illetett) társulatok is.[48] A különböző színházak

[48] Vidéki városokban 25, Budapesten 15 társulattal rendelkező prózai kőszínház működik. A saját épület nélkül működő kisebb társulatok száma Budapesten 60–70, vidéken 15–20 közé tehető.

szakmai szervezetekbe tömörülnek (Magyar Színházi Társaság, Magyar Teátrumi Társaság, Független Előadó-művészeti Szövetség).

A színházi mező részei a színházi alkotókat képző oktatási intézmények is. Ezek közül a legfontosabb a budapesti Színház- és Filmművészeti Egyetem. Egyetemi szintű képzést nyújt még a Kaposvári Egyetem Művészeti kara is. Emellett léteznek diplomát nem adó, alacsonyabb presztízsű színitanodák. A végzettség különbsége a „színész 1", illetve „színész 2" hivatalos megnevezésekben is manifesztálódik.

A színházak működése a társulati rendszer miatt is erősen államitámogatás-függő. Finanszírozásukat a jegybevétel mellett az állami támogatás biztosítja, tisztán piaci alapú produkció a magaskulturális szegmensben kevés kivételtől[49] eltekintve gyakorlatilag nem létezik. A kőszínházak fenntartója a helyi önkormányzat, illetve néhány kiemelt intézmény esetében a kulturális ügyekkel foglalkozó minisztérium (jelenleg az Emberi Erőforrások Minisztériuma [EMMI]), ők biztosítják a működési támogatást. Fontos financiális szereplő még a Nemzeti Kulturális Alap (NKA), amely pályázati alapon nyújt produkciós támogatást a színházaknak. Ez a támogatás különösen fontos a független társulatok számára, amelyeknek fő bevételi forrása (tehát a független jelző az ő esetükben sem az állami támogatásoktól, hanem a színházépületektől való függetlenségre utal). Az NKA állami intézmény, a pénzelosztás folyamatában ugyanakkor kuratóriumi és bizottsági tagokként maguk a színházi szakma képviselői is részt vesznek.

A mező hierarchiájának csúcsán a színházi elit áll, melyet részben pozicionális, részben reputációs alapon definiálhatunk (lásd 2. fejezet). Pozíciójuk alapján a színházi szakma elitjébe számítanak az 5.1. ábrán található intézmények – színházak, szakmai szervezetek és felsőoktatási intézmények – vezetői. Ez a csoport leginkább színházigazgatókból áll, de idesorolható az SZFE rektora, az MSZT és az MTT vezetője is. A *szakmai reputáció alapján* az elitbe tartozás kritériumai a szakirodalom alapján azonban jól operacionalizálhatóak a szakmai díjak indikátoraival (Anand–Watson 2004; Gemser–Leenders–Wijn-

[49] Ilyen kivétel például az Orlai Produkció.

berg 2007). A reputációs elitbe tartozás kritériuma tehát a Jászai-díj, a Kossuth-díj, valamint a Nemzet Színésze cím.

Az elit kiválasztódásában – Bourdieu elképzelésének megfelelően – mind a mező belső folyamatai, mind pedig a mező társadalmi környezete szerepet játszik. Színházigazgatói posztra való pályázáshoz egyfelől szakmai elismertség szükséges. Ugyanakkor a színházigazgatókat az intézmény fenntartója, azaz az állam (önkormányzat, minisztérium) nevezi ki, így a politikai szempontok e pozíció elérésében kifejezetten megjelennek. A legnagyobb presztízsű díjakat is az állam ítéli oda, így – különösen a Kossuth-díj esetében – a szakmai ajánló bizottságok szempontjai mellett a hatalmi mező hatása szintén jól érzékelhető.[50]

Az elit cserélődését, a mező szerkezetének változásait médiaelemzés és a színházi szféra elitjének tagjaival készített interjúk alapján vizsgáltam meg. A médiadiskurzus elemzési egységeit a 2006 és 2016 között a nyomtatott és internetes sajtóban a színház és a politika viszonyáról szóló cikkek alkották. Az e témában megjelent cikkek két fő típusra oszthatók: 1. interjúk a színházi elit (illetve néhány esetben a politikai elit) valamely tagjával, amely más (művészeti, esetleg magánéleti) témák mellett érinti a színház és a politika viszonyának kérdését is; 2. publicisztikák, véleménycikkek ugyanerről a témáról. E két fő típus mellett sajátos műfajként szerepelnek az elemzésben azok a sajtóban megjelenő nyílt levelek is, amelyeket a konfliktusok szereplői egymáshoz, illetve a politikai hatalomhoz intéztek. Mivel a reputáció termelődésének kifejezetten a politikai dimenziójára fókuszáltam, ezért magukról a színházi előadásokról szóló kritikákat, a kritikai diskurzust nem elemeztem. Így kutatási eredményeim is kimondottan erre a területre korlátozódnak, a politikai hatást vizsgálják, a reputá-

[50] Természetesen léteznek olyan díjak is, melyeket a szakma képviselői szavaznak meg egymásnak (pl. társulati, kritikusi díjak). A Nemzet Színésze cím elnyerése is ilyen; itt a szakma legnagyobb (és legtartósabb) reputációjú szereplői kooptálják maguk közé az újabb díjazottakat. Ennek következtében ezt a címet konszenzusos presztízs övezi, ami általában is jellemző a *peer* kiválasztású elismerésekre (Gemser–Leenders–Wijnberg 2007).

ciótermelés teljes folyamatára nem általánosíthatóak. A dokumentumokat a Maxquda tartalomelemző szoftver segítségével kódoltam az azokban felmerülő témák szerint. A médiaelemzést 2016 folyamán 10 személyes, félig strukturált interjúval egészítettem ki a színházi elitbe tartozó személyekkel. Az adatok elemzése során kiderült, hogy a médiadiskurzus leginkább az elitcseréről, a mezőn belüli politikai megosztottságról és a politikai hatalomnak a színházzal kapcsolatos viselkedéséről szólt. A mezők közötti kölcsönhatás másik iránya, a színházi emberek politikai szerepvállalása vagy a politikai színház sokkal ritkábban került szóba.[51] Az alábbiakban tehát a sajtóban megjelent cikkek és a személyes interjúk tartalomelemzése alapján mutatom be a színházi mező szerkezetének 2006 és 2016 közötti változásait.

AZ ELITCSERE ÉS AZ INTÉZMÉNYI ÁTALAKULÁSOK

A színházi szféra elitjének átalakulása, ami a szférán belül és kívül is rendkívül sok vitát kiváltott, a 2006-os önkormányzati választások után kezdődött, amelyeket a Fidesz nagy arányban megnyert. A politikai változás tekinthető tehát annak a külső ingernek, amelynek hatására a mező erőviszonyai változni kezdtek. A 2006 után lejáró vidéki színházigazgatói mandátumok esetében a diskurzus szinte minden esetben „politikai kinevezettekről" szólt,[52] többnyire (bár nem mindig) azzal az érvvel támasztva alá ezt a minősítést, hogy a fenntartó önkormányzat döntése nem egyezett meg a szakmai ajánló bizottságok véleményével.

[51] Az elemzett dokumentumokban a felmerült témák megoszlása a következőképpen alakult (zárójelben az adott címkével bekódolt szövegrészek száma): elitcsere (146), megosztottság (130), (politikai) hatalom (88), finanszírozás (71), egyetem (45), ideológia (44), NKA (26), reputáció (21), függetlenség (17), politikai színház (15).

[52] Pl. 2007, Szolnoki Szigligeti Színház, Balázs Péter; 2008, Kecskeméti Katona József Színház, Cseke Péter; 2008, Győri Nemzeti Színház, Nagy Viktor; 2010, Veszprémi Petőfi Színház, Oberfrank Pál.

> Én, úgymond, egy szocialista időszakot csináltam végig, néhány vezető döntése alapján. Most viszont úgy látom, országos tendencia, hogy aki ezt az időszakot végigcsinálta, azt le kell cserélni – függetlenül attól, hogy milyen minőséget hozott létre. Bizonyos értelemben még büszke is lehetek magamra, hogy ilyen fontos nekik, hogy lecseréljenek.[53]

Az új kinevezettek általában nem kísérleteztek azzal, hogy tagadják politikai kötődéseiket, inkább „beleálltak" ebbe a narratívába, azzal érvelve, hogy a színházigazgatói kinevezések mindig is politikafüggők voltak és lesznek, csupán egy álságos kettős mérce érvényesül a szakmán belül:

> Számított a támadásokra, amikor nyert? – Igen, hiszen a szolnoki színház egy vár, ami elesett.[54]

> Mondjon egy esetet, amikor ez a metódus igazgatói kinevezésnél nem érvényesült. Mindenütt, minden egyes vezetői kinevezésnél így van. Az átkos rendszerben is, azt követően is, minden egyes alkalommal.[55]

> Igen, akkor is, végig, politikai kinevezettek voltak, csak ők ezt nem mondják magukról, csak amikor már nem azok lettek, mondjuk igazgatók, akik az ő barátaik, akiket ők gondoltak, attól kezdve azok persze politikai kinevezettek. Na most én, magamról csak annyit, hogy igen, én is az vagyok! Politikai kinevezettek vagyunk, de ők is azok. Mindenki az.[56]

[53] Tompa Andrea: *Időszerűtlen kérdések*. Interjú Csizmadia Tiborral http://old.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36012:idszertlen-kerdesek&catid=52:2011-marcius&Itemid=7.

[54] Tóth Berta: *Nem a szutyok oldalán állok*. Interjú Balázs Péterrel. http://www.szinhaz.hu/interjuk/40366-nem-a-szutyok-oldalan-allok.

[55] Dömötör Ági: Jön a remény színháza – interjú az új egri színházigazgatóval. http://www.origo.hu/kultura/20110325-a-remeny-szinhaza-blasko-balazs-az-egri-gardonyi-geza-szinhaz.html.

[56] Interjú egy vidéki színház igazgatójával.

Ezzel ellentétben a régi, lecserélt elit tagjai egy teljesen más narratívát használtak: a szakmaiság vs. politikai elkötelezettség ellentétpárt, tagadva azt az álláspontot, hogy két politikai tábor közötti harc folyna a színházakért:

> Tulajdonképpen annyi történt, hogy, fontosabb szempont volt a szakmaiság helyett, belépett az, hogy a mi kutyánk kölyke legyen a színház vezetője (…) szóval hirtelen megjelentek azok a színigazgatók, akiknél fontosabb volt az, hogy politikailag mit jelentenek.[57]

> A manipulált pályázati döntések kendőzetlenek lettek, focihaverok és politikai kliensek kerültek pozícióba.[58]

Az elit cserélődését elősegítették a színházi mezőn belül újonnan szerveződő intézményi struktúrák is. 2008-ban megalakult a Magyar Teátrumi Társaság, amely a fideszes önkormányzattal rendelkező vidéki városok színházainak tömörüléseként indult, élén Vidnyánszky Attilával, korábban a Beregszászi Illyés Gyula Nemzeti Színház, ekkor pedig már a Debreceni Csokonai Színház igazgatójával, aki idővel az elitváltás egyik kulcsfigurája lett. A társaság önmagát a „nemzeti gondolattal azonosuló" színházak szervezeteként határozta meg, amelyeknek korábban nem volt megfelelő képviseletük, és ezt – tehát a politikai alapon való szerveződést – hasonlóan látták az ellenfeleik is:

> Kimondható, én is része vagyok ennek, hogy 2006 után, a Vidnyánszky meg a Teátrumi Társaság megjelenésével, hogy nem lehetett azt tovább fenntartani, hogy van egyfajta demokrácia, ami kialakult, egy többpártrendszer, és a kultúrában képtelen kialakul-

[57] Interjú egy vidéki színház volt igazgatójával.

[58] Koltai Tamás: Nálunk feketelistán van a nemzetközi hírű magyar név. http://nol.hu/kultura/a-szinhaz-mint-nem-esemeny-1524625.

> ni, a nemzeti gondolat mellett nem volt színház, ha végiggondolja az ember annak a korszaknak az igazgatóit, nincsenek nemzeti érzelműek. Most már van olyan rengeteg, akik jobboldaliak.[59]

> A Magyar Teátrumi Társaság dacszövetség a Magyar Színházi Társaság ellenében, egyfajta visszavágás eszközeként jött létre.[60]

Ekkor kezdett teret nyerni az a diskurzus, amelyben egyértelműen szembekerültek egymással a mező inkumbens, illetve kihívó szereplői. A megosztottságot jól mutatja az a két teljesen eltérő narratíva, amelyet a mező működéséről alkottak a szemben álló felek. A kihívók saját narratívájukat a II. világháború utáni drasztikus elitváltásig és a szocialista rendszer évtizedeit meghatározó ideológiáig vezették vissza:

> Én azt nem tudom, a kívülálló számára mennyire világos a probléma, hogy ez nem egy mondvacsinált dolog, hogy tényleg évtizedek múltak el úgy, hogy bizonyos szerzőket nem vettek elő. Ez a fajta gondolkodás szisztematikus kiirtásra került. Például az, hogy Isten létén gondolkozz. És azért ezt le lehet ám rombolni úgy, hogy utána már nem is vagy befogadó ezekre a darabokra. Csak a hagymaszagúról gondolod azt, hogy művészet. Vagy az mennyire látszik, hogy tényleg van egy ilyen megmondókör.[61]

Ebben a narratívában a szocializmus idejében pozícióba került – tehetséges, ám ideológiailag kontraszelektált – elit a saját képére formálta az egész szférát. A történeti levezetésben mindkét oldal számára komoly szerepet játszik a mitikussá vált Kaposvár-jelenséghez, azaz a Kaposvári Csiky Gergely színház Kádár-kori „nagy korszakához" és az onnan kinövő pozicionális és reputációs nemzedéki elithez való viszonyulás.

[59] Interjú a Magyar Teátrumi Társaság tisztségviselőjével.

[60] Koltai Tamás: Nyílt levél Vidnyánszky Attilához. *Élet és Irodalom*, LV. évfolyam 1. szám, 2011. január 7.

[61] Interjú egy vidéki színház igazgatójával.

> A kaposvári számított a „bezzeg színháznak". Ma is etalonként kezeli az a kör, amelyet én „úgynevezett szakmának" hívok, amely önmagáról állítja, hogy egyedül ő képviseli a szakmaiságot, amely megítéli, ki a színész, ki a rendező, mi a színház, meghatározni véli az elméleti és eszmei mezsgyéket.[62]

Ezt a meghatározó jelentőségű, később a Színház- és Filmművészeti Egyetemen is nagy befolyást szerzett (és ezért a kihívók által Kaposvár–Budapest-tengelyként is emlegetett) elitkört a szféra egyik legnagyobb tekintélyű kritikusa „a mainstream színházi hagyományt képviselő minőségi színházcsinálók klubjaként"[63] írta le. Emblematikus tagjai többek között Babarczy László (1991 és 1994 között az SZFE rektora), Székely Gábor (2001 és 2006 között rektor), Ascher Tamás (2006 és 2011 között rektor) vagy Zsámbéki Gábor (1989–2010-ig a Katona József Színház igazgatója). Ugyanerre a körre utalt Vidnyánszky Attila elhíresült megfogalmazása, amely szerint a magyar színházi életet maffiaszerű képletek jellemzik.

Míg tehát a kihívók narratívája szerint a színházi elit belterjes, zártkörű, elitista, és csak egyféle színházfelfogást fogad el, addig az inkumbens elit tagjai szerint a Teátrumi Társaság alapítói sértett, frusztrált, az elittel szemben *ressentiment*-t érző, magát Vidnyánszkyt leszámítva tehetségtelen emberek.

> Vidnyánszkyékat azonban kezdettől fogva a sértettségből fakadó gyűlölet és a hatalomvágy vezette.[64]

Az egymással szemben álló felek stratégiája tehát eltérő: míg a régi elit a mezőt (a rendszerváltás óta) autonóm szerveződésűnek tartja,

[62] Tóth Berta: Fölbomlott a rend. Interjú Blaskó Balázzsal. http://szinhaz.hu/budapest/39846-blasko.

[63] Koltai Tamás: Nyílt levél Vidnyánszky Attilához. *Élet és Irodalom*, LV. évfolyam 1. szám, 2011. január 7.

[64] Karsai György: „…és aztán a sötétség" https://szinhaz.hu/2015/04/21/_s_aztan_a_sotetseg_karsai_gyorgy_irt_poszt-ugyben

a kihívó elitcsoport mezőspecifikus kulturális tőkéjét viszont megkérdőjelezi, heteronóm (politikai) tőkéseknek tartva őket, addig a kihívók az egész mező szerveződési elvének autonómiáját vonják kétségbe, ezzel legitimálva a saját maguk által kívülről bevont politikai tőkét.

A kihívó elitcsoport tehát a Teátrumi Társaságban intézményesült. Tagjai felismertek és megragadtak egy a szférán kívülről jövő lehetőséget (a politikai változásokat). Szervezetük politikai támogatást kapva gyorsan a Színházi Társaság konkurensévé nőtt.[65]

A 2006 és 2010 közötti intézményi változásokat az 5.2. ábra összegezi.

5.2. ábra. Intézményi változások a magyar színházi mezőben 2006 és 2010 között

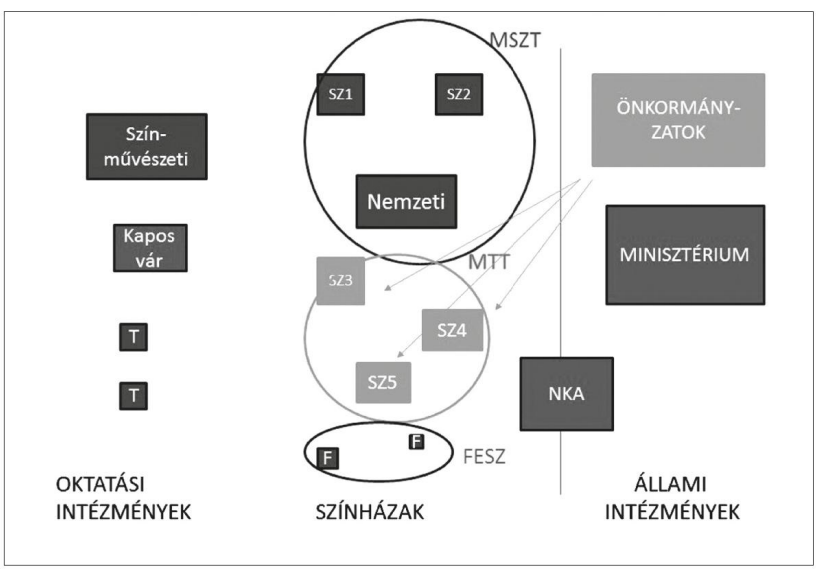

[65] Az MTT 2017. évi tagintézményeinek listája: http://magyarteatrum.hu/sites/default/files/kepek/taglista_2017_0.pdf.

A szférát érintő intézményi változások második üteme a 2010-es parlamenti választások után, a Fidesz kormányra kerülésével kezdődött el.

A változások tágabb kultúrpolitikai kontextusa ebben az időben a Magyar Művészeti Akadémia Alaptörvénybe írása, kultúrpolitikai jogosítványokkal és az azokhoz rendelt anyagi erőforrásokkal való felruházása, valamint a „liberális kánon" átírására tett kísérletek (lásd 1. fejezet). A kulturális erőforrások és pozíciók újraosztására irányuló kormányzati szándék szimbolikus diszkurzív kifejeződése Kerényi Imre színházrendező és miniszterelnöki biztos sokat idézett kijelentése:

> A balliberális oldalnak meg kell barátkoznia azzal, hogy hét szűk esztendő következik számukra a kultúrpolitikában.[66]

A második Orbán-kormány időszakának a kulturális elitcsere szempontjából kitüntetett jelentőségű eseménye volt a Nemzeti Színház igazgatóváltása. Ez a poszt szimbolikus jelentőségű, és az azt betöltő személy a színház fennállása óta politikai viták tárgya. A kilencvenes évek vége óta a politikai vitát a színházépület ügye tette még hevesebbé. 2008 óta Alföldi Róbert töltötte be az igazgatói posztot, akinek igazgatása alatt a színház kritikai és közönségsikere folytán a mezőben a korábbi éveknél nagyobb reputációt ért el. Alföldit mandátuma alatt számos politikai támadás érte, főként a Jobbik részéről, parlamenti interpellációk formájában is. A Nemzeti Színház előtt tüntetések és ellentüntetések zajlottak. Az igazgatót, annak ellenére, hogy a médiában éveken át találgatások folytak erről, nem váltották le posztjáról, mandátuma lejártának közeledtével azonban Vidnyánszky Attila, az új elitfrakció vezető alakja „bejelentkezett" az igazgatói posztért, majd meg is nyerte a kiírt – és a korábbi pályázatokhoz hasonlóan előre lejátszott – pályázatot. A pályázat lebonyolítása újra fellobbantotta a színházigazgatók kinevezésének

[66] https://magyarnemzet.hu/archivum/kulturgrund/het-szuk-esztendo-jon-a-balliberalis-oldalnak-4132606/

folyamatáról szóló vitát, amely a mező autonómiája szempontjából már korábban is kulcsfontosságú témának számított. L. Simon László, a Fidesz kultúrpolitikusa állást foglalt az álságosnak tartott pályázati rendszer ellen:

> De igen, kitartok amellett, hogy ha a fenntartó egy jól működő intézményvezetőt továbbra is a bizalmával akar kitüntetni, vagy egy nemzetközi tekintéllyel rendelkező embert akar meghívni, ne írjon ki csak azért pályázatot, hogy utána őt is és másokat is fölöslegesen futtasson.[67]

Mindazonáltal a Nemzeti igazgatóváltása az MMA mellett a ciklus legnagyobb kultúrharcos politikai ügyévé vált, nem elsősorban Vidnyánszky, hanem Alföldi személye miatt. Emlékezetesek a külföldi színtársulatok kiállásai, valamint a nézők demonstratív sorban állása a színház utolsó évadának jegyeiért. Alföldi az események folyamán politikai mártírrá és egyben az egyik legnagyobb reputációjú véleményformáló értelmiségivé vált (lásd 3. fejezet), és az ekkor gyűjtött politikai tőkéjét azóta is sikeresen használja különböző közéleti kérdésekben való megszólalásaikor.

> Vannak ezek az ikonszerű alakok a közéletben, és tetszik, nem tetszik, te is ez vagy, ez lettél. Várják az emberek, hogy mondj valamit.[68]

A politikai hatalom szempontjait megfogalmazó elemző is hasonlóan látja a Nemzeti-ügy következményeit:

> Alföldi ma kétségtelenül zászló a baloldal számára, önértelmezése szerint merészen mutatva fel a politikai közösség igazságát, másfelől

[67] Zöldi Blanka: Túl nagy nyugalomra nem számíthatunk – interjú L. Simon Lászlóval. http://www.origo.hu/kultura/20140530-interju-l-simon-laszlo-korabbi-kulturalis-allamtitkarral.html.

[68] D. Tóth Kriszta: Elviszlek magammal – Alföldi Róbert. https://www.youtube.com/watch?v=qZQNkUVEAPU.

> inger a jobboldal számára, hogy az ne hagyja veszni, hanem egyenesen védje meg a maga értékeit, morális tartását az értékrelativista nihilizmus újabb és újabb támadásaival szemben.[69]

A Nemzeti Színház a szféra egyik legnagyobb presztízsű intézménye. Igazgatósága önmagában is reputációt növelő, de az adott esetben mind Vidnyánszky, mind Alföldi esetében látható volt, ahogy a poszt reputációjuknak egyben politikai dimenziót is kölcsönzött. Azonban míg Alföldi reputációs szempontból profitált mind a pozícióból, mind pedig annak elvesztéséből, Vidnyánszky esetében a pozíció elnyerése különös, de logikus módon – mivel a mezőben uralkodó értelmezés szerint mezőn kívüli tőke felhasználásával járt – szakmai reputációjának csökkenésével, kritikai recepciójának romlásával járt. Ugyanakkor, ezért mintegy cserébe, a színházi elit legnagyobb – formális és informális – hatalommal bíró, pozíciókat halmozó tagjává vált, aki a mező szereplői számára önmaguk pozíciójának meghatározása szempontjából megkerülhetetlen:

> Alföldi Róbert jobban állta az ütéseket, de láttam, mit gyötrődött Jordán Tamás és mit kap most Vidnyánszky Attila – okkal, néha ok nélkül. Persze Vidnyánszkynak óriási hatalma van, a jobboldali politikusok kikérik a véleményét, az emberei ülnek a színházi bizottságban és fontos döntéseket hoznak. Nem szerencsés, ha egy színházi embernek ekkora a hatalma, de nem példa nélküli. Mondhatnám Major Tamásét az ötvenes években, és halkan meg-

[69] Századvég Szakpolitikai monitoring, *Kultúrpolitika* 2013. harmadik negyedév. http://tasz.hu/files/szazadveg-tanulmanyok/NFM_201310/NFM02_DOK_201310_KULT_free.pdf. A *Századvég* anonim elemzője egyébként azt a tanácsot adja a kormánynak, hogy ne fogadja el ezt az értelmezési keretet, azaz ne menjen bele a kultúrharcba, mert az az elit belügye, a választópolgárok azonban általában nem így közelítik meg a kulturális ügyeket. A kormányzati think tank ugyanis még olyan, nüansznyinak tűnő kérdéseket is megkutatott, mint például, hogy „Sérti-e az Alföldi-féle István, a király rendezés a nemzeti büszkeséget?" – és a válaszadók nagy többsége szerint nemmel válaszolt.

> jegyzem, a barátomé, Babarczy Lászlóé is ilyen volt – rektorként a színművészetin, közben vezette az Objektív Stúdiót, igazgatta a kaposvári színházat, majd később tanszéket alapított a kaposvári egyetemen.[70]

Vidnyánszky Attila ugyanis a színházi felsőoktatásban is fontos szereplővé vált. 2010 után a Kaposvári Egyetem színészképzésének vezetését vette át politikai támogatással, ami, a Magyar Teátrumi Társasághoz hasonlóan, egyfajta, a pesti Színház- és Filmművészeti Egyetem melletti párhuzamos intézmény kiépítéseként, elfoglalásaként értelmezhető:

> Nem akart felépíteni egy intézményt, mert rájött, hogy az nagy munka. És kettő színészképző intézmény volt, az egyik a pesti Színmű, ami egy egész egyetem, oda bepróbálkozott ő, és nagyon gyorsan lepattant róla, tehát világos volt, hogy azt nem lehet csak úgy einstanddal bevenni. Kaposváron viszont akkor még a Művészeti Karon egy színházi tanszék volt csak. Nagyon jó élet volt, és akkor a Vidnyánszky egyszer csak ezt kinézte magának.[71]

Maga Vidnyánszky is az SZFE-hez képest, azzal szemben határozta meg új intézménye céljait, miközben egyben a reputáció kapuőreit, a kritikusokat is támadta:

> Azért kezdtünk bele a kaposvári színművészeti egyetem felépítésébe, mert azt szeretném, ha szabad szellemű, egyenes gerincű fiatalok kerülnének ki onnan. Olyanok, akiknek nem az igazodási vágy a vezérelvük, akik tudják a kritikákat a helyükön kezelni, ahogy a magukat királycsinálónak tartó kritikusokat is. Nem a budapesti

[70] Szemere Katalin: „Nem szerencsés, ha egy színházi embernek ekkora a hatalma." Interjú Bálint Andrással. http://nol.hu/kultura/alakitast-vallalok-1570951.

[71] Interjú a Kaposvári Egyetem volt oktatójával.

> egyetem színvonalát kérdőjelezem meg, hanem azt állítom, hogy az egyfajta gondolkodást plántál bele a diákokba, és ezen túl szeretnénk lépni Kaposváron.[72]

A kaposvári képzés átvételét az egyetemi élet szigorú törvényességi szabályai miatt munkaügyi perek, törvénytelen, illetve törvénymódosítással elért kinevezések és egyéb normasértések kísérték. Következésképpen azonban a budapesti egyetem esetében ekkor még nem történt politikailag motivált elitcsere, és az SZFE a diszkurzív kormányzati támadások[73] ellenére a 2010-es években is megmaradt a korábbi elit fellegvárának.

A 2010-es önkormányzati választások után a főváros is fideszes vezetést kapott, aminek következtében nagy figyelem kezdte övezni a lejáró budapesti színházigazgatói mandátumokat is. Heves polémiát váltott ki az Új Színház élére egyértelműen politikai kinevezettként került, szélsőjobboldali nézetei miatt a színházi elitben szalonképtelennek tartott, bár színészként elismert Dörner György kinevezése.[74]

A Nemzeti Színházon kívül ez volt az egyetlen olyan igazgatóváltás, amely – leginkább Csurka bevonása miatt – nemzetközi sajtóvisszhangot is kiváltott. Az ezt követő időszakban azonban a fővárosi közgyűlés a legtöbb esetben az inkumbens igazgatókat vagy azok saját utódjelöltjeit támogatta, amit a szféra a jelenlegi status quo jóváhagyásaként értékelt:[75]

[72] Vidnyánszky Attila, *Magyar Idők*.

[73] 2014-ben Az Új Színházban tartott Keresztény Színházi fesztiválon Kerényi Imre miniszterelnöki megbízott egy kerekasztal-beszélgetésen úgy fogalmazott: „Ha én lennék az alkirály, elvenném az SZFE-től a színészképzés jogát a pénzzel együtt." (https://www.youtube.com/watch?v=DPRXCdFxWI8)

[74] Dörner pályázatában szerepelt a „degenerált, beteg liberális hegemónia" megszüntetésének célja, és Csurka István író és volt szélsőjobboldali politikus intendánsként való foglalkoztatása is. Dörner az első évadban Csurka antiszemita drámáját, a *Hatodik koporsót* tervezte bemutatni, amitől aztán Tarlós István fideszes főpolgármester negatív véleményét megismerve elállt.

[75] A *Századvég* készített például arról is közvélemény-kutatást, hogy a Vígszínház igazgatói posztján Eszenyi Enikőt vagy Balázs Pétert látnák-e szívesebben

> Meg érdekes, hogy vannak ezek a budapesti nagy színházak, akik tartják magukat, valószínűleg van egy határ, amit nem lehet meglépni. (…) De hogy kicsit úgy tűnik, hogy ezek, vagy a Katona vagy az Örkény, tehát megvannak azok a helyek, ahol már be sem adja senki sem a pályázatot, tehát hogy világos, hogy azokat meghagyják, ahogy a legtöbb vidéki színház már szépen lassan átjátszódott valakinek a kezére.[76]

Úgy tűnt tehát, hogy a pozicionális színházi elit cseréje egyelőre lezárult. Az alábbi táblázatok a 2006 és 2016 közötti elitcsere számszerűsített eredményét közlik. Az elitcsoportok közötti cirkuláció azt jelenti, hogy az adott színházat Magyar Teátrumi Társulathoz tartozó igazgató vette át. Amennyiben csak igazgatóváltás történt, de a fenti kritérium nem teljesült, úgy nem számítottam elitcsoportok közötti cirkulációnak a váltást. E számításmóddal 16 vidéki színházból 12-ben történt cirkuláció.

5.1. táblázat. Elitcsoportok közötti cirkuláció a vidéki színházak[77] igazgatói posztjain

A cirkuláció első köre (2006–2009)	Békéscsaba, Debrecen, Eger, Kaposvár, Kecskemét, Sopron, Székesfehérvár, Szolnok
A cirkuláció második köre (2010–2016)	Pécs, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg
Nem történt cirkuláció	Miskolc, Nyíregyháza, Győr,[1] Szeged,[2] Szombathely

[1] Ebben a színházban 2007–2009 között politikai kinevezettnek tartott igazgató regnált, ezután azonban az önkormányzat felmentette, és egy helyi, a társulatban dolgozó művészt neveztek ki igazgatónak.

[2] Speciális eset: a vizsgált időszakban egyedül ez a vidéki nagyváros nem rendelkezett fideszes városvezetéssel.

az emberek. Eszenyi nyert még a Fidesz-szavazók körében is. http://tasz.hu/files/szazadveg-tanulmanyok/NFM_201310/NFM02_DOK_201310_KULT_free.pdf.

[76] Interjú egy független társulat dramaturgjával.

[77] Állandó társulattal rendelkező prózai, állami vagy önkormányzati fenntartású kőszínházak.

Ugyanezen logika alapján igyekeztem a Budapesten található színházakat is besorolni (5.2. táblázat). Itt látszik, hogy a nagy művészszínházak élén nem történt elitcsoportok közötti váltás, még ha volt is erre kísérlet (a Vígszínház esetében).

5.2. táblázat. Elitcsoportok közötti cirkuláció a budapesti színházak[78] igazgatói posztjain

Elitcsoportok közötti cirkuláció 2010–2016	Nemzeti Színház, József Attila, Új Színház
Nem történt cirkuláció	Katona, Örkény, Radnóti, Vígszínház, Madách[1]

[1] Szinte csak zenés darabokat játszó színház, egy-két prózai darab miatt tettem fel a listára.

A SÍRÓ HARMADIK: A FÜGGETLEN TÁRSULATOK ÉS AZ ÁLLAMI FINANSZÍROZÁS

A színházi szféra egyik legnagyobb – és az elit kitermelődésével is összefüggő – belső konfliktusa a független (vagy alternatív) és a kőszínházi szféra viszonya, mely a színházról szóló diskurzusban erősen összekapcsolódik a szféra állami finanszírozásának kérdésével. A független szférához való hozzáállás a politikai hatalom részéről finanszírozási és ideológiai értelemben egyaránt neuralgikus pont, amit az előadó-művészeti törvény ügye is mutat. A törvény 2011-es, a kihívó elitcsoport által kezdeményezett módosítása[79] kapcsán a legnagyobb vitát a független társulatok kezelése okozta. A 2008-ban elfogadott eredeti törvénybe ugyanis bekerült, hogy a színházaknak adott támogatás legalább 10 százalékát minden évben a független társulatok

[78] Állandó társulattal rendelkező prózai, állami vagy önkormányzati fenntartású kőszínházak. (Így nem szerepel a Thália, amelynek az adott időszakban nem volt saját társulata, vagy a Játékszín, amely 2012 óta magánszínház.)

[79] 2011. évi LXXXVI. törvény az előadó-művészeti szervezetek támogatásáról és sajátos foglalkoztatási szabályairól szóló 2008. évi XCIX. törvény módosításáról.

támogatására kell fordítani. Ez a rendelkezés adott valamiféle intézményes keretet a független szférának, beemelve azt a finanszírozási rendszerbe, ami egy független színházi boomot eredményezett a következő években. A törvény módosítása azonban kivette a garantált 10 százalékos minimum szabályát, ami a függetlenek számára jelentős érdeksérelmet okozott szimbolikus és anyagi értelemben egyaránt. A korábbi évekhez képest sokkal bizonytalanabb helyzetbe kerültek, költségvetési okokból pályázaton elnyert támogatásaik zárolása is előfordult.

A független társulatok az intézményes hierarchiában alul helyezkednek el, ám a legjelentősebb társulatok vezetői (pl. Schilling Árpád, Pintér Béla, Bodó Viktor) a színházi szféra reputációs elitjének tagjai: szakmailag elismert, díjazott alkotók voltak. Szakmai szervezetük, a FESZ állásfoglalásai kultúrpolitikai ügyekben rendre az MSZT álláspontjához álltak közel, politikai szempontból tehát a régi elit szövetségeseinek számítottak. Ugyanakkor, intézményes értelemben, saját percepciójuk szerint nemcsak az új, a politika által támogatott, hanem bizonyos szempontból a régi pozicionális elittel (a kőszínházi igazgatókkal és rendezőkkel) is szemben álltak, rivális frakciót alkotva:

> Korábban is volt a kőszínházak részéről egy bizalmatlanság, nem örültek, ha a színészek kimentek a független területre dolgozni, nem örültek annak, hogy tehetséges színészek vagy rendezők oda elvándorolnak. (…) Tehát amikor a Vidnyánszky megjelent, akkor tulajdonképpen erre a létező szakmai alapú, mert én ezt nem mondanám ideológiainak, tehát valamilyen szakmai alapú, a féltékenységből, a kicsinyességből, a nem tudom, mindenféléből összegyúrt dolog volt, generációs dolog is, szóval ott volt egy komoly generációs szakadék is. Hát, azért mindenképp egy húsz év különbség volt a jelentős kőszínházi rendezők és a jelentős független rendezők között. De a Vidnyánszky megjelenésével ez hirtelen százezerre kapcsolt.[80]

[80] Interjú egy független társulat vezetőjével.

A régi elit szempontjából tehát a függetlenek is egy kihívó csoportot jelentettek, akik a mindenkori avantgárd szerepfelfogásának megfelelően kritizálják az előző generáció színházfelfogását, ebből a szempontból egy kalap alá véve a politikailag egyébként megosztott kőszínházi elitet:

> Tehát tulajdonképpen bizonyos szempontból a Vidnyánszky egyébként kiszolgálja a Zsámbéki, vagy egy ilyen régebbi motorosok igényeit is, mert olyan szinten ragaszkodik a színháznak ehhez a mondjuk ilyen negyvenévnyi felfogásához, hogy amit pont a Kádár-rendszerben megismertünk színházként a színész–néző viszonyban, a színészek munkájában, a rendező pozíciójában, stb., stb., tehát annyira konzerválja ezt, hogy ez tulajdonképpen egy korábbi, inkább balosnak tekinthető társaságnak is pozitív.[81]

A függetlenek azonban, politikai támogatás híján, sőt annak sokkal inkább az ellenszelében, 2010 után nem jelentettek valódi kihívást az elit számára, ellenben közülük kerültek ki a színházi mezőn belüli átrendeződés leghangosabb kritikusai, a „politikai színház" művelői. Attitűdjüket jól fejezi ki Pintér Béla bonmot-ja, amely szerint az előző kormányzat pénzt adott, ez pedig témát. A döntéshozó pozícióban lévő új elittagok azonban úgy fogták fel, hogy a függetleneknek adott támogatással a saját – igazságtalan – kritikájukat finanszíroznák meg, miközben nemzetközi összehasonlításban a független szféra továbbra is jelentős támogatást kap, elitje pedig szakmai sikert élvez:

> Máté Gábor meghívja a Katona József Színházba rendezni, ő elvállalja, és senki nem mondja azt, hogy ne legyen emiatt, először is Máté Gábort újra megválasztották színházigazgatónak, ebben a kurzusban, egy fideszes többségű főpolgármester vagy városvezetés mellett. Másodszor is a költségvetési forrása nem csökkent. Har-

[81] Uo.

> madszor, senki nem mondja meg neki, hogy kit hívhat meg rendezni meg kit nem, Schillinget meghívja rendezni, meghívja, hogyha elmegy, elmegy – elment. Senki nem mondja neki, hogy a Schillingnek ne adjon pénzt a rendezéséért.[82]

Az intézményeken belüli autonómia valóban nem csorbult, a Katonában nagy sikerrel játszották Pintér Béla *A bajnok* című darabját is, ami egy vezető kormánypárti politikusról közszájon forgó pletykát dolgozott fel.[83] A finanszírozási nehézségek ugyanakkor elismert társulatok (pl. Szputnyik) feloszlásához vezettek. Schilling Árpád végül 2014-ben, társulata támogatásának megkurtítása ellen tiltakozva, performance keretében széttépte a pályázati papírt, így fejezve ki, hogy nem kér többet az államtól pénzt.[84]

A finanszírozási kérdések azonban nem csak a független társulatok esetében alapvető fontosságúak. A kőszínházak vezetői pozíciói mellett ez az a pont, ahol a szféra működésébe leginkább bele lehet szólni kívülről. Az NKA szakmai kollégiumok segítségével működő pályázati rendszere eredetileg éppen a kulturális mező autonómiáját hivatott biztosítani, habár az erőforrásoknak a mező szereplői között való elosztása eleve rendkívül konfliktusos:

> Ebben az értelemben a legdemokratikusabb formája az, hogy egyes szakmák megpróbálják a rájuk vonatkozó elosztásokat, pénzeket és a pénzek mellett levő koncepciókat, művészeti irányzatokat ma-

[82] Interjú egy Fideszhez köthető kultúrpolitikussal.

[83] A fennmaradó autonómia és sokszínűség képét ugyanakkor árnyalja a Krétakör társulat KEHI-vizsgálatának ügye. A kormányzati értelmezés szerint a társulat pártpolitikai célokra (Lázár János elleni tüntetés) használta a támogatást, így politikai ellenfélként kezelendő. Azonban ez már nem kifejezetten kultúrpolitikai ügy, a Norvég Civil Alaptól támogatást kapott, baloldalinak tartott civilszervezetek működési szférájuktól függetlenül, közvetlenül miniszterelnöki utasításra kaptak soron kívüli kormányzati ellenőrzést.

[84] https://www.youtube.com/watch?v=-7Rv_P9Nvgk.

> guk eldönteni – harcban. Ez soha nem sima ügy. Ez gyűlölködéssel, ütközéssel, mindennel együtt jár, és ez így volt ebben a húsz-egynéhány évben is.[85]

Igen fontos tehát, hogy kik kerülnek a szakmai kollégiumok döntéshozói pozícióiba, akiket 2015 előtt fele arányban szakmai szervezetek, fele arányban pedig a minisztérium delegált. A Magyar Teátrumi Társaság térnyerése itt is megmutatkozott, és már a kollégiumi szinten a pénzek allokációjának megváltozásához vezetett:

> Nem tudom, régen hogyan működött a döntéshozatal, most tudom, hogy abszolút úgy történik, hogy egyet nekem, egyet neked. Tehát hogy le van osztva, és teljesen világos az, hogy ilyen kis megegyezések vannak, tehát hogy csomó esetben nem a tartalmat nézik, hanem azt nézik, hogy ki adta be.[86]

Az NKA története során többször változott a rendszer, például abban, ki az alap elnöke, mennyi az általa saját jogkörben elosztható miniszteri keret, évente kell-e pályázni, vagy hosszabb időszak is megengedett, stb. 2015 folyamán a kollégiumok összetételében fontos, a kultúrpolitika irányába illeszkedő változás történt: a Magyar Művészeti Akadémia jogot kapott az államtól a küldöttek egyharmadának delegálására, mely döntés ellen a delegáló szakmai szervezetek nyílt levélben tiltakoztak.[87] A kormányzat érvei szerint az MMA bevonása éppen hogy az autonómia növelését jelentette, hiszen így kétharmadra nő a kulturális szféra által delegáltak aránya, az ellenoldal szerint azonban ellenkezőleg. Az NKA munkájában régóta részt vevő, a régi elithez tartozó interjúalany szerint azonban nem annyira a jelölő szervezet számít, mint inkább a küldött személye, nevezetesen éppen az,

[85] Interjú Harsányi Lászlóval, az NKA volt vezetőjével.

[86] Interjú egy független társulat dramaturgjával.

[87] http://mno.hu/kulturpolitika/levelet-irtak-a-muveszek-a-lex-fekete-ellen-1313365.

hogy rendelkezik-e szakmai reputációval, ami annak garanciája, hogy betartja a mező normáit:

> És most érzékelhető egy olyanfajta, most azt mondom, a politika részéről érzékelhető egy olyanfajta figyelem, hogy megpróbálják ilyen kétlelkűen csinálni ezt, nevezetesen, hogy bár az MMA ebbe belejön, és ezt én helytelenítem, hogy egy ilyenfajta szervezet belejön, ugyanakkor azt meg látom, hogy az MMA delegáltjai, azok a szakmában megbecsült emberek. Tehát most a kollégium, konkrétan X. és Y., mind a kettőjük olyan, hogy egy szavam nem lehet, sőt azt gondolom, hogy nagyon jól fogunk tudni együttműködni, sőt tulajdonképpen én ezért vállaltam el az elnökséget is, mert bár ismerem ezeket a folyamatokat, akkor nem vállaltam volna el, hogyha egy olyan összetételű NKA-s kollégium jött volna létre, amivel nem tudtam volna azonosulni.

A 2010 utáni intézményi változásokat az 5.3. ábra foglalja össze. A fenntartói oldalon az önkormányzatok mellett a minisztérium is „színt váltott", ami az NKA bizottságait is átszínezte, mindez beavatkozási lehetőséget adott az intézményvezetői pozíciók és az állami támogatások elosztásába. Az MTT megalakulásával az MSZT erős riválisra tett szert, a felsőfokú oktatási intézmények közül a kaposvári színészképzést átvette a Vidnyánszky Attila vezette lobbicsoport.

5.3. ábra. Intézményi változások a magyar színházi mezőben 2010 és 2016 között

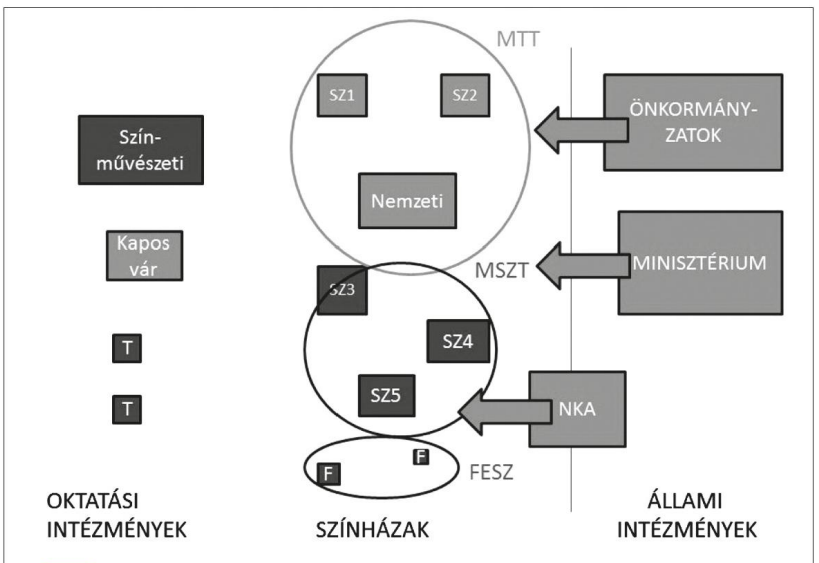

REPUTÁCIÓS MARKEREK: ÁLLAMI KITÜNTETÉSEK ÉS SZAKMAI DÍJAK

A kitüntetések mindig is terepei voltak a reputációs küzdelemnek. Az állam által odaítélt díjak a kulturális mező és a hatalmi mező határán helyezkednek el, jelezve a kulturális mező értékeinek a hatalom általi elismerésését. Az ilyen kitüntetések egyszerre jelenítik meg a kulturális mezőbeli pozíciót (a szakmai albizottságok véleménye által), valamint a kormányzat kultúrpolitikai szempontjait. Minél magasabb a kitüntetés, odaítélésében – és értékelésében – annál inkább megjelennek a kulturális mezőn kívüli politikai szempontok is. A Kossuth-, illetve Széchenyi-díjak történetét feldolgozó mű szerint 1989 után a kifejezetten politikai, kulturális teljesítmény által meg nem érdemelt díjazás elszigetelt esetekben valósult csak meg (Gyuricza–Móritz–

Szalay 2008). Ugyanakkor a közéleti-politikai diskurzusban az elmúlt évtizedekben rendre felmerült a „holdudvarnak osztás" problémája, hiszen a színvonalas kulturális teljesítményt nyújtó művészek mindig többen vannak, mint a kiosztott magas állami elismerések. Ennek a diskurzusnak a talán leginkább manifeszt terméke az Alternatív Kossuth-díj. Ez egy prominens jobboldali értelmiségiek kuratóriuma által odaítélt, az adományozók saját értelmezése szerint civil díj, mely nem a politikai hovatartozást díjazza. Azért van rá szükség, mert az állami Kossuth-díj politikai elfogultság áldozatául esett. Cáfolja azonban ezt az értelmezést, hogy az Alternatív Kossuth-díjat Fidesz-kormányok idején (így 2010-től sem) nem osztják ki, mivel „olyan kormány van az ország élén, amely megpróbálja azokat a művészeket értékelni, akik megérdemlik a díjazást".[88] Valóban, a 2010 előtt Alternatív Kossuth-díjat kapott művészek közül 2011 után a legtöbben megkapták az állami elismerést is.

A színházi szféra elitjének egyik nagy tekintélyű tagja az alábbi interjúrészletben tulajdonképpen „kibeszél" abból az elit által használt narratívából, mely a szakmai albizottságokat – a politikai döntnökökkel szemben – a tiszta szakmaiság talaján álló testületként láttatja:

> Én azért törekedhetek párbeszédre, még ha ennek sokan nem is örülnek, mert benne voltam abban a Kossuth-díj-bizottságban, amelyik díjazta Blaskó Pétert. Az egyik fő érvem az volt, hogy ne csak az egyik oldalra osszunk díjakat (akkor még másik kurzus volt). Legyünk olyan elegánsak, és adjunk a másik oldalra is. Be kell látni, nem lehet tovább fokozni a feszültségeket, és gesztusokat kell gyakorolni.[89]

[88] https://hu.wikipedia.org/wiki/Alternat%C3%ADv_Kossuth-d%C3%Adj.

[89] Kovács Bálint: Mi együtt adtunk négy díjat Vidnyánszky Attilának. Interjú Jordán Tamással. http://www.origo.hu/kultura/egyfelvonas/20151224-interju-jordan-tamas-szinesz-igazgatoval-poszt-vidnyanszky-attila.html#.

A politikai megosztottság enyhítésére szánt gesztus azonban célellentétes hatást ért el: Blaskó Péter 2008-ban visszautasította a Kossuth-díjat, mert Gyurcsány Ferenc miniszterelnöktől nem akarta átvenni azt.[90] 2010 után a Fidesz-kormánytól kapta meg újra, számos más, a Fidesz mellett korábban kiálló művésszel (Vidnyánszky Attila, Kubik Anna, Balázs Péter, Reviczky Gábor) együtt.

A következő táblázat a „holdudvarnak osztott" Kossuth-díjakat összegzi. A 2010 után megsokasodott ilyen díjak közvetlenül a kormányváltás utáni éveket jellemzik, 2011-ben csak a Fideszt korábban nyilvánosan támogató művészek kapták meg ezt a díjat, 2012–13-ban is találunk még a díjazottak között egy-két ismerten jobboldalit, 2014-től viszont ez a gyakorlat, legalábbis a színházi szféra esetében, megszűnt. Tehát tulajdonképpen a kormányváltás környékén valóban a kulturális inga visszalengését láthattuk.[91]

5.3. táblázat. Kossuth-díjak politikai dimenziója a színházi szférában

	Összes Kossuth-díjas	*Ebből politikailag besorolható*[1]
2006–2010	26	4 (bal)
2011–2016	26	9 (8 jobb, 1 bal)

[1] Közéleti szerepvállalása, nyilvánossá tett politikai preferenciája alapján. Ez a mutató valószínűleg alábecsüli a valós számot, hisz az egymást személyesen ismerő közegben a nyilvánosan kevésbé ismert preferenciák, politikai kapcsolati hálók is ismertebbek. A táblázat ugyanakkor természetesen nem kíván arról értékítéletet megfogalmazni, hogy az adott művész kulturális teljesítménye alapján „megérdemelte-e" a díjat.

A médiadiskurzus tartalomelemzése azt mutatta, hogy különösebb feszültségeket a szférában a Kossuth-díj nem keltett, amihez az is hozzájárulhatott, hogy az Orbán-kormánnyal szemben valamilyen módon

[90] http://mno.hu/migr/nyilt-level-gyurcsany-ferenc-miniszterelnok-urhoz-377858.

[91] A Jászai-díjnak sokkal kevésbé van értelmezhető politikai dimenziója, mint a Kossuth-díjnak. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy 2010 óta négy MTT-s vidéki színházigazgató is megkapta a Jászai-díjat, ami tekinthető egy esetleges későbbi Kossuth-díj előszobájának is.

kritikus ismert színészek, rendezők (pl. Kulka János, Máté Gábor, de kivétel ez alól Alföldi Róbert) már a korábbi kormányzatoktól megkapták a Kossuth-díjat. A szintén ebbe az elitkörbe sorolható, a szakmailag egyik legelismertebb színházat vezető Mácsai Pál viszont 2014-ben nyerte el ezt az állami elismerést, ami értékelhető úgy, mint a Blaskó Péter esetéhez hasonló gesztus.

A belső, szakmai elismerésekkel kapcsolatban más a helyzet. A kapuőrök, azaz a Színikritikusok Céhe által évente adományozott Színikritikusok Díja esetében a 2006–2016-ig áttekintett 11 évadban 2015-ig nem fordult elő, hogy MTT-s színház előadása kapta volna a legjobb előadás, illetve a legjobb rendezés díját. Az elismert rendezők köre e díj esetében igen szűk: 3 román rendezőn kívül összesen 7 magyar rendezőt fed le (Zsótér Sándor, Mohácsi János, Bagossy László, Máté Gábor, Zsámbéki Gábor, Gothár Péter, Pintér Béla). Zsótér Sándor egymaga hatszor kapta meg a két díj valamelyikét. Ez a névsor semmilyen változást nem mutatott a 2010-es kormányváltással összefüggésben – a 2015-ös változás is mindössze annyiból állt, hogy Zsótér rendezni kezdett a Vidnyánszky-féle Nemzetiben, rögtön el is nyerve a 2015-ös és a 2016-os kritikusi díjat. Tehát ebben az elitkörben nemhogy elitváltás, de még generációs alapú kooptálás sem nagyon történt a vizsgált időszakban.

A legnagyobb feszültség az elitcsoportok között a POSZT, a szakma legnagyobb presztízsű fesztiválja körül mutatkozott. A fesztiválon nem csak a díjazás a fontos, már maga az előadások meghívása is presztízsértékű, ezért aztán fontos a válogatók személye, illetve a zsűri összetétele, akik a reputáció termelésében kapuőrszerepet töltenek be. A kihívó elitcsoport tagjai korábban erősen sérelmezték, hogy a versenyprogram válogatásában egyféle ízlés nyilvánult meg: habár Vidnyánszky Attila nemzetközileg elismert rendező, de 2010 előtt előadásai egyszer sem kaptak meghívást a fesztiválra. Az innovatív megoldást a kapuőrök lecserélése jelentette: 2012 és 2016 között a versenyprogram két válogatója közül az egyik a Magyar Teátrumi Társaság, a másik a Magyar Színházi Társaság delegáltja lett. 2015-ben botrány támadt az addig a két társaság közötti nem nyilvános kompromisszumokkal megoldott zsűribe való jelölés körül, a

MSZT-hez kötődő Színikritikusok Céhe jelöltje, Csáki Judit kritikus zsűritagságát az MTT megvétózta. Ebben az évben Vidnyánszky Attila négy díjat nyert el a – csonka, mert bizonyos társulatok, például a Mácsai vezette Örkény Színház által bojkottált – fesztiválon. Ezt követte egy új menedzsment kinevezése, amely a szemben álló feleket bevonva egy új szakmai tanácsadó testületet állított fel. Ez a testület, mely a válogatókról és a zsűriről dönt, intézményileg és ideológiailag is „patikamérlegen kimért egyensúlyon alapszik".[92] Ennek megfelelően a kutatás lezárásakor legutolsó – 2016-os – fesztiválon a fődíjat egy MTT-tag társulat (a Kecskeméti Katona József Színház, amelyet a fideszes kötődésű Cseke Péter vezet) nyerte el, azonban egy az inkumbens reputációs elithez tartozó rendező (Zsótér Sándor) rendezte előadással.

KÖVETKEZTETÉSEK: AZ ELITCSERE KÖVETKEZMÉNYEI A KULTURÁLIS MEZŐBEN

> *És tudunk reménykedni abban, hogy nem tart örökké. Amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan mennek el, ha a pártjuk elbukik.*[93]
>
> *Nem kell tartanunk semmitől, mára visszafordíthatatlanok azok a folyamatok, amiket megindítottunk, bármilyen politikai változás is következne be.*[94]

Kutatásom 2010 és 2016 között vizsgálta a magyar színházi mező átalakulását. Az azóta eltelt néhány évben azonban tovább zajlott a kultúrharc a színházi életben, így a következtetéseimbe – ugyan további szisztematikus adatgyűjtés nélkül – megpróbálom beleépíteni

[92] http://szinhaz.net/2017/06/16/marton-eva-konszenzus-kompromisszum-2-resz/.

[93] Urfi Péter: Most én! – Vidnyánszky Attila háborúja. http://magyarnarancs.hu/publicisztika/most-en-95407.

[94] Vidnyánszky Attila. http://magyarteatrum.hu/otven-folott-magyar-teatrumi-tarsasag-tagletszama.

azokat a frissebb történéseket is, amelyek a 2018-as országgyűlési és a 2019-es önkormányzati választások eredményeként hatást gyakoroltak a mező működésére.

A magyar színházi szférában az elmúlt tíz évben a kulturális pozíciók és erőforrások újraosztásának, és ezzel összefüggésben egy új, politikailag motivált elitépítésnek lehettünk tanúi, amely több csatornán és intézményen keresztül zajlott. A talán leglátványosabb folyamat a pozicionális elit cseréje volt, ami a színházigazgatói kinevezési gyakorlat segítségével zajlott. Mivel a kőszínházak igazgatói posztjai az intézményi struktúra sajátosságai következtében a fenntartón keresztül direkt politikai kontroll alatt állnak, ezért viszonylag könnyen politikai patronázskörbe vonhatók. Így nem csupán a szimbolikusan fontos intézmények (Nemzeti Színház, Operaház), hanem szinte az összes színház esetében újra és újra felmerül a „politikai kinevezettek" problémája, ami értelemszerűen akkor okoz igazán konfliktust, ha több potens jelölt is van a posztra, illetve ha az inkumbens igazgató leváltásához politikai motivációk kapcsolhatók. Az igazi krízist az váltotta ki e téren, hogy a politikai erőviszonyok eltolódásával egyszerre, illetve néhány éven belül igen sok helyen – és mindenhol egy irányban – történt meg a csere, ezzel erősen átrajzolva a szférán belüli viszonyokat. A pozicionális elit cseréjének sikeréhez nagyban hozzájárult az a párhuzamos intézményrendszer (Magyar Teátrumi Társaság, MMA Színházi Tagozat, kaposvári színészképzés), amelyet politikai hátszéllel a mezőn belüli, strukturális változásokat akaró erők hoztak létre vagy erősítettek meg, és amely a szakmai díjak (POSZT fesztivál), valamint a pályázati források odaítélésében (NKA) is fontos szerepre tett szert. A politikai mező beavatkozása a kulturális mező viszonyaiba tehát itt tetten érhető, ugyanakkor ez egy kétirányú folyamat, hiszen a kulturális mező szereplői egyértelműen kellettek hozzá, kulturális tőkéjüket először a politikai mezőben kamatoztatva: a kormányra készülő Fidesznek jól jött a híres művészek támogatása, a választási győzelmek után pedig a politikai mezőben gyűjtött tőke rekonverziója következhetett a színházi pozicionális elitben.

Azonban a külső, politikai erőforrások felhasználhatóságának is vannak korlátai. Ez az egyik oka annak, hogy jelentős különbség mu-

tatkozik a vidéki és fővárosi színházak között az elitcsere tekintetében. A vidéki színházak, mivel az adott városban be kell tölteniük a népszínház szerepét, általában sokkal kevésbé specializáltak, mint a fővárosi színházak, markáns arculat hiányában pedig az igazgató sokkal könnyebben helyettesíthető. Ezzel szemben a pesti színházaknál kevés olyan eset volt, ahol egyáltalán akadt volna ellenpályázó egy meghatározó szerepű, arculatformáló inkumbens igazgatóval szemben.

A 2019-es önkormányzati választások után, amelyet Budapesten az ellenzék nyert meg, a politikai oldalak kompromisszumra jutottak: mivel a kormányzat továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a színházak finanszírozása fejében beleszólhasson az igazgató személyébe, a budapesti önkormányzat három meghatározó, liberális arculatú művészszínházat (Katona, Örkény, Radnóti) és egy alternatív, sok nemzetközi produkciót is befogadó színházat (Trafó) „kivásárolt", azaz teljes egészében fővárosi finanszírozást vállalt. A többi színház – köztük például a Vígszínház esetében – viszont a főváros beletörődött az állami patronázs gyakorlatába. Úgy tűnik tehát, hogy a fővárosi emblematikus művészszínházak elitcseréjét a kormányzat egyelőre „elengedte" mint politikailag túlságosan költséges lépést.

Tekinthetjük-e a lezajlott és zajló változásokat a színházi szféra mint intézményes mező krízisének? A tartalomelemzés eredménye azt mutatta, hogy a mező szereplőinek körében egyértelmű volt a krízis érzékelése, főleg a 2010 és 2014 közötti időszakban, mindkét fő narratíva szerint, még ha a krízis okait természetesen egészen eltérően is látták:

> Túlságosan hosszú ideig volt elnyomva az egyik oldal, illetve aránytalanul kivételezett helyzetben volt a másik. Érthető, hogy nehéz lemondani a privilégiumokról a másik javára. Az inga átleng a másik irányba – most ezt éljük meg.[95]

[95] Kovács Bálint: „Az inga átleng a másik irányba" – interjú Vidnyánszky Attilával. http://www.origo.hu/kultura/20110621-interju-vidnyanszky-attila-rendezo-es-szinhazigazgatoval-a-teatrumi-tarsasag-elnokevel.html.

> De ha felismerjük, hogy mivel állunk szemben, hogy nem jobb és bal százéves háborúja folytatódik, nem a szakmai szolidaritás hiánya okozza a krízist, hanem egy szűk kör kapzsisága és bosszúvágya, akkor jobban tudjuk kezelni ezt a válságot.[96]

A mező destabilizálódása egyértelműen mutatta a stratégiai akciómező (Fligstein–McAdam 2012) jellegzetességeit: az exogén sokkot, amit a politikai változás jelentett, az elit kihívóinak belső igényét és intézményes megszerveződését a Magyar Teátrumi Társaság megalakulása és térhódítása formájában, valamint a szereplők innovatív, a mező korábbi normáit felrúgó stratégiai cselekvéseit.

Milyen hatást gyakorolt ez a krízis a színházi mező struktúrájára és a reputációt termelő mechanizmusokra? Az újonnan pozícióba került színházigazgatói elit esetében a politika fő szelekciós kritériuma az volt, hogy ne kötődjenek erősen az inkumbens elithez. Kinevezésükhöz fel kellett ugyan mutatniuk valamiféle politikai lojalitást, ezenfelül a hatalom azonban különösebb ideológiai azonosulást nem várt el tőlük. Mind a jelen, mind a korábbi kutatások tanulsága, hogy – habár valóban működik egy erős baloldal-jobboldal szekértábor-logika a kulturális elitben – a politikai törésvonalak bizonyos értelemben átmetszik az esztétikai, ízlésbeli különbségeket. Egy a színházi elitben dolgozó, magát semleges részt vevő megfigyelőként pozicionáló interjúalany ezt a következőképpen fogalmazta meg:

> Szakmai kérdésekben nagyon határozott és nagyon kis mértékben eltérő véleményük van. A dilemma, a Kulturkampf a hatalmon és a pozíciókon van, ki kerül a pénzosztás közelébe, innentől kezdve a ráció nyilván kevésbé érvényesül, de szakmai oldalról nem látok lényeges különbséget.[97]

[96] Urfi Péter: Most én! – Vidnyánszky Attila háborúja. http://magyarnarancs.hu/publicisztika/most-en-95407.

[97] Interjú egy kulturális menedzserrel.

Eszerint nem meglepő, hogy az újonnan kinevezett igazgatók színházfelfogása szinte ugyanolyan heterogén képet mutatott, mint a korábbi elit tagjaié. A politikai lojalitás felmutatása mellett az elit új tagjai saját intézményeiket autonóm módon vezethették, saját elképzeléseiket szabadon megvalósítva.

Az új elit tagjai azonban amellett, hogy politikai kinevezettek, egyben a kulturális mező aktorai is, és mint ilyenek, pozíciójuk belső legitimációjáért is küzdenek, ebben a küzdelemben pedig csak a mező belső logikájának megfelelő eszközöket tudnak sikeresen felhasználni. A kulturális reputáció logikája diktálta viselkedés pedig erősen a stabilizáció irányában hat. Ez megfigyelhető az intézményvezetői döntésekben éppúgy, mint a kitüntetéspolitika esetében. Ebben a témában érdemes hosszabban idézni a kutatás egy másik interjúalanyát, akinek leírása egybecseng a mezőspecifikus kulturális tőke működésének Bourdieu által leírt mechanizmusával:

> A következő történt: kinevezték a rendes jobboldali gyereket a színház élére, az többféle dolgot csinálhatott, azt, amit a Balázs Péter, hogy nyomja a gagyit ezerrel, és arra mindig vevő a közönség, sikeres színház; azt, amit a Blaskó Balázs Egerben, hogy a remény színháza, ne azt mutassuk a népnek, ami van, hanem adjunk reményt, nagyon döcög a színház. Ugyanez van Kaposvárral. Sikertelen, romokban lévő színház. Vagy csinálhatta azt, mint mondjuk a Cseke Péter Kecskeméten, aki azt mondta, hogy oké, ő fölült az Orbán mögé a dobogóra a kampányban vagy miben, megkaptam érte a jutalmat és most színházat csinálok. Most megmutatom Kecskemétnek, hogy tudok egy jó színházat csinálni. Ehhez persze az kell, hogy ő tudja, hogy mi a jó színház. És akkor odahívja a Mohácsit, nem tudom én, szerződtet fiatalokat, és a színház elkezd lépegetni fölfelé. Tehát van olyan, aki ezt választotta. Nem egy. Nem csak a Cseke. Például amikor az Alföldi Nemzeti Színháza fölrobbant ugye, mert vége lett, akkor a Szikora azonnal leszerződtette onnan a László Zsoltot, Radnay Csillát, a vezető sztárokat (Székesfehérvárra), mert rájött, nem azért, mert ő politikailag any-

> nyira szolidáris lett volna az Alföldivel, egy fenét, csak rájött arra, hogy ezek neki ott jók. Tehát hogy elkezdődik szép csöndben egy ilyen jönnek alulról, tudod?[98]

A pozicionális elit cseréje tehát, mint láttuk, részben sikeresnek mondható, egy ponton túl azonban azt is korlátozza a potenciális, mezőspecifikus tőkében erős kihívók számának hiánya, valamint a pozícióba kerülők szakmai legitimációs szempontjai.

Még nehezebb azonban a mező szerkezetének alapvető szabályozó mechanizmusát, a reputáció termelődését megváltoztatni, abba beavatkozni. Míg a pozicionális és adminisztratív elit technikailag könnyebben lecserélhető, a szakmai reputáció felépítése a kulturális mezőt alkotó mechanizmusok sajátosságai miatt nehezebben kivitelezhető. A kritikusi elit, ahogy azt a Színikritikusok Díja esetében láthattuk, az egész vizsgált időszakban teljes mértékben lojális maradt a régi elithez, ami azt jelzi, hogy a reputációt termelő kritikai diskurzus nem fog változni a közeljövőben.

A kutatás lezárultakor, 2017-ben azt a megállapítást tettem, hogy kulcsfontosságú kérdés a Színház- és Filmművészeti Egyetem elitjének reprodukciója, hiszen ez az az intézmény, amely a mezőbe jutás kapujaként szolgál, ennek ellenőrzése nélkül a reputáció termelődésébe való beavatkozás csak felületes és átmeneti lehet. 2010-tól elkezdve ezt az intézményt sok támadás érte, hosszú ideig azonban elég erősnek bizonyult ezek kivédésére. Hegemóniájának megtörésére ezért az inkumbens elit kihívói afféle ellenintézményt hoztak létre Kaposváron, az ottani, kisebb volumenű színészképzés átvételével, ami valóban egy lassú, de a mezőspecifikus tőke felhalmozásának sajátosságait figyelembe vevő alternatív út lehetett volna a saját reputációs elit kiépítésére.

Ez az ellenintézmény ugyanakkor nehezen kelhetett versenyre a hegemón intézménnyel, többek között annak kumulatív előnyei, de az emberi és egyéb erőforrások hiányai miatt is. A kihívó elitcsoport

[98] Interjú egy ismert színikritikussal.

tagjai, élükön, mint korábban is, Vidnyánszky Attilával, 2020-ban azonban újabb lehetőséget kaptak, egy exogén politikai változás, a felsőoktatási „modellváltás" keretében. Az SZFE-t, néhány más egyetemhez, például a MOME-hez, Corvinushoz hasonlóan a kormányzat alapítványi fenntartásúvá alakította át. Az SZFE-alapítvány kuratóriumának elnöke Vidnyánszky Attila lett. Az egyetemi autonómia szervei (szenátus) semmilyen beleszólást nem kaptak sem a kuratórium összeállításába, sem a szervezeti és működési szabályzat átalakításába, sem pedig az egyetemi vezetés kiválasztásába. A színházi mezőben évtizednél hosszabb ideje zajló kultúrharc következtében a helyzet igen gyorsan eszkalálódott. Vidnyánszky nyilatkozatai arról, hogy a tanárok végigvihetik osztályaikat, illetve hogy a nemzeti gondolatot csupán valamiféle sokszínűbbé tételként szeretné az egyetemre bevinni, hatástalannak bizonyultak, az egyetem polgárai a helyzetet egyértelműen háborús támadásként értelmezték.

Az SZFE elleni támadás egyértelműsége még a szokásos szekértábor-határokat is megbontotta: a Vidnyánszky-féle Nemzeti Színház társulatának és a kaposvári színihallgatóknak egy része is szolidaritásáról biztosította az egyetemet. A kultúrharc szokásos módszereit, mint a petíciók (70 aláírás Vidnyánszky mellett, 300 aláírás ellene, stb.), nyilatkozatok, publicisztikák, az egyetem diákjainak – valószínűleg senki által nem várt – fizikai ellenállása emelte új szintre. 2020 őszén a diákok néhány hónapra elfoglalták az egyetemet, a színházi mező túlnyomó többségének, valamint civil szimpatizánsok tömegének támogatását is élvezve. Az SZFE átalakításának ügye a Nemzeti igazgatóváltásánál is nagyobb, nemzetközi visszhangot is kiváltó botránnyá nőtt. Az egyetemen újonnan szerepet vállalók közül a legnagyobb név Koltai Lajos, Oscar-díjra is jelölt világhírű operatőr.[99] Az ő reputációja komoly hozzájárulás az egyetem új vezetésének legitimációjához.

[99] Az operatőröket már Koltai szerepvállalása előtt erősen megosztotta az SZFE-ügy: a Magyar Operatőrök Társasága kettévált, és a kilépők párhuzamos intézményként megalakították a Magyar Filmoperatőrök Egyesületét.

Ennek ellenére, az SZFE kihívók általi elfoglalása minden valószínűség szerint nem tudja majd máról holnapra felülírni a mező reputációs viszonyait. A kultúrának ez a sajátossága még a politikai szereplők számára is érzékelhető:

> Én azt gondolom, hogy ugye abban az értelemben, hogy lehetne markáns elitváltásról beszélni, az azt feltételezi, hogy van egy elit, amit egy másik elitre lehet lecserélni. És hogy ez egy kvázi ilyen csereszabatos dolog, tehát nem az, hogy egy… fejlődés eredményeképpen újabb nemzedékek újabb tagjai lépnek be, és aztán változnak az ízlések, a vélemények, a stílusok, meg nem tudom, mi, hanem hogy van itt egy elit és van egy elnyomott réteg, amelyik egyébként szeretne elithelyzetbe kerülni, és akkor ezt a kettőt kicseréljük. Tehát szerintem, tehát én ebben nem hiszek, hogy ilyen létezne, hogy ilyen működne, én azt gondolom, hogy vannak, a kultúrában nem működne, gazdaságban simán megoldható.[100]

A színházi szféra tehát egy olyan kulturális mező, melybe az intézményi sajátosságok miatt meglehetősen könnyű beavatkozni, lényegi változásokat viszont már sokkal nehezebb elérni. Ez abból is látszik, hogy a politikai hatalom által támogatott kihívók egyre messzebbre mennek, számtalan elitpozíció elfoglalása után sem megelégedve az eredménnyel. A mező megszokott belső mechanizmusai időközben a részleges elitcsere ellenére is tovább működnek a mélyben.

A status quo, amíg a színházi szféra a jelenlegihez hasonló szorossággal függ a politikai mező erőforrásaitól, mindig a külső körülmények függvénye marad, és egy politikai változás következtében bármikor felborulhat. Ez azonban szintén inkább csak az inga visszalengését, mintsem strukturális változásokat jelentene. Strukturális változásokat okozhatna például a társulati rendszer megszüntetése vagy drasztikus szűkítése az állami finanszírozás megváltoztatásával. Ez azonban sem a pozícióinak megtartásáért küzdő régi, sem pedig a politikai alapon szerveződő kihívó elitcsoportnak nem érdeke.

[100] Interjú egy Fideszhez köthető kultúrpolitikussal.

6. FEJEZET

Kortárs kánonok: A kulturális elit megítélése a társadalomban

A könyv eddigi fejezeteiben a reputációt mint a kulturális mező működését meghatározó erőforrást elemeztem, illetve a kulturális és a politikai mező összecsapásait mint az eliten belüli harcokat értelmeztem. Az utolsó fejezetben azt vizsgálom, hogy mindebből a kultúrharcból és a kormányzat kulturális politikai intézkedéseinek következményeiből mennyit érzékelt a társadalom eliten kívüli része. A társadalom szemében milyen a kulturális elit tagjainak reputációja, megítélésük mutat-e politikai meghatározottságot, van-e bármilyen érzékelhető hatása a kormányzat kánonátírási kísérleteinek?[101]

A kulturális mező szereplőinek reputációja ugyan magán a mezőn belül alapvető jelentőségű, de a kulturális mezőn belüli, tehát a szűkebb értelemben vett szakmai reputáció mellett beszélhetünk mezőn kívüli, a szélesebb nyilvánosságot is elérő hírnévről is (Dubois–François 2013, Kristóf 2014). Strukturális értelemben leginkább az adott kulturális tevékenység jellegétől függ, hogy a kettő mennyire esik egybe. Tudósoknak például általában kevésbé van mezőn kívüli, külső ismertségük, mint a művészeknek; de művészeti ágak között is nagy különbségek lehetnek például képzőművészek és előadóművészek között.

A szélesebb nyilvánosságot is elérő hírnév és tekintély esetében a leghíresebb kulturális szereplőket nevezhetjük akár kulturális sztároknak, habár ez a fogalom és a sztár-jelenség kutatása, a *star studies* eredetileg a populáris kultúrát vizsgálta. Alberoni a hírességeket az intézményi hatalommal rendelkező társadalmi-gazdasági elittel szem-

[101] Ez a fejezet a Hírnév és tekintély a kortárs kultúrában. A kulturális kánon változásai. *SOCIO.HU* 2017 (4). pp. 29–42. átdolgozott változata.

beállítva hatalom nélküli elitnek nevezi, akik azonban az általuk kiváltott érdeklődésnél fogva mégis hatással vannak a társadalomra (Alberoni 2006). A sztár-taxonómiákban a magaskultúra sztárjai általában abba a típusba sorolódnak, akik eredetileg teljesítményükkel, nem pedig pusztán személyiségükkel (mint az ún. celebek) vívják ki a média érdeklődését (Munk 2009). Egy sztárírókról szóló esettanulmány például megállapítja, hogy bár ugyanúgy talkshow-kban, magazinokban szerepelnek, mint a celebek, sztárságuk alapját mégis legnagyobb részben az általuk írott szöveg adja (Munk 2009).

Mielőtt azonban megvizsgálnám a kulturális elit tagjainak társadalmi megítélését, bemutatom korábbi kutatási adataimat arról, hogy az elit más csoportjaiban, tehát az eliten ugyan belül, de a kulturális szférán kívül mennyiben érvényesül a kulturális kánon. Ebben a könyvben a számszerű adatok többnyire egy 2018-as kulturális elit adatfelvételből származnak. Az alábbi táblázat azonban egy korábbi, 2009-es, mindhárom elitcsoportra (politikai, gazdasági, kulturális) kiterjedő elitfelvétel adatait tartalmazza, így nyílik ugyanis alkalom a véleményük összehasonlítására. A három elitcsoport szavazataiból összeálló reputációs rangsorokat az 6.1. táblázat tartalmazza.

1.1. *táblázat. „Az Ön véleménye szerint ki a mai magyar kulturális élet 5 legkiemelkedőbb, élő alakja?"* (2009)

	Kulturális elit szavazatai	*Politikai elit szavazatai*	*Gazdasági elit szavazatai*
1.	Esterházy Péter	Esterházy Péter	Esterházy Péter
2.	Kocsis Zoltán	Kocsis Zoltán	Kocsis Zoltán
3.	Nádas Péter	Törőcsik Mari	Törőcsik Mari
4.	Kertész Imre	Makovecz Imre	Alföldi Róbert
5.	Kurtág György	Jancsó Miklós	Kertész Imre
6.	Fischer Iván	Kertész Imre	Konrád György
7.	Makovecz Imre	Csoóri Sándor	Fischer Iván
8.	Szabó István	Alföldi Róbert	Szabó István
9.	Törőcsik Mari	Fischer Iván	Presser Gábor
10.	Csoóri Sándor	Jókai Anna	Eszenyi Enikő

Forrás: Kristóf 2014

Mint látható, a három lista igen erős átfedést mutat, tehát a kortárs kulturális kánon az elitben jól láthatónak és stabilnak mutatkozott. Már ennek a 2009-es kutatásnak is az egyik fontos eredménye volt, hogy a magaskulturális szférában is voltak sztárok (Esterházy Péter egyértelműen ilyennek volt tekinthető), akik kulturális tekintélyként egy meghatározó csoport (Esterházy esetében a baloldali értelmiség) számára igazodási pontot jelentettek (Kristóf 2014).

A fejezet további részében viszont egy olyan kutatás eredményeit mutatom be, amely – szemben az elit körein belül vizsgálódó 2009-es felméréssel – 2017-ben egy országos lakossági mintán tesztelte az elit körében kapott kutatási eredményeket, kiderítve, hogy a kortárs kulturális kánon az eliten kívül is érvényes-e. Kutatási kérdéseim ennek megfelelően a következők voltak:

1. Milyen mértékben ismeri és fogadja el a magyar társadalom az elit által felállított magaskulturális kánont?
2. A magaskultúra tekintélyes szereplőinek reputációja meghatározott-e politikailag a szélesebb közvélemény szemében is, besorolják-e őket politikai oldalak szerint?
3. Kimutatható-e a politikai diskurzus, azaz a kultúrharc hatása a legitim kulturális kánon kialakulására?

Kutatási kérdéseim megválaszolása érdekében az 1000 megkérdezettet[102] két, véletlen 500 fős almintára osztottam.[103] Az egyik („A") alminta tagjainak az alábbi, nyitott kérdést tettem fel:

[102] A vizsgálatot a Závecz Research 1000 fős, 2017 februárjában felvett országosan reprezentatív lakossági mintáján folytattam, a következőkben közölt kutatási eredmények forrása minden esetben ez az adatbázis, a számítások a sajátjaim.

[103] A minta kétfelé bontása nyílt, illetve zárt kérdésre több szempontból is hasznosnak bizonyult. Az világos volt, hogy statisztikai elemzés lefolytatásához zárt kérdésre van szükség, mert egy nyitott kérdés esetében a válaszhiány, illetve a válaszok nagy szórása miatt túlságosan kicsi lett volna az elemszám. A spontán említésekre ugyanakkor szükség volt annak a kutatási kérdésnek a megválaszolására, hogy egy lakossági minta körében mennyire ismert a kortárs kulturális kánon, tehát hogy ne a kutatói koncepció szerint előre összeállított listát kapjon

Ön szerint az elmúlt években kik voltak a magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai? Soroljon fel legfeljebb 3 személyt![104]

A másik („B") almintában szereplők egy előre összeállított, tízfős listát kaptak az alábbiak szerint:

1. *Most különböző, ismert és kevésbé ismert kulturális szereplők (pl. művészek, tudósok) nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott!*
   Alföldi Róbert, Esterházy Péter, Fekete György, Jókai Anna, Kertész Imre, Kocsis Zoltán, Kulka János, Nádas Péter, Nemes Jeles László, Vidnyánszky Attila.
2. *Van-e olyan közöttük, akiket a magyar kultúra kimagasló alakjának tart? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!*
3. *Van-e olyan közöttük, akinek a kulturális teljesítményéről bár hallott, de NEM tartja azt értékesnek? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!*

A zárt kérdésben alkalmazott tízfős lista alapját a 2009-es elitkutatásból az elit szavazatai alapján összeállított reputációs rangsorok adták (mivel ez a lakossági felmérés még a későbbi, 2018-as elitfelvétel előtt készült, a lakossági mintának bemutatott tízfős listáról hat személy (Esterházy, Kocsis, Nádas, Kertész, Alföldi, Jókai A.) már nyolc évvel

minden megkérdezett. A kétféle kérdés hátránya volt, hogy a statisztikai elemzés számára felezte a mintanagyságot, összehasonlíthatóságuk előnye viszont kompenzálta ezt a hátrányt.

[104] Mint a 3. fejezettben láttuk, az elit minta esetében öt főt kellett a kérdezetteknek felsorolnia, itt, a lakossági minta megkérdezettjeinek azonban csak hármat. Ennek egyrészt az az oka, hogy várakozásom szerint a legtöbb megkérdezett nem tudott volna spontán módon felsorolni öt kulturális szereplőt. Másrészt a minta másik felének feltett zárt kérdés esetében is könnyebbnek tűnt egy tízfős listáról három személyt választani, mint ötöt. A két alminta összehasonlíthatóságához viszont mindenképpen azonos számú választásra volt szükség. Az ötről háromra szűkítés következtében a lakossági minta spontán listája rövidebb, kevesebb nevet tartalmaz, mint az elitminták listái.

azelőtt is szerepelt a három elitcsoport (kulturális, gazdasági és politikai elit) szavazataiból kialakuló top 10-es listák valamelyikén. Az elitlisták éllovasai közül igyekeztem úgy választani, hogy bal-, illetve jobboldalinak tartott kulturális szereplők is felkerüljenek a listára, hiszen ez mindenképpen szükséges volt a második és harmadik kutatási kérdés megválaszolásához. Esterházy, Kocsis és Kertész a lakossági adatfelvétel idején ugyan már nem éltek, de csak nemrégen (egy éven belül) hunytak el, így a nyitott kérdés megfogalmazásába (*az elmúlt években* kik voltak a magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai) is „belefértek".

Ami a tízfős listára újonnan felkerült további négy személyt (Kulka, Vidnyánszky, Nemes Jeles, Fekete) illeti, akik az elit korábbi szavazatai alapján nem szerepeltek a legnagyobb tekintélyű kulturális szereplők között, az ő esetükben különféle okok játszottak szerepet a kutatói döntésben. A közös pont négyükben az volt, hogy az elmúlt években igen ismertté váltak a magyar kulturális életben, viszont a szakmai és a politikai reputáció viszonyát különféleképpen jelenítik meg. Kulka és Vidnyánszky ebből a szempontból – ellentétes politikai oldalon ugyan, de – hasonló típust képvisel: szakmailag elismert művészek, akiknek reputációját közéleti szerepvállalásuk árnyalhatja. Kulka János már 2009-ben is szerepelt az elit reputációs rangsoraiban, ha nem is az első tízben. Ugyanakkor azért is tűnt jó választásnak, mert 2010 után időnként közéleti szerepet is vállalt, például a „millás" tüntetéseken műsorvezetőként vagy a Budapest Pride megnyitóján fellépőként.[105] Hasonló a helyzet Vidnyánszky Attilával, aki Alföldi Róbertet váltotta a Nemzeti Színház élén, ily módon egyik főszereplője a színházi életben lezajlott elitváltásnak (lásd 5. fejezet). Így Kulkához hasonlóan, művészi elismertségében feltételezhetünk politikai dimenziót is, azonban éppen az ellentétes politikai oldalon.

[105] Az utóbbi években betegsége miatt már nem vállal ilyen szerepet.

Nemes Jeles László esetében, aki több évtized után először lett magyar Oscar-díjas, döntően teljesítményalapú reputációt feltételeztem, különösebb politikai dimenzió nélkül. Fekete György viszont éppen ellenkezőleg, bár a Magyar Művészeti Akadémia elnökeként az elmúlt években a kulturális élet egyik vezető pozícióját viselte, hírnevét alapvetően ennek a pozíciónak, politikai szerepvállalásának, és nem művészi teljesítményének köszönheti, így az ő reputációját döntően politikai alapúnak feltételeztem. A négy új szereplő tehát különböző lehetséges reputációs pozíciókat jelenít meg a kulturális térben, így alkalmasnak tűnnek a kutatási kérdések tesztelésére.

A tízes listán szereplő művészekben közös, hogy szinte mindegyikük[106] Kossuth-díjas, tehát a legmagasabb művészeti díj birtokosaként az állam által is szentesített művész. Kertész Imre és Nemes Jeles László emellett globális szinten ismert díjak birtokosai is. A legnagyobb presztízsű elismerések általában azok, amelyeket egy művészeti ág képviselői (annak kritikusait is beleértve) szavaznak meg egymásnak (ilyen például az Oscar-díj). Az ilyen díjakat tartják ugyanis a minőség legjobb jelzőjének. Az állami vagy a politikai hatalom által osztott szakmai kitüntetések sokszor más (a mező belső logikája szempontjából kevésbé meritokratikus) elveken alapulnak (Gemser–Leenders–Wijnberg 2007). A szakmai díjak, amennyiben elég nagy presztízsűek, a kulturális mezőn kívül, a szélesebb közvélemény körében is reputációs jelzésként működnek.

A tíz kulturális szereplő legmagasabb szintű elismeréseit és azok elnyerésének időpontját az 6.2. táblázat sorolja fel.

[106] Az egyetlen kivétel Alföldi Róbert, akinek Jászai-díja van 1995-ből.

6.2. *táblázat*. Kulturális díjak, elismerések.

	Kossuth-díj	*Nobel-díj*	*Oscar-díj*
Alföldi Róbert			
Esterházy Péter	1996		
Fekete György	2012		
Jókai Anna	1994		
Kertész Imre	1997	2002	
Kocsis Zoltán	1978, 2005		
Kulka János	2006		
Nádas Péter	1992		
Nemes Jeles László	2016		2016
Vidnyánszky Attila	2011		

Forrás: Wikipédia

Vizsgáljuk meg először a tíz kiválasztott kulturális szereplő ismertségét (6.3. táblázat).

6.3. *táblázat*. A kulturális szereplők lakossági ismertsége

	Ismeri	
	%	*N*
Kulka János	91	453
Alföldi Róbert	90	451
Kertész Imre	68	338
Kocsis Zoltán	63	316
Nemes Jeles László	53	266
Jókai Anna	46	229
Esterházy Péter	43	217
Vidnyánszky Attila	28	141
Nádas Péter	25	123
Fekete György	17	86

90 százalékos ismertségével messze kiemelkedik közülük a két színész, Kulka és Alföldi, ami nem is meglepő, hiszen csak ők ketten előadóművészek a listán, ráadásul mindketten olyanok, akiknek ismertsége televíziós szereplésük révén magas a színházba nem járók körében is. Az ismertségi toplista harmadik helyezettje Kertész Imre, aki ugyan bestselleríró soha nem volt, az egyetlen magyar irodalmi Nobel-díjasként azonban a megkérdezettek több mint kétharmada ismerte. Majdnem kétharmados az ismertsége Kocsis Zoltán zongoraművész-zeneszerző-karmesternek is, aki, mint emlékezhetünk, az elit listáinak is egyik éllovasa volt. Nemes Jeles Lászlóról a válaszadók több mint fele, Jókai Annáról 46 százalékuk hallott. Talán némileg meglepő, hogy az elitben 2009-ben még a legnagyobb tekintéllyel rendelkező Esterházy Péter írót a megkérdezetteknek csak 43 százaléka ismerte. Jóval alacsonyabb, egyharmad alatti volt végül a lista utolsó három helyezettjének ismertsége: Vidnyánszky Attiláról 28, Nádas Péterről 25, míg Fekete Györgyről csak 17 százalékuk hallott.

A megkérdezettek iskolai végzettsége szerint jelentős különbségeket mutatott a kulturális szereplők ismertsége. Átlagosan 5,2 személyt ismertek a tízfős listáról, azonban iskolázottsági fokonként jelentősen emelkedett ez a szám: míg a legfeljebb 8 osztályt végzettek átlagosan csak 3,1 főt ismertek, addig a diplomások már hetet (6.4. táblázat).

6.4. táblázat. A végzettség és a kulturális szereplők ismertségének összefüggése

Iskolai végzettség	*Átlagosan hány nevet ismer a 10 fős listából*	*N*
8 általános vagy kevesebb	3,1	68
Szakmunkásképző	4,6	150
Gimnázium, szakközépiskola	5,7	196
Egyetem, főiskola	7,0	86
Összesen	5,2	500

Etař = 0,184, p = 0,000

A kérdést, hogy mitől függött az egyes kulturális szereplők ismertsége, többváltozós elemzés segítségével próbáltam megválaszolni. A bináris logisztikus regressziós modell függő változója a kétértékű, ismeri/nem ismeri az adott személyt válasz volt a *„Most különböző, ismert és kevésbé ismert kulturális szereplők (pl. művészek, tudósok) nevét fogom felsorolni. Kérem, válassza ki közülük azokat, akikről már hallott!"* kérdésre. Független változókként a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a gazdasági aktivitást, a háztartás egy főre eső jövedelmét, a lakóhelyet (a település típusát) és a pártpreferenciát[107] vontam be a modellekbe (6.5. táblázat). Az eredmények szerint általánosságban a kulturális szereplők ismertsége elsősorban az iskolázottságtól, másodsorban pedig az életkortól függött.

Három csoportra volt osztható a zárt kérdésben felsorolt tíz személy: az első csoport tagjait, Kocsist, Esterházyt, Jókait, Vidnyánszkyt és Feketét annál valószínűbben ismerték a válaszadók, minél iskolázottabbak és minél idősebbek voltak. A második csoport: Alföldi, Kertész, Nemes Jeles és Nádas ismerete csupán az iskolázottságtól függött, az életkortól nem. A harmadik kategóriában Kulka János egyedül található: az ő ismertsége egyik faktortól sem függött, ami nem csoda, hiszen őt gyakorlatilag minden válaszadó ismerte. A végzettségen és a koron túl egy-két kulturális szereplő ismertségében volt kimutatható egyéb hatás: a baloldali pártok szavazói inkább hallottak Kocsis Zoltánról, és kevésbé Fekete Györgyről[108], Alföldi Róbertet pedig többen ismerték a női válaszadók közül.

[107] A pártpreferenciát a szokásos, *„Ha most vasárnap lennének a választások…"* kezdetű kérdés mérte. A válaszokat három kategóriába vontam össze: kormánypárti, baloldali ellenzéki, illetve Jobbik-szavazó (a referenciakategória a kormánypárti, azaz Fidesz-KDNP-szavazó volt, így a táblázatban csak a másik két kategória hatása szerepel).

[108] A *pártpreferencia* változója esetében a referenciakategória az 1-es kódolású kormánypárti szavazó volt, (2 –baloldali ellenzéki szavazó, 3 – Jobbik-szavazó), míg az ismeri/nem ismeri az adott szereplőt esetében az 1-es kód az ismeri, a 2-es a nem ismeri. Így a táblázatban a pozitív irányú összefüggés éppen azt jelzi, hogy az ellenzéki szavazók *kevésbé* választották az adott kulturális szereplőt.

6.5. *táblázat.* A kulturális szereplők ismertségét befolyásoló változók. Bináris logisztikus regressziós modell

	Nágelkerke R^2	*Iskolai végzettség*	*Életkor*	*Nem*	*Jobbik szavazó*	*Bal ellenzék szavazó*
Alföldi Róbert	,280	*n. sz.*	*n. sz.*	–1,449	*n. sz.*	*n. sz.*
Esterházy Péter	,137	1,395	–,025	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Fekete György	,148	1,551	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	,809
Jókai Anna	,192	1,771	–,024	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Kertész Imre	,183	1,792	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Kocsis Zoltán	,175	1,355	–,023	*n. sz.*	*n. sz.*	–,625
Kulka János	,223	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Nádas Péter	,071	1,338	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Nemes Jeles László	,148	1,843	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Vidnyánszky Attila	,105	2,490	–,020	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*

p = 0,05 (n. sz.: a hatás nem szignifikáns)

Az ismertség utáni következő dimenzió, amit megvizsgáltam, a reputáció volt, azaz, hogy a megkérdezettek a magyar kulturális élet kiemelkedő alakjának tartották-e az illetőt (6.6. táblázat).

6.6.*táblázat.* A *kulturális* szereplők megítélése (zárt lista)

	Ismeri (%)	*Ismeri és ezen belül kimagaslónak tartja (%)*	*Ismeri és ezen belül nem tartja értékesnek a teljesítményét (%)*
Kulka János	91	44	23
Alföldi Róbert	90	51	25
Kertész Imre	68	63	18
Kocsis Zoltán	63	74	11
Nemes Jeles László	53	53	17
Jókai Anna	46	45	17
Esterházy Péter	43	48	17
Vidnyánszky Attila	28	25	26
Nádas Péter	25	11	14
Fekete György	17	11	34

Az 6.6. táblázat 3. oszlopában látható arány azt mutatja, hogy azok közül, akik ismerték az adott kulturális szereplőt, mennyien tartották kimagaslónak. Ebben a dimenzióban Kocsis Zoltán végzett az élen, hisz azoknak, akik már hallottak róla, háromnegyed része kimagaslónak is tartotta. A második Kertész Imre lett, kétharmados aránnyal. Ezután következett a középmezőny, 5 fővel: Nemes Jelest, Alföldit, Esterházyt, Jókait, Kulkát körülbelül minden második válaszadó (természetesen azok közül, akik egyáltalán már hallottak róluk) tartotta kimagasló figurának; míg a kevéssé ismert hármas: Vidnyánszky, Nádas és Fekete, elismertségben is a lista végére került.

Az elismertségi rangsort megfordítva, arra is kíváncsi voltam, van-e a tíz kulturális szereplő között erősen megosztó személyiség, akit sokan kifejezetten elutasítanak, tevékenységét hangsúlyozottan nem tartják értékesnek. Igazán negatívan megítélt személy persze nem volt a listán; a leginkább elutasítottnak Fekete György bizonyult, akinek tevékenységét az őt ismerők egyharmada nem tartotta értékesnek. Egynegyed körüli volt továbbá a két ismert színész, Alföldi és Kulka, valamint Vidnyánszky Attila elutasítottsága, az összes többi szereplőé pedig ennél még alacsonyabb (6.6. táblázat 4. oszlop).

Kik tehát akkor a legtekintélyesebb figurák a mai magyar kulturális életben? A 6.7. táblázat első két sora a második („B") alminta által a 10 fős listáról kiválasztott (ismeri, és kimagaslónak tartja) szereplőket rangsorolja. A reputációhoz ismertség és elismertség is szükséges. Kétféleképpen lehetett sok szavazatot gyűjteni: ha relatíve kevesebben ismerték is a személyt, de azok közül sokan kimagaslónak tartották, vagy, ha sokan ismerték, akkor, még ha azok kisebb arányban is választották kimagaslónak, de a nagyobb ismertségi körből több szavazat gyűlt össze. Kocsis Zoltán és Kertész Imre, az 1. és a 3. helyezett inkább az első mintázatra (ismert és nagyon elismert), míg Alföldi Róbert és Kulka János, a 2. és 4. helyezett a második variációra (nagyon ismert és elismert) példa. Az élbolyhoz tartozott még Nemes Jeles László, az ő ismertsége és elismertsége még egyaránt valamivel 50 százalék feletti, így a tízfős lista ötödik helyére került. A 6. és 7. helyen fej-fej mellett két író, Jókai Anna és Esterházy Péter található, jelentősen lemaradt azonban a szavazatok számát tekintve a 8. Vidnyánszky, a 9. Nádas és a 10. Fekete.

6.7. *táblázat*. A magyar kulturális élet leginkább kimagasló alakjai, szavazatok száma

	„B" alminta, zárt kérdés	*N*	*„A" alminta, nyílt kérdés*[1]	*N*
1.	Kocsis Zoltán	216	Nemes Jeles László	34
2.	Alföldi Róbert	200	Kocsis Zoltán	25
3.	Kertész Imre	188	Alföldi Róbert	21
4.	Kulka János	165	Kertész Imre	21
5.	Nemes Jeles László	143	Esterházy Péter	21
6.	Jókai Anna	89	Kulka János	15
7.	Esterházy Péter	87	Törőcsik Mari	12
8.	Vidnyánszky Attila	28	Deák Kristóf	11
9.	Nádas Péter	11	Jókai Anna	6
10.	Fekete György	7	Bajor Imre, Bodrogi Gyula, Mága Zoltán, Presser Gábor, Psota Irén, Somló Tamás	5

[1] A zárt kérdés tízfős listájának utolsó 3 helyezettje közül Vidnyánszky Attila 2 szavazatot kapott a nyílt kérdésben, Nádas Péter és Fekete György pedig egyet sem.

Itt az ideje, hogy a zárt listából kialakuló tekintélyrangsorokat összevessük a másik 500 fős alminta spontán említésekből kialakuló rangsorával. Az 6.7. táblázat 3–4. oszlopából látszik, hogy a nyílt kérdés esetében (tehát amikor a válaszadók nem kaptak előre elkészített, neveket tartalmazó listát) lényegesen alacsonyabbak a szavazatszámok, hiszen a szavazatok itt nem 10, hanem 58,[109] spontán megemlített személy között oszlottak meg, nem beszélve arról, hogy a megkérdezettek több mint fele (53 százalék) nem tudott vagy nem akart válaszolni a nyílt kérdésre. Ugyanakkor a 6.7. táblázat alapján látható, hogy a két kapott lista nagyon hasonló: a tízfős zárt listából hat név

[109] Ennyi nevet említettek meg összesen a kérdezettek a nyitott kérdésre. A Nemes Jelesre adott szavazatok közé azokat is beszámítottam, ahol a kérdezett a nevet nem említette, de az utalás egyértelmű volt (pl. „a *Saul fia* rendezője" 3-4 esetben).

(Kocsis, Alföldi, Kertész, Kulka, Nemes Jeles, Esterházy) a nyílt listán is az első tíz közé került. A nyílt listán feltűnő további nevek közül az egyik az a Törőcsik Mari, aki már az elit listáin is stabilan az első tízben szerepelt.[110] A másik viszont egy új szereplő, Deák Kristóf, aki éppen az adatfelvétel idején lett híres azzal, hogy rövidfilmje elnyerte az Oscar-díjat.

A nyílt kérdés tehát a zárt kérdéshez nagyon hasonló válaszokat provokált a válaszadóktól; a spontán említésekből létrejött rangsor részletesebb elemzésébe (ki hányadik lett) azonban az alacsony szavazatszámok miatt nemigen érdemes belemenni. Annyi talán mégis látszik, Nemes Jeles László első helyezéséből (és Deák Kristóf említéseiből), hogy az Oscar-díj mintha egy rendkívül erős, jól megjegyezhető szignálja lenne a kulturális teljesítménynek.

A REPUTÁCIÓ POLITIKAI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Következő kutatási kérdésemet, azaz hogy a különböző kulturális szereplők reputációját miként befolyásolják a politikai vélemények, szintén többváltozós statisztikai elemzéssel próbáltam megválaszolni (6.8. táblázat). A regressziós modell függő változója a kétértékű, választotta/nem választotta az adott személyt válasz a *„Van-e olyan közöttük, akiket a magyar kultúra kimagasló alakjának tart? Legfeljebb 3 személyt válasszon ki azok közül, akikről már hallott!"* kérdésre. Nádas Pétert és Fekete Györgyöt túl kevesen ismerték ahhoz, hogy a modell statisztikailag értelmezhető legyen, így őket kihagytam az elemzésből.

A pártpreferencia mellett kontrollváltozókként ismét a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a gazdasági aktivitást, a háztartás egy főre eső jövedelmét és a lakóhelyet (a település típusát) vontam be

[110] Évtizedek óta megkérdőjelezhetetlen tekintélyű színművészként a zárt listára azért nem került fel, mert közéleti szerepet nem vállal, és személyét soha nem övezte politikai vita, tehát a kutatási kérdéseim szempontjából nem volt „érdekes".

a modellbe. A táblázatban a kontrollváltozók közül csak azok szerepelnek, amelyeknek volt szignifikáns hatása a nyolcból legalább egy kulturális szereplő megítélésére.

6.8. *táblázat*. A kulturális szereplők megítélése.
Bináris logisztikus regressziós modell

		Pártpreferencia hatása		*Kontrollváltozók hatása*			
	Nágelkerke R^2	*Jobbik*	*Bal ellenzék*	*Iskolai végzettség*	*Nem*	*Aktivitás*	*Lakóhely*
Kocsis Zoltán	,082	*n. sz.*	*n. sz.*	–,53	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Alföldi Róbert	,070	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	–,550	n. sz.	*n. sz.*
Kertész Imre	,077	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Kulka János	,062	,796	*n. sz.*	1,129	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Nemes Jeles László	,086	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	–626	*n. sz.*	n. sz.
Esterházy Péter	,197	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	1,369
Jókai Anna	,124	*n. sz.*	n. sz.	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*	*n. sz.*
Vidnyánszky Attila	,371	2,813	2,171	–1,205	*n. sz.*	n. sz.	*n. sz.*

p = 0,05. (n. sz.: a hatás nem szignifikáns)

A szociodemográfiai változók közül az iskolai végzettség Kocsis, Vidnyánszky, valamint Kulka reputációja esetében volt szignifikáns hatással. Ám míg Kocsist és Vidnyánszkyt inkább az iskolázottabbak tartották a kultúra kimagasló alakjainak, addig Kulkát a diplomások közül éppen kevesebben választották. Érdekes módon a modell nem hozott ki életkori különbségeket, nem látszottak generációs különbségek a kulturális tekintélyek megítélésében. A nem alapján viszont két személy megítélésében volt különbség: Alföldi Róbertet és Nemes Jeles Lászlót a nők szignifikánsan gyakrabban választották. A lakóhely egyedül Esterházy esetében számított: az ő reputációja a budapestiek körében nagyobb volt.

Ami a pártpreferenciát illeti, a legtöbb kulturális szereplő esetében ennek nem volt hatása. A reputációs lista első három helyezettje, Kocsis, Alföldi és Kertész így univerzális tekintélynek tekinthető. Kocsis esetében ez az eredmény nem is meglepő, úgy tűnik azonban, hogy a megkérdezettek Alföldit és Kertészt sem helyezték el abban a diszkurzív keretben, amelyben az elit igen; a Fidesz és főként a Jobbik szavazói, várakozásaink ellenére, nem találták a teljesítményüket kevésbé értékesnek. Kissé más volt a helyzet Kulka Jánossal, őt a Jobbik szavazói szignifikánsan kevésbé gyakran választották ki.[111] Nem úgy azonban a Fidesz szavazói: a kormánypárti és a baloldali ellenzéki szavazók körében nem volt különbség Kulka elismertségében. Nemes Jeles László, Esterházy Péter és Jókai Anna reputációjára sem hatott a pártpreferencia. Vidnyánszky Attila volt a nyolc közül az egyetlen olyan kulturális szereplő, akinek megítélése pártszimpátia-alapú: az ő teljesítményét alapvetően csak a kormánypárti szavazók tartották kimagaslónak.

ÖSSZEGZÉS

Első kutatási kérdésem arra irányult, hogy ismeri-e és elfogadja-e a magyar társadalom a kulturális elit által meghatározott kulturális hierarchiát. Ennek megválaszolása érdekében vetettem össze egy előre meghatározott kulturális szereplőket tartalmazó listát és egy nyílt kérdésre adott spontán említéseket. A korábbi kutatásokban azt láthattuk, hogy a kortárs kulturális kánon kifejezetten erős, a különböző elitcsoportok véleménye nagyon hasonlónak bizonyult. Most a lakossági mintánkon kapott adatok is kifejezetten aláhúzzák, megerősítik ezt az eredményt: a megkérdezettek szinte pontosan az előzetes

[111] A *pártpreferencia* változója esetében a referencia-kategória az 1-es kódolású kormánypárti szavazó volt, (2 – baloldali ellenzéki szavazó, 3 – Jobbik-szavazó), míg a *kimagaslónak tartja az adott szereplőt* esetében az 1-es kód a választott, 2-es a nem választotta. Így a pozitív irányú összefüggés éppen azt jelzi, hogy az ellenzéki szavazók *kevésbé* választották az adott kulturális szereplőt.

kutatói hipotézis által kiválasztott kulturális szereplőket említették meg spontán válaszként. A „magyar kultúra kimagasló alakjai" fogalmon tehát az egész társadalom – vagy legalábbis a társadalomnak azok a tagjai, akik véleményt tudnak formálni ebben a kérdésben, azaz, mintánk alapján körülbelül a társadalom fele – ugyanazt érti. A Bourdieu-féle tömeges kulturális termelés sztárjait, popzenészeket vagy televíziós személyiségeket spontán módon is kifejezetten kevesen említettek meg. Tehát az elit magaskulturális hierarchiája legitimáltnak tekinthető.

A kánon ismerete elsősorban attól függött, ami a szakirodalom szerint (Crompton 1996; Savage et al. 2013) a kulturális fogyasztási szokásokat általában is meghatározza: elsősorban az iskolázottságtól, másodsorban az életkortól. Az iskolázottabb válaszadók jóval több magaskulturális szereplőt ismertek.

Ugyanakkor, eredményeim szerint az ismertség és az elismertség nem teljesen vágott egybe. A legismertebb két kulturális szereplőnek egyértelműen a két színész, Kulka és Alföldi bizonyult, őket mondhatni, hogy az egész ország ismeri. A megkérdezettek fele ráadásul kifejezetten pozitívan is viszonyult hozzájuk, a magyar kulturális élet kimagasló alakjainak tartva őket. Ugyanakkor a válaszadók negyede nem tartotta teljesítményüket értékesnek. Az ő kettőjük reputációja tehát nagyon hasonló: nagyon ismert és amellett eléggé elismert alakjai a kortárs kulturális életnek. Volt egy másik, művészeti ágra nézve vegyes csoport, akiknek ismertsége relatíve kisebb, tekintélye viszont nagyobb (valamint elutasítottsága kisebb) volt: Kocsis Zoltán, Kertész Imre és Nemes Jeles László sorolható ide. Valamivel kisebb ismertséggel és elismertséggel, de a reputációs elitbe sorolható még két író, Esterházy Péter és Jókai Anna. Bár a kulturális elit közegében és általában véve az értelmiségi diskurzusban kettejük közül tagadhatatlanul Esterházy volt a nagyobb sztár, a tágabb társadalmi közegben reputációjuk igen hasonlónak tűnik. Három kulturális szereplő viszont, akik, habár a kulturális, illetve kultúrpolitikai közbeszédben fontos szereplőknek tűnnek, kutatási eredményeink szerint a nagyközönség számára nagyjából ismeretlenek. Vidnyánszky Attila, annak ellenére, hogy a Nemzeti Színház igazgatója, emellett számos más po-

zíció birtokosaként a színházi szféra egyik legbefolyásosabb szereplője, úgy tűnik, csak színházi, és filmrendezőként nem tevékenykedve még így is kevéssé éri el a széles ismertséghez szükséges ingerküszöböt, a spontán említések között meg sem jelenik. Ugyanez a helyzet az elit körében rendkívül nagyra becsült íróval, Nádas Péterrel. Fekete György esetében magas kulturális reputációra elve nem számítottunk, hiszen ő inkább kultúrpolitikusként, mint alkotóként szerepel a nyilvánosságban, látni kell azonban, hogy megosztó nyilatkozatai ellenére ilyen minőségében sem vált ismertté egyáltalán az értelmiségi közegen kívül.

Reputációs elitlistánkon élő és elhunyt személyek egyaránt szerepeltek. A kulturális reputáció fontos jellemzője, hogy általában lassan kumulálódik, ellenben a megszerzett személyes tekintély tartós, és nehezen erodálható, általában, aki kivívta, az haláláig meg is tartja (Kristóf 2014). A magyar kultúrában az elmúlt évtizedekben ugyanazok a szereplők voltak a legnagyobb kulturális tekintélyek: Esterházy Péter, Kocsis Zoltán, Törőcsik Mari, Nobel-díja óta Kertész Imre, a jobboldali értelmiségi közeg számára Jókai Anna.[112] Közülük legtöbben az elmúlt egy-két évben elhunytak. A reputációs kulturális elitben tehát generációváltás zajlik.

A fiatalabb generáció a lakosság körében legelismertebb alakjai: Nemes Jeles László, Alföldi Róbert és Kulka János mindannyian a vizuális művészetek (film, színház) területén tevékenykednek. Előadóművészként, színészként gyorsabban lehetséges a reputáció felhalmozása, mint más művészeti ágak esetében, hiszen az ismertség esetenként sokkal gyorsabban megszerezhető. Nem feltétlenül igaz ez azonban a filmes szakma rendezői ágára: bár korábban Szabó István és Jancsó Miklós az elit tekintélyes tagjai voltak, őket hosszú ideig nem követte egy filmrendező sem. Nemes Jeles László viszont, fiatal kora ellenére máris az elit egyik legtekintélyesebb tagja, és reputációját nem egy filmről filmre gyarapodó lassú tekintélynövekedéssel,

[112] A jobboldali elit számára fontos tekintély volt Makovecz Imre és Csoóri Sándor is, a baloldal számára Fischer Iván és Nádas Péter, utóbbi kettő ma is élő, aktív szereplő, ám ők az eliten kívül alig ismertek.

hanem az Oscar-díj elnyerésével robbanásszerűen érte el. Esete bizonyos szempontból Kertész Imrééhez hasonlítható, aki a Nobel-díj elnyerése előtt a szűk irodalmi közegen kívül még az elitben sem volt különösebben ismert, utána viszont tekintélye erősen felívelt. Kertésznek mára az eliten kívül is stabil, vezető helye van a kulturális kánonban, mint az eddig egyetlen magyar Nobel-díjasnak, ismertsége jóval meghaladja a kulturális elitben egyértelmű sztárként megjelenő Esterházy Péterét. Úgy tűnik tehát, hogy az egy-egy globális, nagy tekintélyű díjban manifesztálódó nemzetközi elismerés olyan reputációs szignál, ami felülírja a kulturális szférára egyébként jellemző lassú tekintélyfelhalmozási folyamatokat. Az ilyen elismeréseket rendre követik az állami kitüntetések (Kertész esetében a Szent István-rend, Nemes Jeles esetében a Kossuth-díj), mintegy megpecsételve ezzel a tagadhatatlanul kivívott reputációs pozíciót. Természetesen Nemes Jeles esetében még előfordulhat az, ami Kertész Imre esetében már nem, hogy nem tudja hosszabb időn keresztül fenntartani a hirtelen kivívott elismerést. Az irodalmi életben jelenleg ilyen, minden kétséget kizáró szignál hiányában a korábban legtekintélyesebb íróknak, Esterházy Péternek vagy Kertész Imrének egyelőre nincs utódja: Nádas Péter az eliten kívül kevéssé ismert.[113]

Az eliten belüli kulturális kánonnak fontos jellemzője volt a megosztottság, azaz hogy a közéleti szerepet is vállaló kulturális szereplők reputációját befolyásolta a politikai szimpátia. A 2009-es elitvizsgálatban például Esterházy Pétert és Kertész Imrét inkább a baloldaliak, addig Jókai Annát inkább a jobboldaliak tartották nagyra (Kristóf 2014b). E könyv 3. fejezetében is láthattuk, hogy a kulturális reputáció tekintetében az eliten belül politikai homofília figyelhető meg.

A lakossági mintán végzett vizsgálatunk eredményei azonban azt mutatták, hogy a kultúrharc egyértelműen az elit belügye: a társadalom más csoportjai a legtöbb esetben nem vetítik rá pártszimpátiáju-

[113] Krasznahorkai László és Nádas Péter évről évre szerepel a Nobel-díj-esélyesek médiában megjelenő listáján. Ha valamelyikük elnyerné ezt az elismerést, minden bizonnyal az eliten kívüli ismertsége és tekintélye is jelentősen megnövekedne.

kat a kulturális szereplők megítélésére. Kertész Imre az elitértelmiségi közegen kívül egyszerűen csak az egyetlen Nobel-díjas magyar író, Nemes Jeles László pedig Oscar-díjas filmrendező. Éppen ezért, a felmérés komoly tanulsággal szolgál abban a tekintetben, hogy mekkora sikerre számíthatnak a politikai elit kortárs kánon átírására tett kísérletei. A reputációs toplistákon a mostani, nagyobb mértékű generációváltás után megmaradt vagy feltűnt új nevek azt sugallják, hogy ezek a kísérletek – legalábbis egyelőre – sikertelenek maradtak.

Függelék

2. FEJEZET
REGRESSZIÓS MODELLEK

Függő változó: Inkumbens-e? (2010 előtt került az elitbe)
Nagelkerke R^2 = ,389

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	,450	,365	1,525	1	,217	1,569
életkor	–,088	,015	35,292	1	,000	,915
művészeti diploma	,142	,466	,092	1	,761	1,152
MSZMP-tagság	–,645	,467	1,910	1	,167	,524
apa diplomás	–,477	,326	2,138	1	,144	,621
elitegyetem	–,396	,347	1,303	1	,254	,673
születési hely (Budapest/vidék)	,659	,316	4,346	1	,037	1,932
díjazott-e	–,108	,440	,061	1	,805	,897
alminták (ref kat: vezetők)			8,189	4	,085	
akadémiák	–,517	,503	1,055	1	,304	,597
díjazottak	–,611	,421	2,108	1	,146	,543
reputációs elit	–1,513	,692	4,782	1	,029	,220
piaci elit	,500	,559	,799	1	,371	1,648
médiaszereplés	–,401	,344	1,359	1	,244	,670
jobboldali-e	–,144	,366	,155	1	,694	,866
baloldali-e	–,825	,375	4,842	1	,028	,438
Konstans	6,789	1,919	12,523	1	,000	888,264

Függő változó: Centrista-e? (jobb-bal skálán középre helyezi magát)
Nagelkerke R^2 = ,088

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	,063	,328	,036	1	,849	1,065
életkor	,036	,013	8,072	1	,004	1,036
művészeti diploma	,267	,365	,536	1	,464	1,306
MSZMP-tagság	,441	,372	1,409	1	,235	1,555
apa diplomás	–,006	,267	,000	1	,983	,994
elitegyetem	,155	,304	,260	1	,610	1,167
születési hely (Budapest/vidék)	–,136	,265	,264	1	,608	,873
inkumbens-e	1,281	,532	5,791	1	,016	3,600
díjazott-e	,191	,287	,441	1	,507	1,210
alminták (ref. kat: vezetők)	,514	,323	2,533	1	,111	1,673
akadémiák			7,987	4	,092	
díjazottak	–1,153	,448	6,637	1	,010	,316
reputációs elit	–,410	,362	1,286	1	,257	,664
piaci elit	–,920	,495	3,455	1	,063	,399
médiaszereplés	–,258	,529	,238	1	,626	,773
Konstans	–7,261	1,915	14,382	1	,000	,001

Függő változó: Konzervatív-e?
Nagelkerke R^2 = ,107

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	–,136	,319	,181	1	,670	,873
életkor	,002	,012	,017	1	,896	1,002
művészeti diploma	–,526	,375	1,963	1	,161	,591
MSZMP-tagság	,445	,389	1,307	1	,253	1,560
apa diplomás	–,526	,269	3,823	1	,051	,591
elitegyetem	–,084	,286	,086	1	,769	,919
születési hely (Budapest/vidék)	,364	,254	2,047	1	,153	1,439
inkumbens-e	,939	,299	9,893	1	,002	2,558
díjazott-e	,400	,421	,901	1	,343	1,491
alminták (ref. kat: vezetők)			1,726	4	,786	
akadémiák	,498	,530	,885	1	,347	1,646
díjazottak	,616	,587	1,101	1	,294	1,852
reputációs elit	,537	,553	,944	1	,331	1,712
piaci elit	,205	,643	,101	1	,750	1,227
médiaszereplés	,360	,285	1,605	1	,205	1,434
Konstans	–4,320	1,815	5,668	1	,017	,013

Függő változó: Liberális-e?
Nagelkerke R^2 = ,101

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	–,005	,287	,000	1	,986	,995
életkor	–,010	,010	,888	1	,346	,990
művészeti diploma	–,390	,330	1,394	1	,238	,677
MSZMP-tagság	–,143	,328	,190	1	,663	,867
apa diplomás	,201	,237	,719	1	,397	1,222
elitegyetem	,555	,273	4,135	1	,042	1,742
születési hely (Budapest/vidék)	–,673	,237	8,087	1	,004	,510
inkumbens-e	–,788	,292	7,292	1	,007	,455
díjazott-e	–,726	,392	3,436	1	,064	,484
alminták (ref. kat: vezetők)			5,794	4	,215	
akadémiák	–,548	,486	1,273	1	,259	,578
díjazottak	–,142	,528	,072	1	,788	,868
reputációs elit	–,103	,499	,043	1	,836	,902
piaci elit	,479	,569	,710	1	,399	1,615
médiaszereplés	–,337	,251	1,794	1	,180	,714
Konstans	3,896	1,664	5,486	1	,019	49,223

Függő változó: Centrista-e?
(konzervatív-liberális skálán középre helyezi magát)
Nagelkerke R^2 = ,069

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	,222	,332	,449	1	,503	1,249
életkor	,012	,013	,977	1	,323	1,012
művészeti diploma	1,131	,399	8,017	1	,005	3,097
MSZMP-tagság	–,244	,369	,435	1	,509	,784
apa diplomás	,302	,269	1,261	1	,261	1,353
elitegyetem	–,742	,338	4,831	1	,028	,476
születési hely (Budapest/vidék)	,538	,280	3,683	1	,055	1,712
inkumbens-e	–,161	,342	,220	1	,639	,852
díjazott-e	,514	,489	1,105	1	,293	1,672
alminták (ref. kat: vezetők)			5,174	4	,270	
akadémiák	–,638	,434	2,154	1	,142	,529
díjazottak	–,627	,389	2,596	1	,107	,534
reputációs elit	–1,182	,559	4,461	1	,035	,307
piaci elit	–,129	,561	,053	1	,818	,879
médiaszereplés	,075	,294	,065	1	,799	1,078
Konstans	–2,674	1,859	2,069	1	,150	,069

Függő változó: Kormánypárti-e?
(Fidesz-KDNP-re szavazna)
Nagelkerke R^2 = ,140

	B	*S.E.*	*Wald*	*df*	*Sig.*	*Exp(B)*
nem	,280	,372	,564	1	,453	1,323
életkor	–,028	,014	3,994	1	,046	,973
művészeti diploma	,065	,455	,020	1	,887	1,067
MSZMP-tagság	–1,167	,484	5,801	1	,016	,311
apa diplomás	,230	,307	,561	1	,454	1,259
elitegyetem	,150	,341	,194	1	,660	1,162
születési hely (Budapest/vidék)	–,697	,298	5,463	1	,019	,498
inkumbens-e	–,705	,347	4,132	1	,042	,494
díjazott-e	,193	,498	,150	1	,698	1,213
alminták (ref. kat: vezetők)			6,258	4	,181	
akadémiák	–,292	,469	,388	1	,533	,747
díjazottak	,140	,426	,108	1	,742	1,151
reputációs elit	,618	,615	1,012	1	,314	1,856
piaci elit	1,266	,711	3,173	1	,075	3,547
médiaszereplés	–,445	,321	1,926	1	,165	,641
Konstans	5,987	2,024	8,748	1	,003	398,407

3. FEJEZET
A TELJES REPUTÁCIÓS LISTA

2009			2018		
Sorszám	*Név*	*Szavazatok*	*Sorszám*	*Név*	*Szavazatok*
1.	Esterházy Péter †	172	(↑2)	Nádas Péter	101
2.	Kocsis Zoltán †	133	(↑11)	Alföldi Róbert	76
3.	Nádas Péter	71	(↑3)	Fischer Iván	75
4–5.	Kertész Imre †	51	(↑22)	Lovász László	46
4–5.	Kurtág György	51	(↑6)	Spiró György	42
6.	Fischer Iván	44	(↑3)	Törőcsik Mari	38
7–8.	Makovecz Imre †	43	ÚJ!	Vidnyánszky Attila	32
7–8.	Szabó István	43	(↑62)	Krasznahorkai László	29
9.	Törőcsik Mari	38	(↑11)	Eötvös Péter	28
10.	Csoóri Sándor †	28	(↑27)	Parti Nagy Lajos	24
11.	Spiró György	26	11–12. ÚJ!	Enyedi Ildikó	18
12.	Hankiss Elemér †	21	ÚJ!	Pintér Béla	18
13–14.	Alföldi Róbert	18	13–14. (↑3)	Konrád György	17
	Presser Gábor	18	ÚJ!	Závada Pál	17
15.	Pálinkás József	17	15. (↑4)	Ascher Tamás	16
16–18.	Konrád György	15	16–17. ÚJ!	Ókovács Szilveszter	15
	Kányádi Sándor †	15	(↓3)	Presser Gábor	15
	Szokolay Sándor †	15	18. (↑41)	Ránki Dezső	14
19.	Ascher Tamás	14	19–21. ÚJ!	Romsics Ignác	13
20.	Eötvös Péter	13	(↑40)	Vásáry Tamás	13
			(↑17)	Vizi E. Szilveszter	13

2009			2018		
Sorszám	*Név*	*Szavazatok*	*Sorszám*	*Név*	*Szavazatok*
21.	Jancsó Miklós †	12	22–23. ÚJ!	Jovanovics György	12
22.	Jókai Anna †	11	(↓18)	Kurtág György	12
23–24.	Glatz Ferenc	10	24–25. ÚJ!	Baán László	11
	Finta József	10	ÚJ!	Káel Csaba	11
25.	Göncz Árpád †	9	26–33. (↑10)	Heller Ágnes	10
26–35.	Kornai János	8	(0)	Huszti Péter	10
	Melocco Miklós	8	(0)	Jankovics Marcell	10
	Eperjes Károly	8	(0)	Keserü Ilona	10
	Fischer Ádám	8	(↑33)	Kulka János	10
	Jankovics Marcell	8	(↑33)	Schiff András	10
	Huszti Péter	8	(↓19)	Szabó István	10
	Keserű Ilona	8	(↑24)	Tarr Béla	10
	Lovász László	8	34–36. ÚJ!	Dragomán György	9
	Roska Tamás †	8	(↓8)	Fischer Ádám	9
	Rost Andrea	8	(↑25)	Mácsai Pál	9
36–45.	Friderikusz Sándor	7	37–46. ÚJ!	Fekete György	8
	Vizi E. Szilveszter	7	(↓1)	Freund Tamás	8
	Heller Ágnes	7	(↓11)	Kornai János	8
	Juhász Ferenc †	7	ÚJ!	Korniss Péter	8
	Kállai Ferenc †	7	(↑33)	Marton Éva	8
	Parti Nagy Lajos	7	(↑33)	Máté Gábor	8
	Eszenyi Enikő	7	(↓11)	Melocco Miklos	8
	Freund Tamás	7	(↓22)	Pálinkás József	8
	Markó Iván	7	ÚJ!	Radnóti Sándor	8
	Sebestyén Márta	7	ÚJ!	Tandori Dezső	8
46–49.	Nemeskürty István †	6	47–49. (↓11)	Eszenyi Enikő	7
	Hámori József	6	ÚJ!	Grecsó Krisztián	7
	Schilling Árpád	6	(↓1)	Schilling Árpád	7
	Sólyom László	6			

2009			2018		
Sorszám	*Név*	*Szavazatok*	*Sorszám*	*Név*	*Szavazatok*
50–58.	Tamás Gáspár Miklós	5	(0)	Csányi Vilmos	6
	Csányi Vilmos	5	ÚJ!	Dés László	6
	Makk Károly †	5	(↑20)	Jordán Tamás	6
	Varga Imre	5	ÚJ!	Miklósa Erika	6
	Kern András	5	ÚJ!	Nemes Jeles László	6
	Márta István	5	ÚJ!	Sára Sándor	6
	Melis György †	5	ÚJ!	Vámos Miklós	6
	Papp Lajos	5	58–67. (ÚJ!)	Gothár Péter	5
	Tar Béla	5	ÚJ!	Jeney Zoltán	5
59–69.	Popper Péter †	4	ÚJ!	Maurer Dóra	5
	Szinetár Miklós	4	ÚJ!	Nádler István	5
	Udvaros Dorottya	4	ÚJ!	Oravecz Imre	5
	Bukta Imre	4	(↑12)	Perényi Miklós	5
	Jandó Jenő	4	ÚJ!	Prőhle Gergely	5
	Kulka János	4	ÚJ!	Szakcsi Lakatos Béla	5
	Mácsai Pál	4	ÚJ!	Tóth Krisztina	5
	Ránki Dezső	4	ÚJ!	Vekerdy Tamás	5
	Schiff András	4	68–86. ÚJ!	Bodor Ádám	4
	Szőnyi Erzsébet	4	(↑2)	Erdő Péter	4
	Vásáry Tamás	4	(↓45)	Finta József	4
70–92.	Berecz András	3	(↑2)	Koltai Lajos	4
	Bogányi Gergely	3	ÚJ!	Kovács Ákos	4
	Bozsik Yvette	3	ÚJ!	Kovács Zoltán	4
	Dresch Mihály	3	ÚJ!	Kozma Imre	4
	Erdő Péter	3	(↑2)	Kő Pál	4
	Fliegauf Benedek	3	ÚJ!	Lovasi András	4
	Garas Dezső †	3	(↑2)	Mészáros Márta	4
	Ilia Mihály	3	ÚJ!	Mundruczó Kornél	4

2009			2018		
Sorszám	*Név*	*Szavazatok*	*Sorszám*	*Név*	*Szavazatok*
	Jordán Tamás	3	ÚJ!	Pléh Csaba	4
	Karátson Gábor †	3	ÚJ!	Sass Sylvia	4
	Koltai Lajos	3	ÚJ!	Svábi Lajos festő	4
	Konok Tamás	3	ÚJ!	Szőcs Géza	4
	Kő Pál	3	ÚJ!	Szörényi Levente	4
	Krasznahorkai László	3	ÚJ!	Várszegi Asztrik	4
	Marton Éva	3	ÚJ!	Vashegyi György	4
	Máté Gábor	3	ÚJ!	Zsámbéki Gábor	4
	Mészáros Márta	3	87–114.	ÚJ!	Bak Imre	3
	Palya Bea	3	ÚJ!	Barabási Albert László	3
	Perényi Miklós	3	ÚJ!	Batta András	3
	Rados Ferenc	3	ÚJ!	Bereményi Géza	3
	Rubik Ernő	3	(↓17)	Bogányi Gergely	3
	Szakonyi Károly	3	ÚJ!	Bródy János	3
			ÚJ!	Dobai Péter	3
			(↓61)	Eperjes Károly	3
			ÚJ	Gálvölgyi János	3
			ÚJ	Gyáni Gábor	3
			ÚJ	Hoppál Péter	3
			ÚJ	Kodolányi Gyula	3
			ÚJ	Komoróczy Géza	3
			ÚJ	Kósa Ferenc filmrendező	3
			ÚJ	Lackfi János	3
			ÚJ	Marosi Ernő	3
			ÚJ	Mohácsi János	3
			ÚJ	Müller Péter	3
			ÚJ	Nyáry Krisztián	3

2009			2018		
Sor-szám	*Név*	*Szava-zatok*	*Sorszám*	*Név*	*Szava-zatok*
			ÚJ	Orbán Viktor	3
			(↓17)	Rubik Ernő	3
			ÚJ	Rudolf Péter	3
			ÚJ	Szüts Miklós festő	3
			(↓37)	Tamás Gáspár Miklós	3
			ÚJ	Váli Dezső	3
			ÚJ	Váncsa István	3
			ÚJ	Váradi Júlia	3
			(↓37)	Varga Imre	3

Irodalom

Anand, N. – Jones, B. C. (2008) Tournament Rituals, Category Dynamics, and Field Configuration: The Case of the Booker Prize. *Journal of Management Studies*, 45 (6), 1036–1060. http://dx.doi.org/10.1111-/j.1467-6486.2008.00782.x.

Anand, N. – Watson, M. R. (2004) Tournament Rituals in the Evolution of Fields: The Case of the Grammy Awards. *The Academy of Management Journal*, 47 (1), 59–80. http://dx.doi.org/10.2307/20159560.

Anheier, H. K. – Gerhards, J. (1991) Literary Myths and Social Structure. *Social Forces*, 69 (3), 811–830. http://dx.doi.org/10.2307/2579476.

Anheier, H. K. – Gerhards, J. – Romo, F. P. (1995) Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography. *American Journal of Sociology*, 100 (4), 859–903.

Bajomi-Lázár P. – Bozóki A. – Gáspár M. – Inkei G. – Karsai G. – Marsovszky M. –Vörös, M. (2013) A kulturális szféra helyzete Magyarországon, 18 (22).

Barker-Nunn, J. – Fine, G. A. (1998) The vortex of creation: Literary politics and the demise of Herman Melville's reputation. *Poetics*, 26 (2), 81–98. http://dx.doi.org/10.1016/S0304-422X(98)00013-8.

Barna E. – Madár M. – Nagy K. – Szarvas M. (2019) Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után, (2), 227–251.

Becker, H. S. (1984) *Art Worlds*. University of California Press.

Best, H. – Higley, J. (2010) *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. BRILL.

Bibó I. (1986) Elit és szociális érzék. In *Válogatott tanulmányok I–IV*. Budapest: Magvető,.

Bielby, W. T. – Bielby, D. D. (1994) „All Hits Are Flukes": Institutionalized Decision Making and the Rhetoric of Network Prime-Time Program Development. *American Journal of Sociology*, 99 (5), 1287–1313.

Bourdieu, P. (1983) The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics*, 12 (4), 311–356. http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(83)90012-8.

Bourdieu, P. (1985) The market of symbolic goods. *Poetics*, 14 (1), 13–44. http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(85)90003-8.

Bourdieu, P. (1996) *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford University Press.

Bourdieu, P. (2001) *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.

Bozóki, A. (1999) *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Central European University Press.

Bozóki A. – Hegedüs D. (2017a) A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32.

Bozóki A. – Hegedüs D. (2017b) Így írunk mi – Az Orbán-rezsim értelmezései. *Mozgó Világ*, 43 (2), 3–21.

Böröcz, J. – Róna-Tas, Á. (1995) Small leap forward: Emergence of new economic elites. *Theory and Society*, 24 (5), 751–781. http://dx.doi.org/10.1007/BF00993405.

Brennan, G. – Pettit, P. (2004) *The Economy of Esteem: An Essay on Civil and Political Society*. Oxford University Press. Elérhető: https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/0199246483.001.0001/acprof-9780199246489

Brym, R. (2010) *Intellectuals and Politics (Routledge Revivals)*. Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203844625.

Cattani, G. – Ferriani, S. – Allison, P. D. (2014) Insiders, Outsiders, and the Struggle for Consecration in Cultural Fields: A Core-Periphery Perspective. *American Sociological Review*. http://dx.doi.org/10.1177/0003122414520960.

Coughlin, R. M. – Lockhart, C. (1998) Grid-Group Theory and Political Ideology: A Consideration of Their Relative Strengths and Weaknesses for Explaining the Structure of Mass Belief Systems. *Journal of Theoretical Politics*, 10 (1), 33–58. http://dx.doi.org/10.1177/0951692898010001002.

Craig, A. (2007) Sustainability, Reciprocity, and the Shared Good(s) of Poetry. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 37 (3), 257–270. http://dx.doi.org/10.3200/JAML.37.3.257-270.

Crompton, R. (1996) Consumption and class analysis. *The Sociological Review*, 44 (S1), 113–132. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.1996.tb03438.x.

Csillag, T. – Szelényi, I. (2015) Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1 (1). http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28.

Csurgó B. (2005) Híres író – írói hírnév : reputáció és hatalom a jelenkori magyar irodalmi életben. *Századvég*, 10 (36), 65–96.

Csurgó B. – Himesi Z. – Kovách I. (2001) Elitek és politikai preferenciák. In Kurtán S. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: DKMKA, 318–36.

Dragićević-Šešić, M. – Šešić, M. D. – Dragojević, S. (2005) *Arts Management in Turbulent Times: Adaptable Quality Management : Navigating the Arts Through the Winds of Change*. Amsterdam: European Cultural Foundation.

Dubois, S. – François, P. (2013) Career paths and hierarchies in the pure pole of the literary field: The case of contemporary poetry. *Poetics*, 41 (5), 501–523. http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2013.07.004.

Ekelund, B. G. – Börjesson, M. (2002) The shape of the literary career: an analysis of publishing trajectories. *Poetics*, 30 (5), 341–364. http://dx.doi.org/10.1016/S0304-422X(02)00029-3.

Enyedi Z. – Benoit K. (2011) Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióba. In Enyedi Z. – Szabó A. – Tardos R. (szerk.) *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest: DKMKA, 17–42.

Fazekas, M. – Tóth, I. J. (2016) From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 69 (2), 320–334. http://dx.doi.org/10.1177/1065912916639137.

Fiorina, M. P. – Abrams, S. J. – Pope, J. C. (2010) *Culture War? The Myth of a Polarized America*. 3rd edition. Boston, MA: Longman.

Fligstein, N. – McAdam, D. (2012) *A Theory of Fields*. 1 edition. New York: Oxford University Press.

Foster, P. – Borgatti, S. P. – Jones, C. (2011) Gatekeeper search and selection strategies: Relational and network governance in a cultural market. *Poetics*, 39 (4), 247–265. http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2011.05.004.

Fraiberger, S. P. – Sinatra, R. – Resch, M. – Riedl, C. – Barabási, A.-L. (2018) Quantifying reputation and success in art. *Science*, eaau7224. http://dx.doi.org/10.1126/science.aau7224.

Gallotti, R. – Domenico, M. D. (2019) Effects of homophily and academic reputation in the nomination and selection of Nobel laureates. *Scientific Reports*, 9 (1), 1–12. http://dx.doi.org/10.1038/s41598-019-53657-6.

Gemser, G. – Leenders, M. A. A. M. – Wijnberg, N. M. (2007) Why Some Awards Are More Effective Signals of Quality Than Others: A Study of Movie Awards. *Journal of Management*, 34 (1), 25–54. http://dx.doi.org/10.1177/0149206307309258.

Ginsburgh, V. (2003) Awards, Success and Aesthetic Quality in the Arts. *Journal of Economic Perspectives*, 17 (2), 99–111. http://dx.doi.org/10.1257/089533003765888458.

Giuffre, K. (1999) Sandpiles of Opportunity: Success in the Art World. *Social Forces*, 77 (3), 815–832. http://dx.doi.org/10.1093/sf/77.3.815.

Goldstein, K. (2002) Getting in the Door: Sampling and Completing Elite Interviews. *PS: Political Science and Politics*, 35 (4), 669–672.

Gyulai A. (2017) Magyarország a szürke zónában? A magyar politikai rendszer hosszú hibridizációja. In Boda Z. – Szabó A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest: MTA PTI – Napvilág,.

Gyurgyák J. (szerk.) (1990) *Népiek és urbánusok: egy mítosz vége?* Budapest: Századvég.

Hadley, S. – Gray, C. (2017) Hyperinstrumentalism and cultural policy: means to an end or an end to meaning? *Cultural Trends*, 26 (2), 95–106. http://dx.doi.org/10.1080/09548963.2017.1323836.

Harvey, W. S. (2010) Methodological Approaches for Interviewing Elites. *Geography Compass*, 4 (3), 193–205. http://dx.doi.org/10.1111-/j.1749-8198.2009.00313.x.

Higley, J. – Hoffmann-Lange, U. – Kadushin, C. – Moore, G. (1991) Elite Integration in Stable Democracies: A Reconsideration. *European Sociological Review*, 7 (1), 35–53.

Higley, J. – Moore, G. (1981) Elite Integration in the United States and Australia. *The American Political Science Review*, 75 (3), 581–597. http://dx.doi.org/10.2307/1960954.

Hillman-Chartrand, H. – McCaughey, C. (1989) The arm's length principle and the arts: an international perspective – past, present and future. In Cummings, M. C. – Davidson Schuster, J. M. (szerk.) *Who's to pay for the arts? The international search for models of support*. New York, NY, US: American Council for the Arts.

Hirsch, P. M. (2000) Cultural Industries Revisited. *Organization Science*, 11 (3), 356–361.

Hoffmann-Lange, U. (2017) Methods of Elite Identification. In Best, H. – Higley, J. (szerk.) *The Palgrave Handbook of Political Elites*. 1st ed. 2018 edition. Palgrave Macmillan, 79–91.

Iyengar, S. – Sood, G. – Lelkes, Y. (2012) Affect, Not Ideology A Social Identity Perspective on Polarization. *Public Opinion Quarterly*, 76 (3), 405–431. http://dx.doi.org/10.1093/poq/nfs038.

Janssen, S. (1998) Side-roads to success: The effect of sideline activities on the status of writers. *Poetics*, 25 (5), 265–280. http://dx.doi.org/10.1016/S0304-422X(97)00018-1.

Jensen, M. – Kim, H. (2020) Reaching for the stars: The importance of reputational rank in creative career development. *Poetics*, 80, 101396. http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2019.101396.

Jensen, M. – Kim, H. – Kim, B. K. (2012) Meeting Expectations: A Role-Theoretic Perspective on Reputation. *The Oxford Handbook of Corporate Reputation*. http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199596706.013.0007.

Kadushin, C. (1974) *The American intellectual elite*. Transaction Publishers.

Kadushin, C. (1995) Friendship Among the French Financial Elite. *American Sociological Review*, 60 (2), 202–221. http://dx.doi.org/10.2307/2096384.

Keuschnigg, M. (2015) Product success in cultural markets: The mediating role of familiarity, peers, and experts. *Poetics*, 51, 17–36. http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2015.03.003.

Kmetty Z. (2014) Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel : a politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben : [doktori tézisek]. *socio.hu*, 4. évf. (2. sz.), 43–51.

Kornai, J. (2015) Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, 26 (3), 34–48. http://dx.doi.org/10.1353/jod.2015.0046.

Kovách I. (szerk.) (2011) *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum.

Kovách I. – Csite A. (1999) A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. (2. sz.), 121–144.

Körösényi, A. (2013) Political polarization and its consequences on democratic accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 4 (2). http://dx.doi.org/10.14267/cjssp.2013.02.01.

Körösényi A. (szerk.) (2015) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA TK, 401–422.

Körösényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *Az Orbán-rezsim. A vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest: Osiris.

Krackhardt, D. (1988) Predicting with networks: Nonparametric multiple regression analysis of dyadic data. *Social Networks*, 10 (4), 359–381. http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(88)90004-4.

Krastev, I. (2007) Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, (4), 56–63.

Kristóf L. (2014a) De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle*, 23 (1), 7–26.

Kristóf L. (2014b) *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan.

Laki M. (2015) A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 25 (3), 23–51.

Laki M. (2017a) A trafikpiac folytatódó átalakítása 2014 és 2017 között (Esettanulmány – kiterjesztett kutatás). *Külgazdaság*, 61 (7–8), 46–73.

Laki M. (2017b) Két történet: a gyógyszertárak piaca 2010 után – Esettanulmány. *Külgazdaság*, 61 (1–2), 80–103.

Lampel, J. – Lant, T. – Shamsie, J. (2000) Balancing Act: Learning from Organizing Practices in Cultural Industries. *Organization Science*, 11 (3), 263–269. http://dx.doi.org/10.1287/orsc.11.3.263.12503.

Lang, G. E. – Lang, K. (1988) Recognition and Renown: The Survival of Artistic Reputation. *American Journal of Sociology*, 94 (1), 79–109. http://dx.doi.org/10.1086/228952.

Lesschaeve, C. (2017) The predictive power of the left-right self-placement scale for the policy positions of voters and parties. *West European Politics*, 40 (2), 357–377. http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1229088.

Levendusky, M. S. (2010) Clearer Cues, More Consistent Voters: A Benefit of Elite Polarization. *Political Behavior*, 32 (1), 111–131. http://dx.doi.org/10.1007/s11109-009-9094-0.

Lilleker, D. G. (2003) Interviewing the Political Elite: Navigating a Potential Minefield. *Politics*, 23 (3), 207–214. http://dx.doi.org/10.1111/1467-9256.00198.

Lipset, S. M. (1959) American Intellectuals: Their Politics and Status. *Daedalus*, 88 (3), 460–486.

Magyar B. (szerk.) (2013) *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.

Martindale, C. (1995) Fame more fickle than fortune: On the distribution of literary eminence. *Poetics*, 23 (3), 219–234. http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(94)00026-3.

Mazzuca, S. L. (2010) Access to Power Versus Exercise of Power Reconceptualizing the Quality of Democracy in Latin America. *Studies in Comparative International Development*, 45 (3), 334–357. http://dx.doi.org/10.1007/s12116-010-9069-5.

Michels, R. (1915) *Political Parties*. Transaction Publishers.

Mikecz, R. (2012) Interviewing Elites: Addressing Methodological Issues. *Qualitative Inquiry*, 18 (6), 482–493. http://dx.doi.org/10.1177/1077800412442818.

Mosca, G. (1959) *Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.

Moyser, G. – Wagstaffe, M. (1987) *Research Methods for Elite Studies*. London; Boston: HarperCollins Publishers Ltd.

Nooy, W. de (2002) The dynamics of artistic prestige. *Poetics*, 30 (3), 147–167.

Pareto, V. (1942) *The mind and society: A treatise on general sociology*. Livingston, A. (szerk.). Harcourt, Brace and Co.

Patkós V. (2017) Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 26 (4), 29–52.

Putnam, R. D. (1976) *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall.

Rindzevičiūtė, E. (2012) Post-Soviet transformation of Lithuanian state cultural policy: the meanings of democratisation. *International Journal of Cultural Policy*, 18 (5), 563–578. http://dx.doi.org/10.1080/10286632.2012.718916.

Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Roux, B. L. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 47 (2), 219–250. http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128.

Shils, E. (1958) The Intellectuals and the Powers: Some Perspectives for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 1 (1), 5–22. http://dx.doi.org/10.1017/S0010417500000049.

Szelényi, S. – Szelényi, I. – Kovách, I. (1995) The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, 24 (5), 697–722.

Szikra, D. (2014) Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 486–500. http://dx.doi.org/10.1177/0958928714545446.

Szikra, D. (2017) Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the System of National Cooperation. In Kovács, J. M. – Trencsényi, B. (szerk.) *Brave New Hungary. Mapping the „System of National Cooperation"*. Rowman and Littlefield,.

Tansey, O. (2009) Process Tracing and Elite Interviewing: A Case for Non-probability Sampling. In Pickel, S. – Pickel, G. – Lauth, H.-J. – Jahn, D. (szerk.) *Methoden der vergleichenden Politik- und Sozialwissenschaft: Neue Entwicklungen und Anwendungen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 481–496.

Tóka G. (2005) A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban (Electoral Alignments in Hungary in a Cross-National Comparison). In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon (Cleavages, Nets, and Bridges: Voting Behavior and the Political Process in Hungary)*. Budapest: DKMKA, 243–322.

van Dijk, N. (1999) Neither the top nor the literary fringe: The careers and reputations of middle group authors. *Poetics*, 26 (5), 405–421. http://dx.doi.org/10.1016/S0304-422X(99)00016-9.

van Rees, K. – Vermunt, J. (1996) Event history analysis of authors' reputation: Effects of critics' attention on debutants' careers. *Poetics*, 23 (5), 317–333. http://dx.doi.org/10.1016/0304-422X(96)00002-2.

Verboord, M. (2003) Classification of authors by literary prestige. *Poetics*, 31 (3), 259–281. http://dx.doi.org/10.1016/S0304-422X(03)00037-8.

Vestheim, G. (2012) Cultural policy-making: negotiations in an overlapping zone between culture, politics and money. *International Journal of Cultural Policy*, 18 (5), 530–544. http://dx.doi.org/10.1080/10286632.2012.708862.

Wasilewski, J. – Wnuk-Lipiński, E. (1995) Poland: Winding road from the Communist to the post-Solidarity elite. *Theory and Society*, 24 (5), 669–696. http://dx.doi.org/10.1007/BF00993402.

Woods, M. (1998) Rethinking Elites: Networks, Space, and Local Politics. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 30 (12), 2101–2119. http://dx.doi.org/10.1068/a302101.

Zombory M. (2019) *Traumatársadalom*. Budapest: Kijárat Kiadó.